

C52
3-430

ЖЫЛДЫС

1988

1981

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Воскр. вып. Т. 1 м. 5. 384—74

~~372828~~

**Литературно-художественный
жуунты**

**АЛТАЙДЫҢ ВИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ ВОЛУГИ - 1981**

С6 2
3—329

372828

Киргизская
Академия
Билим-Жады

Бүгүнкү альманах алтай албаты Россияга бойынын кууниге киргениниг 225 жылдыгына учурлалган башка-башка жанрларла бичилген литературалык иштерле ачылып јат. Анчада ла мында улустаг јуулган кеп куучындар солун.

Јуунтыдан кычыраачы алтай бичинчилердин творчестволык ижи, бүгүнкү алтай культура керетинде, 1976—1980 јылдарда чыгарылган алтай бичиктерди билип алар

70500—026 10—81
3 М138 (03) 81

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1981 г.

Аржан Адаров

РОССИЯ

Россия деген сөстөн
Сүйүнчи дегени угулат.
Революция ла космос —
База оңон башталат.

Төрбә бистинг тилисте
Бу төрөөнзип жаңылат.
Иүрүм, телекей жолдоры
База мынанг ачылат.

Орус тилди, кожонды
Революция экелген,
Жаңы Россия көзиле
Ленин көрүп килеген.

Ол көрүш, кару килемји
Бисти жарыткан, жылыткан.
Өрбө өскүрип, жаңыртып,
Ичкери бисти апарган.

Гений дегени ол кем?
Ленин эн бийик темдеги.
Россия жаражын билетем,
Ол Пушкин өлбөс үлгери.

Бис те эмди бийикти
Ленин кемжүзиле кемжүйдис.
Жакшы-жаманның терегин,
Өйди оныла биледис.

Россия — наҗылык кабайы,
Онын бузулбас шибеези.
Кижининг ады, жайымы,
Мөңкүликке барар нерези.

Бис ас. Россия корулаар,
Очөбөс, комо ол баспас.
Онон башка жылдыстар,
Ырыс, качан да жарыбас!

Бис Россиянын балдары.
Ой эне эмес, энебис.
Ак жарыкка, жүрүмге
Онын көзиле көрөдүс.

Көзүс чичке, је жүрегис
Жарык, ойгор, жалакай.
Лениннин айлаткыш күүниле
Ол жажына жарыгай.

Орус эмезис, је Россия
Алтай тилле куучындайт.
Орус тилле албатым,
Телекейди айладат.

Орус эмезис, је Россия,
Поэзиязы биске төрөлдий.
Орус жангардын күүзиле
Күүнис биригип калгандый.

Орус эмезис, је Россия
Бис онын кичинек бөлүгү.
Биске түнгөй ле агару
Онын мөңкүлик кереги!

Орус та эмес болзобус,
Россия учун карууда!
Жүрега, жүрүмис оныла
Биригип калды жажына.

Байрам Суркашев

МОНКУЛИККЕ НАЈЫЛЫК

Элбек Россия, бис алтай улус,
Эдегинде кырларда эптү жадырыс.
Оскө жондорынгла тил билижип,
Оон жогынан жүрүмле барадыс.

Сениле кожо көп жолдор өткөнис,
Канду жууларда кырылып өлгөнис.
Эзен-амыр өйлөрдө өскөнис,
Эдегиннен тудунып, ичкери барганыс.

Санаа-күйүнис бистин жарык,
Салымыс жагыс, улу Россия.
Төрбө ороонысты өшүлөрдөн корып,
Төжинге жыгылганыс, төрөл Россия.

Телкем, ойгор сенин тилин
Тенгистий жүрүмге бисти кийдирди.
Бистин көстөрис кара килин,
Сений чанкыр тегеридий деп билдирди.

Бичик-билигин бисти көдүрип,
Бийик күйүн-санаалу этти.
Алтай жонымнын амадузын бүдүрип,
Акту, чындык жадынга үрөттү.

Кереес санаабысты чыгара айдып,
Келер ойибис жаркынду дейдис.
Мөнгүн канатту самолетко отырып,
Мөнкүлик нажылык кожоңын чүмдейдис.

Алкыш болзын сеге, Россия,
Антыгарлу нажы алтай улустан.
Ичкери апар, башта, Россия,
Жолында кыйба жаан ырыстан.

ОЙРОТ ТУЖЫНЫНГ ОЗОГЫ КУУЧЫНДАРЫ

(Лартамал кире сѳс)

Бу озогы кеп куучындар алтай улус акту бойынын күүниле ак каанга багып, Арасейге кыргенинин 225 жылдыгыла колбой жарлалып јат. Кара башту, кайыш курлу дейген бистин албаты олјочыга тепсетпей, очогында одын ѳчтүртпей, карын, ойто орныгар салымында шак бу алтам улу учурлу болды. Алтай калыктын јүрүмдик компазы аланзүастыгыш јогынан Алтын-Казык жылдыстын јаркынына — Арасейдин чолмонына, чактын чакка бурылган. Эмдиги бистерге эртегизин эскертип, эртегизин эзедерге бу улу темдектү жылдык шак мынын учун терен шүүлтелү саналар экелет.

Россияга келип кирбеген болзобус, ак-јарыкта алтай деп омок атту эл-јон болор бедн? Онын канады алдына отырып, коруланбаган болзобус, јутпа јыланга јудуртып, јуудык-јаман тоюкчыга јулдатырып, јуртыбысты канайда аргадап алар эдибис! А ол ѳйлѳрдѳ бистердин ууле-коногыс үргүлјиге үзүлердин берјенинде, чындаптан айткажын, бычактын мизиндеднй болгон эмей. Ойроттын јуртында чыккан јаман чак, орын-ширсе блаашкан оокту-јаанду нойон-блйлердин оны јок тартыжузы, оныла коштой башталган ѳлүмдү ѳѳн-бѳкѳн, бой-бойыла карам-кайралы јок кырыжу ла јинжү ууламјып кѳпчнй берерде, амыр јаткан албаты-јон аргазын таппай, астап-чучурай берди, аймак аймагыла ары-бери чачылар болды. Озодон бери Ойротко ойлодып-олјолотп кирерге, ондый эптү ѳй сакып, кѳрүп-кетеп отурган кѳк бѳрүднй, кѳп ѳштүлер онон-мынан ончозы баш кѳдүрип баштады. Мыны кѳрүп, анчадала манјы-кытат Эјен-каан макатып сүүндн, азыјдан бери амадаган санаазын — Ойроттын јерин олјолоп, онын омок јонын бойына кожор тапту-белен арга тзбылганын билди. Таг алдынан јуртаган Ойрот ороон, ол тоодо алтай улус, элен чакка Эјенге кул болор кўни јууктап келген. Кыргынду-кыйылду кызалаг чак бу болды.

Шак ондый ѳй эл-калыктын эрјине кѳксинде, эрестилбес эскертүлү ѳзинде элен чакка артып калат, артабастан айдылып турат. Мынызын ак чаазынга мык этирте баспаза да, албатыда айдылган тўўкилер¹ ле кеп куучындар тўгенбези керелейт.

¹ Тўўки — озогыда болгон керектердин историзы.

Түүки, кеп куучын — ол фольклордын терең жүрүмдик учурлу ла байлык жүзүндери болор. Тегин чөрчөктөрдөн олардын бир чокум-иле башказы бар. Мында озогыда чын болгон керектер, жуу-чак, олжо-айдуул, историяда жарлу улустын жүрүм-салымы, эткен жереги, ат-не-рези, жем-кирези эмесе ук-сөөктөрдүн бүткөн-сысканы, өрө өскөн, бөлүнүп көчкөн, бириккени-чачылганы кепке келиштире айдылат. Эренис-булгак немелер эмесе эки башка керектер эптештире жарталат. Көпчип те калза, көптөдө дө айдылза, колуныжып-колболыжып та койдырза, түүки куучындардын түбинен түп-чындыгын түнсөй ок таап-ылгап, танып алар аргалу. Фольклордын бу чындыкту жүзүни кажы ла калыкта бар, темдектезе, озогы якут куучындар, монгол түүкилер, исланд сагалар, орус кеп куучындар. Мындый куучындар ажыра улустар бойынын эленчик тужын, угы-төзүн, ундылбас улу керектерин оостон түжүрбөй, бичик жогынан да үйөдөн үйеге улалтып келген деп темдектеер керек. Анчадала көчкүн түрк-монгол укту калыктарда, ол тоодо бисте, мындый куучындардын жүрүмдик чындыгы элбек.

Бу жарлалып жаткан кеп куучындардын бичилген бйи ле айдылган жери башкалу да болзо, оларды бир эдип тизип, бириктире жарлаар аргазын текши-жагыс темазы берет. Ол тема — Ойротто башталган жаман чак, онын жайрадылганы, олжолу жуу келгени, оонг улам алтай улус аргаданып Арасейге бакканы. Ол жерегинде өрө айдылган. Мындагы жуулганы — ол Ойрот тужынын ончо кеп куучындарын туузылта салып жатканы эмес, тутамчага тургадыйы деп ондоор керек. Бу жанынан ишти тереңжиде бүдүргежин, келер бйдө мынан аңылу шинжү ле бүткүл дептер чыгары жарт. Же онызы — келер күннин кереги.

Бистин бу тизимде жарлалып жаткан кеп куучындардын көп сабазы эн баштапкы катап бичикке киргени ажарулу болзын. Экинчизинде, бир канчазы мынан жүс — жүс жирме жыл озогыда алтай, орус, немец тилдер-ле Санкт-Петербуртта, Москвада, Лейпцигте ле өскө дө жерлерде жар-лалып, ол бйдөги науканын айладузына кирген де болзо, же төрөл алтай кычыраачы оларло база эн баштапкы таныжары тузалу да, солун да. Бу материалдарды XIX чактын жарымында баштапкы алтай бичинчи Киприйен Чөбөлөктөн (М. В. Чевалков) ак-теленет укту алтай улустын айдышканы аайынча В. В. Радлов, В. И. Вербяцкий, Г. Н. По-танин ле өскөлөри де бичип, бойлорынын иштеринде тузаланганы эмди-ги бистердин шинжүчил көзибиске иле. Же ол бйдө күрмези эс-бостой, учуры уч-баштай да бичилген бу кеп куучындар, эмдиги бичилгендериле тапташтыра шиндегенде, эки жандай аякту: оонг бери олардын жаан кубулбай, ол бойынча калганы, а база үстине озогы болгон керектер кожумагы ас, чындыгы арбын болуп, ол ок аайыла айдылып келгени. Бистер де, шинжүчилдер, мынызын бичиктерден катап көрүп алып, историяда чындай айдылганыла тапташтырып, жараштырып аладыс.

Албатыда десе оны озогыда жарлалган материалдарга аай этире түңей-лештирип алатан ла наукада чын јетирүлерле чокумдаштыратан арга бар эмес. Канайда угулган, анайда ла айдылган.

Конгодой, Шуну, Калдан, Амыр-Санаа, Табачы, Чадак, Солтонный уулдары — булар ончозы Ойроттың ла Алтайдың ол өйдөгү салымында турушкан улус. Кеп куучында олардың эткен кереги, жүрген жүрүмү кажы бир јанынан көпчидилген эмесе, карын, жабызадылган да болгожын, је тӱзӱгӱ учуры јангыс — ол чын болгон жүрүм.

«Шуну» деп (1866 јылда жарлалган) теленет кеп куучында адалган Конгодой, темдектезе, чын Ойроттың кааны болгон, оның ады Цэван-Рабдан, ол чындаптан Шуну ла Калданның адазы болгон. Керек десе, Радловтың кайда да бир бичигинде эмдиги Ондой деп бодоштыра адап турган јуртыбыстың ады озогыда айдылганыла Конгодой деп берилет. Болзо ло болор, не десе Урсул да дегени ойрот тилден «агын» деп көчүрилет. А «конгодой» дегени — ол Ойрот-каанның јамы-титулының ады болгоны текши јарлу, орус бичиктерде ол «контайши» деп бичилет. Бу керегинде јартамал С. С. Суразаковтың «Алтай фольклор» деген бичигинин 210-чы страницазында база бар. Конгодой сайгакка кирип, Шунуны кыйнаганы керегинде кеп куучын бисти эбаре јаткан хакас, тува, бурят, ойрот, казах, калка калыктарда база элбеде таркаган. Ойрот улустың сүүген геройы, ойгор сагышту, омок-күлүк Шуну-баатыр ороонын корыйтан, оның адаанын алып туратан кезер болуп бүткен, је күйүнчек карындаштары оны кыйнаганы үстүне кыйыктап, јабарлап саларда, калапту Шуну Ак-каанның јерине Айуке-таадазына кедип калды. Онойып, төрӱлине эн кызалан өйинде эн керектү болотон калапту кижии јолын алып болбой, Ойроттың ширеезине отырып болбоды, Ойроттың чагы онойып башталды. Конгодой божоордо, каан болуп Калдан-Цэрэн отырды. Калың мандайлу Калдан, каан да болуп алза, калыгына амыр берер аргазы јок болды, ороонды онду башкарып болбозының шылтузында ойроттор үзүги јок јууда турды, арказынан казактар чочыдып, алдынан манжы-кыдат ала койуп турар болды. Керектин аайын билип ийген Эјен-каан керек десе Шунуга 1730 јылда аңылу элчилер нийип, Калдан-Цэрэнге удур тартыжуда оны јӱмӱччи болуп, Ойротты јуулаарга амадаган. Је Шуну кыдаттардың мекезине бүтпеди, өштүнүн күчиле Ойроттың ширеезине отурбады, ондый да болзо, ойто база јанбады.

Андый-мындый болуп турганча, 1745 јыл келди. Калдан-каан кары јажы једип божогоны јарталды. Је ордына отурар онду кижии јок болды. Калдан үч уулду, бир канча кысту болгон. Јаан уулы туткунга келген келиннен чыккан учун, ол бойының ордына ортон уулы отурзын деп јакып койгон. Ортон уулы ширесге Аја-каан деп аданып отурды. (Алтай улус оны кыскарта Ајаан деп адаганы Айылдаш Анатовтың айтканынан јарталат). Је эки-үч јыл өткӱн бӱ, јок по, эр темине јетке-

лөк Ајаанга эл-орооннын тискинин бек тударга бербестен оны антарар деген туйукка сүме чыкты. Онойып, жууктары Ајаанды араайынан жайладып, өлтүреле, ордына байагы Калданнын угы жабыс жаан уулын жараттылар. База да удабады, кал-тенек калжузы учун мынын да каан салымы кыска болды. Оны тегин де жаратпай турган укту-төстү нойон-бийлер эмди бого шылтай Калданнын жесин Табачыга жайылып, оны эбире чогулып баштаган.

Чорос укту Табачыны жөмөп, Калданнын кал-тенек жаан уулы Лама-Доржиге удурлажа кыймыгуга Табачыла коштой Тарбагантайда журтаган чагандык сөөктү бий Амыр-Санаа коштонышты. Амыр-Санаа керегинде алтай улуста, байагы өскө дө биске жуук калыктарда чылап ок, кеп куучындар база көп. Чын, Амыр-Санаа база тын да, күлүк те кижиге болзо, же ол озо баштап Ойроттын ширеезин блаажар санаазы, байла, жок болгону онын Табачы таайын тапту жөмөгөнине билдирет. Таайлу-жеендү 1751 жылда Лама-Доржиле уружар деп жада, оны антаратан күчи жетпей, кайра соктырып, арга жокто Казахтын жерине Аблай-солтонго качарга, жалынып, онын болуш сураарга келишкен. Мынан көргөндө, ойроттор ол до тужында, казахтарла өөркөжип, тартыжып та тургулаза, озорло кандый да, эмдиги бистерге чала жарт эмес жуук колбуда эмезе карындаштык өмөлөжүдө болгону эбелет. Же Эженнин эртегиден бери өткүргөн сүмелү-сайгакту политиказы — ол көчкүн калыктарды бириктирбес, озорды бой-бойына тукурып, өштөштирип, текши күчин уйадатаны болгон. Мынайтканын шылтузында озорды колго тударга, бактырып аларга белен эмей. Онын учун озор ойротторды казахтарга тукурып, казахтарды, калкаларды ойротторло чагыштырып туратан. Онын үстине көчкүндөрдүн текши империязы жайрадылып, жаңы калыктар бүдүп баштаган тужында, озорды бой-бойынан башка-банка жаң алынганы там ыраштырган. Казахтар мусульманга көчкөн, ойроттор, калкалар чылап ок, быжулай буркан жаңын алынган, азийги ада-өбөкөзинин жагдаганын тудунары жаңыс Алтайда арткан.

Айдарда, Ойрот уйадай бергенин сескен Эжен өөн-бөкөндө тузаланар эп табылганын көрүп, ойрот-казах ойто катап биригип болбос этире шаанчактап баштаган. Мынызы Ойроттогы канду керектерге найман, казах солтондор, бийлер кирижип баштаганыла колболышты.

Бир жылдан Аблай-солтонго тайанып, таайлу-жеендү 15 мун черүлү туйка једип келеле, Лама-Доржини өргөзінде тудуп алып, божоткон, оны ээчий Немеху-Жиргалды (алтайлап, Наамкы-Јыргалды) — канча сайгакты баштаган тагманы — жок эттилер. Өштүлерин јоголтколы, 1753 жылдын учкары — 1754 жылдын бажында Табачы Ойротто каан болуп отыра берип, жаңын бектеп-тыгыда берди.

Је текши амаду бүткен кийинде таайлу-жеендүн санана-күйүн эки башка болгону јарталды.

Табачы ла Амыр-Санаа тартыжуга кирер тужында, эки бойы мынан ары Ойроттын јерин, онын эли-јонын ўлежиң алар деп јоптѳшкѳн эди. Амыр-Санаа акту бойына анчада ла бистин Алтайдын јонын, ол ѳйдѳги Кан-Карагол дейтен аймактарды, тѳѳлѳс лѳ теленит улустарды база сары-сойондорды бойына дѳрбѳттѳриле катай аларга нѳкежиң турганы эмдиге јетире табыскакту болуп јат. Нѳнин учун ол бойына Алтайды некешкен? Кезик алтай улустын эрмегинде Амыр-Санаа алтай укту болгон, алтай кижиден чыккан деп айдылат. Онын чын-тѳгў-нине чыгарга эмди кўч те болзо, је Амыр-Санаа Алтайды аларга амадаганы, бойынын тартыжузында анчадала алтайларга иженгени иле кѳрўнет. Темдектезе, качан Табачы онын кўчине тайанып, Ойрот-кааннын ширесзине отура береле, оны тѳгўндеп мекелейле, јан ўлежер кўўи јогын кѳргўзерде, Амыр-Санаа оныла јуулажар алдында алтай јайзандардан јѳмѳлтѳ сакыган. Је алтайлар оны јѳмѳѳрдин ордына Табачынын јанына јайылганы историянын документтеринен де, мындыј кеп куучындардан да јарталып чыгат. 1755 јылда Алтайдын јайзандары Табачыга јѳмѳжиң, Амыр-Санаага удур јуулажып јўргели, онын јуртын олјолоп экелген деп историяда чокум јетирў бар. Акту мѳнин бодогонымла, алтай улустын ортодо ас тоолу чагандыктар табылганы шак бу керектерле колбулу болгодый. Онын бир темдеги — чагандыктар Кан-Јабаган ичинде, Оймондо јуртаганы, не дезе озогыда шак мында алтай јайзандардын турулайтан тѳс јери болгон.

Алтайлар Амыр-Санаала тартышканын В. И. Вербицкийдин бичиндеги «Амыр-Санаа Чаган-Наратанла тартышканы» керегинде кеп куучын, оноң «Кош-Агаш нѳнин учун анайда адалган?» деп 1961 јылда Чуйда бичилген кеп куучын керелейт. Бу куучын 1961 јылда чыккан «Алтай чўмдў сѳстѳрдѳ» кепке базылган, быјыл «Алтайдын Чолмоны» газетте ойто катап јарлалган.

Јендирткен Амыр-Санаа Алтын-Кѳлдѳп, Сойоннын јери ажыра Эјеннен болуш сурап качып барада, ачу-коронын бадырып болбой, алтай улуска коркушту кекѳнгени бистин кеп куучындарда база бар: «Катап ойто кайра келзем, калјан-нркиттерден, котон-кыпчактардан, манјы-тодоштордон он кижі бажында бирўзин кезерим!» — деген. Байла, шак бу сѳѳктѳр ого јѳмѳшпѳй, карын, удурлажа тыңыда тартышкан болгодый.

Айдарда, 1754 јылда Амыр-Санаа арга јокто Эјен-кааннан болуш сурап барганы тўби јок тўбектў алтам болды. 150 јыл улай Ойротты бактырып аларга амадаган Эјенге от-калапту јуу этпей, ок-саадак јогынан ончозын аайлап койор арга бойы табылганы јарталды, ѳштў болушты бойы сурап келди. Ол туштагы Эјен-каан Цяньлуннын аайкоой јок сўўнгени керегинде бойынын ѳйинде манјы-кыдат историктер ачыгынча бичигендер.

Амыр-Санаага черўи берерин де ол берген, је туйка амаду, канга

шылтай ичеге деген бирүзи Ойротты колго алары бодгон. Амыр-Санааны коркышту күндүлеген, кайралдап сыйлаган, Цяньлун ого бойы јолугып эрмектешкен, јамы берген, эјен черүниң болужыла Ойроттогы бускаланды токунадып, сени Ойроттын кааны эдип отургузарыс деп көкүткен. Амыр-Санаа кандый да сескир, ајыкчыл дипломат болзо, историянын аайынан кыйып чыгар, өштүниң тузагына түшпес аргазын таппады. Эјен ого карлагаштый кал-черү береле, Амыр-Санааны онын бажына тургусты, је бойынын бийлерине оноң көс кыйбазын деп туйка јакарунан берип койды. Ойротторды удурлажып јууга туруп чыкпазын деп бүдүмјилеп койорго Амыр-Санаага керек дезе озогы ойрот маанызын јайылтканча Ойротко кирер тап берген. Је бу меке болгон эмей!

Канча јылга улалган јуу-чактан калажырап, чучураган кара албаты ол до јогынан, карын, эмди амыр-энчү туратан эмей деп иженип, Амыр-Санааны, эјен черүлү де келген болзо, иженчилү уткыган. Күнкер јерине качкан Табачыны тудала, тынын кыйгандар. Је керек Табачыны антарганыла токтободы.

Уч ле айдын туркунына текиги Ойроттын тергеезин јуу-согуш јогынан колго тудуп алган Эјен эмди төс амадузын јарт ачты. Ойрот ороон болуп орныгарын кичеейтени онын түжинде де јок болгоны ончозына јарталды. Кыдат черү элди-јонды кыстап баштады, тонок тынды. Олјочылар ойрот улустын јандаган јанын неге де бодобой, оморды өчөп-базынар боло берди. Бойлорынын јанын, бичик-билигин ле календарын албадаар болды. Амыр-Санаага ойрот тагма бастырбай, ого јөп-јарлык чыгарарга бербей, буудактап, керек-неме эткенде, оноң көс укпай баады. Албаты-јонго до, Амыр-Санаанын акту бойына да алаңзыр неме артапады. Ойроттын ширеезин јоголтып, ороонды төрт башка бөлип, бирлик башикартузын токтодып, Амыр-Санааны јаан болзо дөрбөттөрдин кааны эдип койор план болуптыр.

Амыр-Санаа ойто катап, эмди Ойрот учун, Эјенге удур туруп чыкты. Ойротто турган черүлердин бийлерин кенеркедип тудала, баштарын кезе чапты. Бастыра јонын баатырлык тартыжуга кычырды. Ойрот трагедиянын экинчи, эмди адакы учы болотон тужы башталды!

Је ойроттор эмди озогыдазындый омок јон эмес болгон. Канча јылга улалган каймыру-бускаланган улам камык албаты јер сайып тоскон, ырбап качкан. Узүги јок өөн-бөкөн, өлүмдү тартыжу үзезинин күүниң јандырып койгон. Анчадала албаты-јон акту бойы айдары јок чучурап, астай берген. Шак бу керегинде Чөбөлкөптүн карылардан уккан куучынында, маймандардын түүкизинде јарт айдылат.

Ойроттор Амыр-Санаага баштадып, көдүрилип чыкканын угала, Цяньлун калјуурган. Ойрот јонды ончозын карам-кайрал јогынан төс-төй кызын деп јакару берген. Катап ойто кара агаштый кал-черү јуулган, миллионго јуук эјен черү Ойротты эки јанынан капсай алып,

курчап келерде, бир ойротко беш өштүдөгү келишип турды. 1755—1756 жылдардын кыжын Амыр-Санаа Или ле Боротал суулар ортозында — озогы ойроттын туруузында өткүрди. Арткан-калган албатызы, антыгарлу жуучыл нөкөрлөри, азийги өштүлери адакы учында жөпсинишип, Амыр-Санаанын ады-чуузын ойрот-каан эдип көдүрдилер. Же орой болгон. Ондой да болзо, Амыр-Санаа узун кыштын ойин улузын ойто жууп аларга, онойдо ок бойына жербойынын найман ла казах солтондорун, кедери жаткан Алтайдын да жайзандарын тартып аларга тузаланган.

Же эрте жас келерде ле, Эжен-каан — Цяньлун Ойротты «токунатсын» деп черүзин аткарды. Олжочылардын баш черүзин Чадак (кыдат, монгол бичиктерде — Хадаха) ла Дардана деген садынын койгон ойрот бийлер баштап келетти. Соңында оморды Чжао Хой ло Юн Чень деп чулу кыдат бийлер солыган. Ас-мас калган ойроттор ат-перелү тартышса да, өштүнүн ал-түмөн черүзин токтодоры жок болды. Олжочылар жаткан жоннын жааны-жанын ылгабай, жалмай кыра берген. Онын учун бутту-колду ла деген неме кызыл тынын алып, түндүк жаар — Орустын тергеезин кирерге качып баштады. Камыгы Казахстан чөлдөрүн көстөп ойлошты. Же бу өйдө оморды ол жанынан Аблай-солтоннын кыргындары удур согуш баштады. Амыр-Санаанын Аблай-солтонго иженгени калас болды. «Карындаштын карды сазу» деген чилеп, Аблай-солтон Эженнин мекезине кирип, Ойроттын жакалай жаткан жерин, Кан-Эртиште журтаган алтай улусты жуулап-тоноп тура берди.

Эжен-каан Ойротты жуулаар алдында ойроттор ло казахтар биригиче бербезин, бир уунда туруп чыкпазын деп, Аблай-солтондой ачыркактарга Ойроттын байлык ла телкем жерлерин беречи болуп көкүдип койгон. Онын учун тартыжунун бу бөлүгүндө омор Эженге коштоныжып, Ойротты коокорыжарга жөмөшкөн. Алтайда Кочкорбайла тартышканы керегүндө элбеде таркаган кеп куучын, онойдо ок «Сөөктү-Тайга», «Аргымак» деген куучындар шак бу өйлөргө келижет.

Өштүгө кырдырган ойроттордын сөөгү тайгадой чогулган, каны талайдой аккан Алтайда Кан деп суу, Чече деп туу, Сөөктү-Тайга, Кижин-Бажы, Сайдыс, Кырышкан, Бичиктү-Кайа, Корогон, база өскө дө көп жерлердин аттары шак бу жуу-согуштарла колбулу.

Чадакка баштаткан эжен черү Алтай ажыра келип, бир жанынан алтай жонды бактырып аларга, экинчизинде Амыр-Санааны ары Казахстан жерин дөөн тескерлеерге бербей, курчап аларга Эртиш бажы жаар чураган. Алтай улуска кызалан чак онойып келген.

Эженнин черүзи бир миллионго жуук ойротторды кырып койгон деп, эжен историктер бойы бичиген, тууразынан орус ла мусульман документтер мынызын база бүдүмжилеген, соңында кыдат историктер база жөпсинишкен. «Чөбөлкөптүн куучынында» «алтан түмөн теленет» деп айдылып та турганынан бодозоор: алтан түмөн — ол эмдиги 600 мунга

келижер. Алтай улус Ойрот тужында теленет (ойрот тилинде теленгут) деп адалган. Алтай улус деп бис бойыбысты Арасейге кирген кийнинде јерибистинг аайыла аданып алганыбыс.

Айдарда, Вэй Юань деген эјен историк мынайда бичиген: «Джунгарияда (Ойротто) бир канча мунг өрөкө болгон... Оннынг төрт үлүзи кара оорудан кырылган, оннынг экүзи Казах ла Орус јерине качкан, оннынг үчүзи улу черүге кырдырган»¹. Ойроттын јеринде эзен калганы јүк ле оннынг бир үлүзине келижер!

1954 јылда Пекинде јарлалган «Јебрендиктег ала эмдиге јетире Китаидынг түүкизинде» мынайда айдылат: «Бу јенү Джунгариянын јонун бир де жарам-кайралы јогынанг чат түгезе кырган шылтузында болгон».

Ол коркышту кыргыннан аргаданып, оруска качып кирген албатынын ортозында, чокумдап айтса, байагы эки үлүнннг ичинде, бистинг де алтай сөөк-аймактар болды. Је ээчий сүрүжип келеткен эјен черү камык улусты орус шибеелерге јеткелекте, јаба једижип, кырып ла олјолоп турганы «Эзенинг уулы Эр-Чадак» деген кеп куучыннан база билдирет.

Ойрот-каандыкты 1758 јылдын ортозы кирезинде чек јоголтып салдылар. Кижнликтинг историясында мынайда бүткүл јонды кыргындаганы ас учурайт деп чокумдаар керек.

Алтайды бактырар амаду Эјенде Ойротто чак чыкканыла колбой табылган. Алтайдын турган аайы сүрекеј келижип турганы, элбеде јуулап алар јанынанг оннынг түйү јер болгоны, ол Россия дөөн ичкери өткүрбес куйак, Казахстанг кен чөлдөрине ажу болгоны, Ойротты јуулаарында Алтай өзөгин ачатан түлкүүрдий болгоны текши шүүжилип, јарадылган. Мында Ойротло колбой Алтай дегенин бистинг кычыраачылар эмдиги Туулу Алтайыс эмес, бүткүлинче Јаан Алтай керегинде эрмек өдүп турган деп ондозын. Россия да бойынын Ойрот ло Эјен ортодогы политиказын Алтайдын учурын ајаруга алып өткүрген.

Айдарда, эјен черүлер эг башкы Алтайга 1753-54 јылдарда. Амыр-Санаа ла Табачынынг бой-бойыла урушканын сап тудунып, ол тарыйын табарган. Олор Алтайдын күнчыгыш эдегинде јаткан улустарды (урянкай-сойондорды, теленгиттерди, дөрбөттөрдү) тоноп, Эјен-каанга бактырарга јазанган. Бу эјен черүлер ол өйдө јүзүн укту, көп сабалай манјы-кыдат бийлерге баштаткан калкалардан ла өскө дө калыктардан турган учун алтай кеп куучындарда олор моңолдор, моңол черү деп бодолот. Чынынча, бу кыдаттынг черүзи болгон, не дезе ол тушта Калка да бойы јайым јаткан ороон эмес болгон. Эјеннинг черүзи күнчыгыш Алтайды јуулап, мында јуртаган алтай ла сойон укту урянкай-

¹ Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии М., 1979.

ларды багынзын деп кезедип, баккан тужында, айдабай, озогы ла бойынча бу јеринде артырып койорыс деп мекелеп турган. Је коштой јаткан калкалар кандый базынчыкта болгонын билер мындагы эл-јон Эјен-каанга багарга белең-тарый күүнзебей турганы Цяньлунга једерде, 1754 жылдын 10 февралинде онын кекедүүлү јары чыккан: «Бакпаза, оморды ончозын Алтайдан айдап көчүрер!».

Мыны уккан берјендеги бистин алтайлар туулардын түбин дөөн кедерилеп көчкүлөп, өштүгө удурлажа өлүмдү тартыжуга белетене бергендер. Темдектезе, төбөлөстөр Кемчиктин сары-сойондорыла кожо коруланып, Алтын-Көлдүн ары јанында Чолушпадан 50 беристе өрө эки шибее јазап алгандары грандаш турган орус бийлерге угулган. Онойдо ок манјы-кыдаттар аргалу болзо алтайлардын бир канчазын колго киргени аайынча ажындыра олјолоп, албанла монголдын эмезе ичкери бойындын эјен јерине көчүрө бергендер. Маймандардын «Солтоннын уулдары» деп кеп куучынынан көргөндө, маймандарды шак бу өйдө олјолоп апарганы јарталат. Ондый учуралдар керегинде 1755 жылдын 12 январында Селенгинсктин коменданты Якоби орус башкаруга јетирү ийген. Аба-Туранын орус бийлерине 1755 жылдын бажында Алтайдын куйузында 70 мун эјен черү тыгылып калганы јеткен. Омор 1755 жылдын јаан изү айында Алтайдын ичине јуулап кирип, Кадын, Буктурма, Чуй ичинде јаткан алтай јайзандардын улустарын бактырып аларга умзанган.

Алтай улус өштүгө удурат-нерелү туруп чыккан, је адыжатан огы да, арга-чагы да ас албаты артап-чучурай берген. Албаты-јонын сананып, алтай јайзандар бар-јогын јууп алып, партизан отрядтар төзөп, боом-кызамдар сайын көчкө-јабактар јазап, тозуулдар эдип, өштүни јалкыдып-тоокурып турдылар. Бу тартыжунун атту-чуулу эрлери — алып-баатырлар да, акы-јайзандар да, акту-тегин улустар да, керек дезе кыс-келиндер де — көп сабазы бичикте ады калбаган да болзо, эр-јажына элибистин эрјинелү куучынында артып калган. Онын учун бистин эмдиги үйе омордын ады-јолын оморкоп ойгортор аргалу. Је алтай улус канайып та калаптанып тартышса, Чуйды төмөн чубап келген черүни токтодып алар кирези јок болгон. Ойроттор олјочыга 1 : 5-тең келишип турарда, алтайлар омон до ас болгоны јарт.

Онын учун ончо јанынан өштүлер туй курчап, јеезелү јуртыбысты јемирип, јебрен тазылысты кургадарга једип келерде, олјодон айрылар, өлүмнен кыйар сок јаныс быжу арга Оруста болгон. Онойып, озо баштап 19 алтай јайзан болуш сурап, Ак-каанга багарга турубис деп бичик ийген. Онызын 1755 жылдын 15 декабринде Аба-Тура — Јылан-Тууда (Кузнецко-Колыванская пограничная линия) орус гран-чийүнин бийи, полковник Де Гаррига башкаруга јетирген. Јаскыда 4 мартта Јаш-Турага мындый ок суракту алтай элчилер база такып јаан мендештү келип баргандар. Мынан да, суракту бичик тарый-тарый ийгилеп

турганынан бодозо, алтай јонго кыргынду чак там јууктап келеткени иле сезилет.

Ойроттың керегине кирижер деп јада, Эјенле кожо јуу-чак ачыларынан орус башкару база аяап турган, не дезе бу ойдо Түштүк Сибирь тергеезинде Россиянын јуучыл ийде-күчтери уйансымак ла ас болуп, күнбадышта Пруссияла «јетијылдык јуунын» сомы бозорып, ок-таарынын јыт-тааны јайылып турган. Онын учун орус башкару мында чала кестенкейленип, алтай улусты Арасейге аларына чала мендебей, сакыдып турган. Мынын үстүне ол ойдо јер ортозы кандый болгонын ајаруга алып турар керек. Бичик Петербургка једип, анда онын аайын айландырып-айладып шүүп турганча, јыл кирези одо берген. Олјолу јуу дезе оны сакыр эмес, оноң улам эјен черү кыраын кырып, айдаарын айдап, Алтайдын ичине теренжиде кирип келеткен. Арасейге кирерге турган ойрот-алтай качкындарды алзын деген Бала-кааннын јарадулу јарлыгы 1756 јылдын 2 июниңде чыгарда, алтай улустаң келип колын бичикке јүк ле он эки јайзаң салган. Айдарда, арткан тогус јайзаң текши јоныла јоголып калган.

Арасейдин тергеезине алтай улусты кожор деген јоп чыккан латарый амыр-энчү јүрүм тура берди деп бодобос керек. Гран-чийү јогынан улам, эјен черүзи Россияга багып та калган улусты токунатпай, улам сайын тоскурып турган учун Алтайдын азыйдаң бери алтай улус јуртап келген јерлери чек ээн калган. Эмдиге јетире ол јерлерде бир алтай кижии јок. Ол эртеги төрөлин эске алынып, алтай улус узак ойго јаныксаган. Эртишти јакалай эмди алтай улус јуртабай јат, је ол керегинде алтай кожондордо кандый көп айдылат! Кара-Эртиштин бажында (эмди Синьцзяннын түндүк куйузы) — бистин маймандардын, телениттердин бүткен јеринде — бир алтай кижии артпаган: кырдырып, качып, кайылып-кайлыкталып калган, је «буурыл токойлу Эрчиш-Бажы Алтайыс» деп алтай улус эмдиге јетире түүки куучынында туузылыш јогынан адап-айдып јат.

Ол туштагы орус јетирүлерден көргөндө, Ак-каанга багып, Арасейге келип кирген алтайлардын тоозы 15 мун өрөкөгө једип турган. Орто тооло бир өрөкөдө 5 кижинен бодоштырза, 75 мунга јуук јон болор. Је ол до чактаң артканы эмей.

Алтайдын јеринде орустар чек јок болгон, јангыс түндүк куйунында тоолу шибеслер турган, тууларды эдектей гран-чийү барган. Оны тузаланып, Эјен-каан алтай улусты ойто-јана айдап, олјолоп аларга тонокчы черүлерин улам сайын ийип туратан. Бастыра кеп куучындарда айдылган бир ондый учурал 1763 јылда Чадакла колбулу болгон. Алтай улус Чадакты Эјенге садыган алтай кижии деп айдыжат. Болзо ло болор.

Туй соктырып, оодо чаптырган кийинде онын ады, чындап та,

историяда угулбайт. Байла, онын учун «Солтоннын уулдары» деп майман кеп куучында олјодон качып чыккан алтайлар сүрүжип келеткен Чадакты Төжү-Тайгага божоткон дегенин чын деп бодоор керек.

«Алтай улус эмди Россияга кирип калган јон, онын учун эјен черү мында болор учуры јок, Алтайдын јеринен ылтам чыксын» деген орус башкарунын кату некелтези олјочынын јолын туй кескен. Је ондо до јок, ол јылдарда арткан-калган алтай улусты тоноорго энчигип болбой, ол јанынан, бу јанынан чөлдин көчкүн јондорынын феодалдары табарулар эдерин табынча токтоткон. Артап-чучурап, астаган да болзо, алтай улус кыргындарла күүн-кайралы јок јана баспай тартыжып, эл-јерин мензинерге бербеген. Ондый да болзо, олар чөл дөөн канча мун алтай улусты олјого апарып, бойына кул эдип койгондор. Темдек-тезе, казахтарда эмдиге јетире «төлөгүт» (телегит, алтай) деген аңылу сөөк бар. Олар озогыда казах каан-солтондордын черүзинде јүрөтөн, сүрөкөй јуучыл ла чындык, чыдым-бек улус болгон ады-чуузы јайылган. Айдарда, Кочкорбайла јуулашканы, Арыкпай-јайзагнын уулы олјодон качып келгени керегинде кажы ла алтай кижилер билер кеп куучындар бу өйдө табылган болор керек.

Ондый озогы кеп куучындарга тайанып, И. В. Шодоевтин чүмдегон «Кызаланду јылдар» деп романы бистин кычыраачылардын эн сүүген бичиктеринин бирүзи. И. В. Шодоев быјыл 225 јылдыктын байрамыла колбой бу романын, историянын јангы материалдарына тайанып, ол тоодо «Сөөктү-Тайга» деген куучынды тузаланып, элбедип јатканын угарга сүүнчилү. Кадын ичинде јуртаган алтай улуста бар Сөөктү-Тайга керегинде, ондо болгон калапту согуштар керегинде куучынды 1908 јылда Алтайла јоруктаган В. И. Верещагин угуп, кыскарта бичип алган.

1916 јылда Г. Н. Потанин ле Г. И. Гуркин јууп чыгарган «Алтайские и киргиз-казахские предания» деп бичикте тонокчы кыргын Кочкорбайдын јаман блүми керегинде кеп куучын бар. Ол куучын бистин улуста эмдиге јетире айдылат.

Сөөктү-Тайгада сөөгин салып та койзо, је өштүге јай бербеген алтай баатыр ла онын сүүген көөркийинин жаркыду салымы эмдиги бистерди де Алтайын сүүрине, албаты-јонынын адаанын алып јүрөргө, онойдо ок бойынын сүүжине чындык болуп, өштүге базындыртпас, багынбас улу күүнге үредет. Олјолоткон алтай кыстын кожонгы ачулу да болзо, кандый кеен! Ол өштүге базындыртпай, оны электегенче блөт. Оштүлөр алтай улусты базынайын да дезе, онын бажына чыгарта мууканып та турза, је учы-түбинде түнөй ле јендиртип, шорлоноры керегинде түп-шүүлте албатынын мөңкүлик күүни өзөр салымына бүткөнин бистерге ойгортот, ненин учун дезе, олјочылардын быјарын, ач сагыжын јангыс та албаты эмес, је ар-бүткен де, ай-күн де, кыскарта айтса, Алтай бойы јаратпай, албатызын аргадап, ого улу куйак болот.

Мындый ок шүүлте «Аргымак» деп куучында бар. Олжочылар алтай уулды айдап апарала, бойына кул эдип те койзо, ол ичиндеги жайым күүнин жылытпай, Алтайына жана тартылат. Олжодон качып чыгарга алтай баатырга бу тужында кайкамчылу аргымак болужат. Бу куучын Алтайда элбеде жарлу. Бого тайанып, бойынын ойинде алтай поэттер С. Суразаков «Аргымак», А. Адаров «Алтай» деген жакшынак туужылар чүмдегендер. Бу кеп куучыннын бир айрызын мен башжыл Куладыда жаткан 98 жашту Утүшкин Бакчабай өрөкөннөң угуп бичигем. Боочыдан У. Чараганова, Бичиктү-Боомноң К. Укачина улустаң бичигендерин тапташтырганы ол куучынга бир кезек солун детальдар кожор арга берди.

Чуйдын К. Очурдяпов бичиген «Бөкө Самудай» деп кеп куучыны ажарулу. Не десе, Ак-Чолушпа, Улаган, Чуй ичинде жебрен өйлөрдөң бери журтап келген төөлөс лө теленит укту алтай улус бойынын жайымы ла эл-журты учун жаантайын жана баспай тартышкан. Же эмдиги Улаган, Кош-Агаш деген аймактардан мындый солун учурлу кеп куучындар эм үстине чала ас бичилген. Мында ондый куучындар жок эмес, карын, көп. Жаңыс ологго эм үстине бистинг ас-мас шинжүчилерибистинг ажарулу колы жетпей жат. Мынын чындык керечизи — башжыл «Алтай-дын Чолмоны» газетте жарлалган Торык Енчиновтын «Чуй ичининг сөбөктөри», Кадыр Очурдяповтын «Ак-көбөктөр өбөкөзи — Жарынак» деген сүрекей солун статьялары болуп жат.

Бистинг көп кеп куучындарда керей-казах, калка-моңолдор айдылат. Же олардын феода-бийлеринин каршулу кылыктары учун эмдиги карындаштык калыктарга кыйыкту санаа-күүндү болбос керегин бистерге марксизм-ленинизмнин улу үредүзи, Лениннин кажы ла калыктын культуразында эки башка культура болоры керегинде ойгор шүүлтези жартап жат. Ого үзеери XVIII чактын ичинде бу калыктар бойы алдынан жатпаган, Эжен-кааннын камаанында болгон, манжы-кыдаттардын меке-сайгагына кирген. Онын учун алтай улус моңолдорло, кыргындарла жуулашканы керегинде кеп куучындарды десе Эжен-кааннын моңолдордон, керейлерден, манжылардан турган тонокчы черүлери ле болгон тартыжу деп элбеде ондоор учурлу. Онызы бис өрө дө жартап-чокумдаганыс.

Айдарда, бис, алтай улус Россияга акту күүнибисле киргенистин жаркынду 225 жылдыгын уткып тура, ол кыйынду чак тужында кызалан болгон салымнан карын, эзен-амыр чыкканыбыска баш болзын деп айдынып, эмдиги ырысту ла өзүмдү жадын-жүрүмистинг аайын ла төзөлгөзин билип, озогы кеп куучындарыбысты, кереес кожондорыбысты ойто катап эске алынып, мынан да ары көптөдип алзабыс, жакшы болор. Онызы бистерге «алтай кулун албаты» болуп, өзөр салым алынып, өрө өңдөйөр аргалу болгоныбысты база катап ойгортып, жаш үйенинг көксине жаантайын жүрүмдик учурыла терен томул-

зын. История — ол јонго кереес үредү кептү, агы да, каразы да — тенгузалу.

Улу билеге кожулып, улус болуп ойто јуртап келгенистин учурын качандыкка ундытпайлык!

Бронтой Бедюров.

Ш У Н У

Коңодой Ойроттунг кааны болгон; ол каан эки абакай алды; биринчи үдегезиненг бир уул тууган, ол уулдунг ады Шуну болгон.

Абакайы өлгөн кийнде Коңодой башка абакай алды, ол экинчи абакайынанг тууган бир кыс, үч уул болгон, Амыр-Санаа, Темир-Санаа, Калдан-Черү — уулдардынг ады болгон.

Шуну јангыскаан алды адарга барган. Абазына кызыл түлкү адып, ак-келип салды. Анынг кийнде Амыр-Санаа, Темир-Санаа, Калдан-Черү үчү база алды адарга барып, нени де атпаган, куру јанып келген.

Шуну ананг ары база ок барс деген алды адарга барган. Шуну барс атты, аткан алдыны бир агашка буулап койып, јанып келди. Үч карындажы анынг кийнде база барс адарга барып јаткан. Агашка буулаган барсты көрдү, аны атты, адар болзо јыгылбай јат. Аа барып буулап койгон барс болгон. Амыр-Санаа айткан: «Ол Шунунунг буулап койгон барс болор! Бис оны албаак, Шуну тынг тарынар!» — деди.

Ананг алар јанып келип, абазына айдат: «Ээ, абам, сен јакшы көр! Сен јаан уулунду алды аңдатыра бербей јаткын! Шуну јаман кижил Шуну сени өлтүрер!» — деди.

Абазы үч уулуынанг јөптөжүп алып, аны өлтүрерге санады. Шунуну эзиртип алдылар; эзирик кижининг эки јардын сууруп алып, алтон кулаш јерде оро казып, Шунуну ол орого түжүрүп ийдилер.

Ас па, көп пө жүргенде, үч кижил келди, үч темир јаамынанг келди. Ол үч кижил Коңодойго айттылар: «Бу јаа атса», дейт, «аа алман тутарык, Коңодой адалбасса, биске келип алман тутсун!» — дедилер.

Амыр-Санаа, Темир-Санаа, Калдан-Черү бу темир јааны көдрөлбөс алды, адалбады, корыкты, айтты: «Шунуду барып көрөргө керек болор» — дедилер. Шунуга барып, ородонг алып келип, Шуну түрү болды. Эмди алар сүүндүлөр, байтал согот, аракы ичирет, эт јидирет. Анынг суунда Шуну айдат: «Бойымнынг јазамды аккелерим!» — дейт. Аккелип берет. Шуну јаазын адып јат, абазынынг темир бозогозын кезе атты. Эмди айтты: «Байагы јааларын аккелеер!» — деди. Јааны акке-

¹ Бу кеп куучындар ла оной до өскө мында јарлалган кеп куучындар алдындагы бичилгени аайынча кепке базылган. Кеп куучындарды Б. Бедюров белетсеген.

лип берди, Шуну үчүлезин бүктөп ийди, атты, айтты: «Слер бу күлкүдү алып барып, жандыраарзыңар!» — деди. Ол үч кижиге эмди алмандуу болуп жанды.

Амыр-Санаа, Темир-Санаа, Калдан-Черү жөптөжөт, алман кууп алайын деп барып жаткан. Алар капшагай жүрө бердилер. Каборто жолго жеде берип, Шуну аларга ээже барып жаткан. Жолдо аларды туштады. Шуну эмди суук этти, аларды суукка тоңырды, алар жолдо жада калдылар. Шуну озо жедет, жеткенде, алманды жуулай берет. Жанып келип жасса, жолдо уттура үч кижиге барат. Алардын бир кижиге айтат: «Абан-нанг аракы аккелдим; сен аны ич!» — дейт. Экинчи кижиге айтат: «Сен, Шуну, бу аракыны ичпе!» — дейт, «итке ол аракыны ташта!» — дейт. Шуну ол аракыны итке берди. Ит жип ийген кийинде өлө берди.

Анын кийинде Шуну жаабады. Айыкку деген таайынын журтуна кире берип, таайы Шунуга балазын берди. Шуну кижини алып, анда ок жадып баады.

Айыкку карый берген чакта Шунуга айтты: «Сен менин элимди бил!» — дейт, «мен бойум карый бердим, элимди билерге болбос-сум» — дейт. Шуну эмди эл билип жүргенде, элинин кижилери айтты: «Бу Шуну кулугур! Бу бистин бажыбысты билбезин!» — дедилер. Шуну аны угуп алгынча кача берет, орус бийге кирип, анын жеринде жадып жатты.

Бар күнде Ак-Кааннын алтон жети адынын бажын окмынан кезип атты. Орус кижилер айттылар: «Сен кандый кижиге азырап жазың, ол аттардын мойнын кезип атты». Улу бий аттардын баазын төлөп берди, айтты: «Ол кижини тийбегер! Анын ады Красношокоп болзын!» — деди.

«Түштүк Сибирьде ле Дзунгар чөлинде журтаган түрк аймактардын калык литературазынын УЛГУЛЕРИ», I томы, Санкт-Петербург, 1866 жыл.

АМЫР-САНАА ЛА ЧАГАН-НАРАТАН ТАРТЫШКАНЫ

Ойрот-каан жада каларда, онын каандыгы жайрадылып, чачылган. Ойрот черунин башчысы ол тушта Амыр-Санаа болгон, Ойрот-каанга багынган алтайлардын башчысы Чаган-Наратан болгон. Ол Тарбагатай деп жерде журтаган. Чаган-Наратан алтайларды ла ойрот укту бир кезек сөөктөрдү тоолоп-жоктоп, бу албатыла, черүле бойы тангынган башкараарга сананган. Амыр-Санаа бу керегинде билип ийеле, түргөнтүкөй бойынын черүзиле кожо Чаган-Наратанга ыраган. Олор ортодо тартыжу баштала берген.

Олор бой-бойына кенетийин табарулар эдип, үч жылдын туркунына тартышкан. Учү-учында Чарыш суунын жанында калганчы жаан жуу-

согуш болгон, је согуш божоголокто, Чаган-Наратан качкан. Оныла кожо база 62 кижі Узнези суузы Кадынга кожулган тужында бир куй ташка кирип јажынган.

Бу ойдо дезе алтайлар Чаган-Наратанды таппай калып, Коо-Кокшин деп јуучылга баштадып јуулашкан. Коо-Кокшин бу согушта олгон. Је алтайлар Амыр-Санааның черүзин оодо согуп, арткан-калганын Эртиштин суузын кечире сүрген. Амыр-Санааның улузынан јук ле үчинчи бөлүги арткан. Олтүрткен јуучылдардын ортозынан алтайлар Чаган-Наратанды таппай, кырлар сайын оны бедреп, учында оның јажынган јерине келдилер. Чаган-Наратан дезе такып ла качарга сананган, је бир сууның јанына ого јаба једижип, тудуп алган. Онон улам ол сууның ады Бий-Туткан деп адалган.

Бу куй таш Тарылык деп тууда. Мында ок-таары эдетен. Куйдын ичи јымжак таш, очомик-боро ондү күкүрлү. Калмыктар (алтайлар) оны экелип, оодып-теермендеп ийеле, оноң сагысла, ташла кожо кайнадатан. Оның кийинде бу чейинтиге айуның эмезе тарбаганның один кожуп, ок-таары јазайтан.

Јуу-согушта коркып, оларды таштап качкан учун Чаган-Наратанга алтайлар ачынып айткан:

— Јуу-согушта сен бисти таштап, качкан. Бис сени јайымга божодып ийерис, је сен эмди мынан ары бистинг башчы-бийибис болбозын!

В. И. Вербицкийдин 1893 јылда Москвада чыккан «Алтайские инородцы» деп ле В. В. Радловтың 1883 јылда Лейпцигте чыккан «Аус Сибириен» деп бичиктеринен кбчүрилген.

ЭКИ КОРЫМ ТАШ

Чаган-Наратан Кыдат јерине барган кийинде Эзениң уулы Эр-Чадак монгол черүни баштап Алтайга табарып, Алтайда башчызы јок калган албатыны бактырарга сананган. Чуй суудан ыраак јок Улегем ле Јаламан суулардын ортозында Мункаш-Јаланда Чадактын черүзи токтогон јери бар. Мында эки јаан таш корым бар. Оның бирүзи монголдор Алтай ичине кирип, јуулап барарда, кажы ла јуучыл јолдын белтирине таш чогордо бүткен, экинчизи дезе олар кайра качып јанарда, кажызы ла чачкан тажын ойто туура таштаарда, бүткен эки корым деп, улус айдыжат.

Онойдо ок Чадак монголдор Алтайды база качан да јуулап келбизин деп сөзин айдынып, кайага бичиген јерди улус Бичиктү-Кайа деп адаган дежет.

В. И. Вербицкийдин Москвада 1893 јылда чыккан «Алтайские инородцы» деп бичигинен.

ЧӨБӨЛКӨПТҮН КУУЧЫНЫ

...Je, эмди мен саа карылардан уккан бойымнын угумды куучындап берейин!

Озогыда алтан түмен Теленет Алтын Арда амыр-энчү журтап турарда, төрт аймактын бажын билген Төрбөт-Ойрот кааны болгон. Төрт аймактын ортодон бускалан чыгарда, каан ырбап Күнкер кааннын журтуна кирген, кийиндеги калган кааннын уулдары Солтондор, бийлердин уулдары Мурзалар үзеери жуулажып, јери сайын тоскондор, кажылары күн өскүзү јаар баргандар, кажылары күн түштүгү јаар баргандар, жармызы күн бадыжы јаар баргандар. Алардан арткан Теленеттер Ак-Умардын бойында, Эртишке түшкен суулардын бүгинде журтап тургандар. Је алар анда база амырашпай, үзеери бойлоры жуулажып, эл астай берерде, бир јанынан Монгул жуулаган, бир јанынан Кара Казак жуулаган.

Айдарда, Мамытпы ла Балык, Теленеттин эки бийи бойыннын јонын баштаганча келип, бойлорыннын күүнибиле Аба-Турага киргели, Ак-Каанга кара калан берип турарга колдорын бергендер. Ол тужунда менин өбөгөмнүн кирген кижинин ады Чөбөлөк болгон; анын кийинде Байатка келип журтагандар.

Менин адамнын тууган јери Байат болгон. Анан адам он јаштуунда Бий-Туразынан одус кыйгырыжынын кедери Кара Суу деген јерге келип турган болгон; менин тууган јерим анда болгон. Анан мен јети јаштуда ада-энембиле Улулу деген јерге келип турганыбыс. Айдарда, Улулуга биспиле төрт түнүк болгон.

Улулуга келгеннин экинчи јылда Бий-Туразынан бир мешенин каады-балдарыбыла аа көчүп келип журтады. Ол мешенин үч уулду болгон, кичү уулынын ады Јакоп болгон. Мен ол Јакоппыла кожо ойноп жүрүп, орустун тилине үрендим...

«Түштүк Сибирьде ле Дзунгар чөлинде журтаган түрк аймактардын калык литературазынын УЛ-ГУЛЕРИ», «Чөбөлкөптүн жүрүмү». Санкт-Петербург, 1866 жыл.

КАЛДАННЫН УУЛДАРЫ

Ойрот укту Калдан-кааннын уулдары Шуну, Ајаан, Амыр-Санаа, Табачы болгон.

Шуну кылык-јаны кату баатыр кижин болгон. Шуну албатыга чак түжерин билип, чакты бойыннын албатызынын ичинде өткүрер деп сананган. Күнбадыш јаар көрүп мөөрөгөн малды, күнбадыш јаар көрүп улуган ийтти, күнбадыш јаар көрүп ыйлаган баланы өлтүрип турар

болгон. Улуска «чак өткүрүп турум» деп айдар. Онын учун Калдан-каан Шунунунг көзининг чогуу жоголтып, эки жардынын ордына ийттин жардын кондырган.

Калдан-кааннынг каандыгы чачыларда, Шуну качым агашты жулдайла, адынын куйругун торсугуна жетире кезеле, айткан:

— Качым агаштын алдына жүс атту кижин турар болуп өссө, кара аттын торсуктай кескен куйругу жерге жетире өссө, мен ойто бурулып келерим.

Калдан-каанын Ажаан уулы база табылбай калган.

ЭН-УЧУК

Калдан-кааннынг каандыгы чачылып, Алтайда жуу-чак башталарда, тодоштордун шибеленген жери Эн-Учук деп жер. Ол туу Суску, Муны деп жерлерде. Тодош сөөктү улустунг бай тайгазы Эн-Учук дежет. Бу жер керегинде кожондо до бар:

Жалбак шалду өдүктү
Жаз кийген Эн-Учук.
Жаман чактынг тужында
Тыныбыс алган Эн-Учук.
Буурамайлу өдүктү
Бүз кийген Эн-Учук.
Бускаланг чактынг тужында
Тыныбыс алган Эн-Учук

А. Анатов.
Кулады

ТААЙЛУ-ЖЕЕНДҮ

Амыр-Санаа ла Табачы Ойроттын угынан чыккан.

Табачы Калдан-каан өлгөнүнүн бери канча жыл өдөрдө чыккан. Энези: «Таппас жерден таап алдым» — деген учун Табачы деп адаган.

Амыр-Санаа чыгала: «Эмди ле амырадым» — деген учун Амыр-Санаа деп адаган.

Амыр-Санаа ла Табачы жуу-чак баштаган. Кара албатыны кырып, мал-ашты айдаган. Учунда таайлу-жеендү бир жерге келеделе, Амыр-Санаа айткан:

— Эртең бу жерге бис экү туштажар турус, таай.

Эртең тура Амыр-Санаа жортып келеткен Табачыга айтты:

— Таай, мен жагыскан келедеримде, слер камык албаты ээчинде келедер бе?

Бу ла օйдօ Табачы кайра кօрօрдօ, Амыр-Санаа сагыдын кезе адып ийген. Табачы анайда օлгօн.

Ш. Кокпоев.

Экинур.

АБЫҢЫМ ТЫДЫ

Абыҗым тыды... Ол тыттын турган јерин, онын тօгօжининг арткан-калганын ундыбаган кижиге таап алар... Алдында, эмди 50 јашту улус 10—12 јашту бала тужында, Кыргысту деп օзօктинг ичинде Куулгылу-Бут деп элбек кобынынг оозында ас-мас будактарлу кызыл тыт туратан.

Бу тыт јүстер јыл мынанг кайра чаал чет болгон. Ол тушта онын јаныла օткօн улус ак јаланда байбайа օскօн койу бүрлү јараш четти օкօр кօрүп, јүреги сүүнип օткилейтен болбой кайтсын. Чактар օткօн, чет օзүп, узап, јооноп, тыт боло берген. Онон тыттын бир будагы тал-ортозынанг сынып, култук колду кижининг колы ошкош болуп калган.

Онон база օйлօр օткօн. Жоон кызыл тыттын учкур бажы сынып, јерге келип түшкен. Канайдар, телекейде јажын-чакка артабас-чылабас мօнкү неме јок. օй օткօн, тыт карыган, онын օзօгиге чирип кօндօйлօнгօниненг улам бажы сынганы ол. Је ары-бери јүрген улус бу тытты кօндүре օтпօйтօндօр. Кенги, Талду, Јоло, Кайрылык јаар тօйлօп, айылдап эмезе օскօ дօ керек-јаракка барып јаткан улус кыйалта јоктонг бу тыттын тօзине түжүп, токум согуп, аракы чачып օдօтօндօр.

Ол тытка токтобой օткօн кижининг јол-јоругы качаланду болор дежет. Анайып биле-тура օдօ кօнгон улусла не-не болуп калатаны керегинде кօп чокум темдектер де бар болгон: «Ады бүдүрилип јыгылала, колондоры эмезе куушканы, кօндүргези үзүле берген», «тажууры јыртылала, аракызы тօгүлип калган», «канјадагы армакчызы түжүп калган». Андый темдектер албатынынг куучындарында сүрекей кօп болгон. Ол тытты улус бой-бойынанг сурулажып, сүрекей чокум танып, байлап туратандар. Онын ады — «Абыҗым тыды». «Абыҗым тыды» деп бай ат мынанг озо тодоштордын օбօкօзининг тыны калган учун адалган деп айдыжатан.

Мынанг озо Кыдаттанг Алтайга јаан јуу келген. Эр улус ок-саадагын тудунып, օштүге удуратанган. Уйде кабайда јаш балалу келин арткан. օштү эртен-бүгүн мында болоры улаамырдаг угулып келген.

— Је, канайдар, балтыры жежик јаш баламла айланбастынг јерине олјого баратан салым болгоны бу туру — деп, келин карыгып сананган. — օштүденг кайда јажынарын? Суу чылап агып келип јаткан черүденг кайдօн качарын?

Ол кабайдаты јаш балазын аргадап алар эп-арга бедреп, ал-санаага түшкен. Оштү јууктап келгени билдирип турган.

— Јок, кандый да болзо, айылга отуруп, олјого киргенче, Алтайдын тууларын кууп качар — деп, јаш балалу келин сананган. Оштүдөн качып, боочы-боом ажып чыдашкадый ат јок. Онду аттарды эр улус минип, јууга атанган. Мал башчызы күрен айгыр?.. Ол чыдажар. Је онын бажына нокто сукпаган су-эмдик...

Јиит келинге көп сананар ой јок болгон. Ол кабайдагы уулчагын кургактап, эмчектеп койоло, чегедегининг эдектерин кайра кыстанып, армакчы тудунып, айылдын үстиги јанында тебеелеп турган мал јаар баскан.

Баштапкы ла катап чачарда, кара армакчы күрен айгырдын мойнына ороло берген. Күрен айгырды айылдын эжигиндеги алты үйелү агаш чакыга экелип буулап ийген. Келин уйуктап јаткан уулчакту кабайды айылдын алтыгы јанындагы тыттын кол будагына илип койгон. Бойы кайра жүгүрип, токум салгалак эмдик күрен айгырды ээртеп баштаган.

Каргыстуны төмөн соок-соок салкын келген. Тенгерининг түбинде кара мүркүт теерген. Кан чыгарынын белгези — кара кускун акшып эткен. Откөн јеринде олөнг артырбас оштүнинг ачана-јутпа черүзи јууктап келип јаткан.

— Оштүнинг колына жирбес. Качар! Кабайдагы баланын тынын алар! — деген кату шүүлтелер келинге ийде үстине ийде берген. Ол јалтанбас ла чакту болгон. Эмдик күрен айгырды көрөр-угар јеткелекте ээртеп ийген. Онон чылбырын чакыга орой согуп ийеле, айгырга атанган. Эмдик айгыр Көл-Кечүнинг агын эбаре мантап туйлаган. Келин учында туйлажы токтоп жүрген күрен айгырды темиктирип, Каргыстуны өрө јелген.

Каргыстунын бажында Кара-Тыт деп јерде кара тобрак кайнап јаткан. Келип јаткан кара кыдат черүнинг учы-кыйузы көрүннп келген. Қалју-јүүлгек кыйгы чыккан. Черүге удурат јелген кара кураан бөрүктү, кара килин чегедектү јалтанбас келинди көрүп ийгендер. Кыдат алыптар карайлап турган аттарын камчылап, јана болгон келинди јаба једип тударга ичкери мантаткандар.

Көндүгө берген күрен айгыр аткан октон түргөн Каргыстуны төмөн щунуп ийген. Кыдаттын черүзиненг калапту жүгүрүктөр минген кезерлер келиннинг кийниненг истежип сүрүшкендер. Јалтанбас келин байбак тыттын јаныла өдүп, онын кол будагына илип койгон кабайды ман бажынан ала койып, өңөрип алган. Онон ары күрен айгырдын јоругы там тынгыган. Оны сүрүшкен кыдаттар келиннинг кураан бөрүгининг бүчизининг элбирегенин ле көрүп, једижип болбой, кородоп артып калгандар.

Анайып јуртта јангыскан арткан јаш балалу келин олјого жирбей

качып чыккан. Ол арка-туула барып, Себинин бажына токтогон. Адын-нын ээрин алып, токум соккон. Кабайдагы уулын чуузынанг чечип, эмчегин эмискен. Ол өштүгө тепсеткен Алтайын ајыктап, јууга атанган ага-карындаштарын, эш-нөкөрин сананып, кара көзине јаш айланып, карыгып кожондогон:

Камчы сынду Алтайга
Кажызы јанып келгей не,
Кара кыдат јерине
Канчузы сөөгин салгај не?
Кејим сынду Алтайга
Кемизн айланып јангај не,
Кезен кыдат јерине
Кезиги сөөгин салгај не?..

Кийнинде кабайдагы уул бала чыдаган. Айылду-јуртту болгон. Онон тарап-таркап чыккан-өскөн улус тодош сөөктү алтайлар ол дежет.

...Каргыстуны төмөн куйундалып шуурган-салкын өдөт. Ол салкын јөбрөн өйдөги болгон керектерди үйеден-үйеге, чактан-чакка үзүлтпей уалалтып, эске алындырат. Ол куйунла кожо алтай кабай өнөргөн ак чырайлу келин кара килин чегедеги јайылып, бөрүгинин бүчизи эл-биреп, өзөкти төмөн мантадат...

Э. Яимов.

ЭЗЕНИНГ УУЛЫ ЭР-ЧАДАК

Алтайлар калка-монголдорго үч јылдын туркунына калан төлөбөйтир, монголдордын калганчы ийген элчилерин өлтүргилеп койтыр. Ого ачынала, олар Алтайды ойто олјолоорго, Эзенин уулын Эр-Чадакты ийиптир.

Чадак бойы алтай кижинин уулы болтыр. Ол энеден чыгарда бел-сөөгинин эки үйези тудуш болгон дежет. Чадак бойы бүдерде, омок, шулмус, күчтү уул болгон. Ол ондый бүдүмдү кижиде деп Алтайдын бастыра албатызы билетен эмтир. Ол өйдө оны эне-адазынан айрып, монголдор апартыр. Үч јаштуда эмискен энезинен, бүткен-чыккан Алтайынан айрылган Чадак ончозын ундып койгон. Эр кемине једерде монголдор ого черү баштаткылаган. Эзенин уулы Эр-Чадак, монголдын кал черүзин баштап, канча албатыны бактыртыр. Калганчы учында Чадакты Алтайга ийиптир, андагы албатыны катап бактыртып, калан төлөттирерге.

Чадак Урсулды өрө кал черүлү келип јатканы Чарыштын ла Бештин ичине угулып келген. Молю, Куулјукај, Тузагаш деп јайзандар албатызын Чадакка удурат көдүриптир. Монголдор ло алтайлар үч

күннинг туркунына тартышкандар. Учинчи күн энгиргери алтайлар оларды кайра сүргилеген, је оног ары тартыжарга күчи јетпейтир. Оло күн энгирде моғолдор Јабаганның боочызынан ажып келеткенин јайзандарга улус јетирген.

Уч јайзанг моғолдорды јенип болбозын билеле, арткан-калган черүзин ээчидип, Чарышты төмөн барыптыр.

Алтайлардың оды түниле күйүп турганын моғолдор көрүп турган, је таң адарда көрөр болзо, олардың отторы өчүп калган болгон. Моғолдор олардың качканын билеле, кийнинен ары сүрүжиптир.

Јайзандар шыркалу улузын, бала-барказын, мал-ажын Чарышты төмөн аткарып ийеле, арткан жуучылдарыла кожо моғолдордың келетен јолына јабак¹ јазап алала, оларды сакыптыр. Моғолдор өдүп ле јадарда, јабактын буузын тул келинге јайзандар кестиртиптир. Оног улам өштүлердин көп черүзи корум ташка бастырган эмтир. Оны көрөлө, Чадак оног ары барарынан коркыган: айландыра туулар, сууның эки јанында кайыр кырлар ого өштүлер болуп көрүниптир.

— Черүүмнен коркушту коромјы болгон учун бу јердин ады коромјылу Корогон болгой» — деп, Эр-Чадак айдала, ойто Чарышты брө алган.

Чадак коркушту ачынала, карган да улусты, јаш та балдарды өлтүрип, уй-малды да кырып, Чарыштын суузына чачыптыр.

— «Качкан јайзандар Алтайының суузы канла акканын көрзин, олар ойто Алтайына качан да бурылбазын» — деп айдала, Чадак Бештин ичи өрө ууланган эмтир.

Ойбоктын иркиттеринин Толдой деп бөкөзи үч јайзангның кийнинен ары барбайтыр. Ол тоолу улусты баштап алала, көп јиттерди, койды-малды олјого апараткан Чадактын кийнинен сүрүштир. Толдойдың үйин Чадак база апарып јаткан болгон.

Толдой Чадакла жуулажып, оның черүзин кырган, је Чадакты өлтүрип болбогон: Чадак бастыра бойы көө-куйак кийимдү болгон дежет.

Бир катап калапту тартыжуда Толдой јаан шыркалаткан эмтир.

«Алтайдың баатырын бастыс. Эдегинин учы тыркырап, адынан түжелес, төгнин алды дөөн барды, байла, кини үзүлген болор. Эмди биске амыр болор» — деп, сүүнчилү јетирүни черүчилери Чадакка јетириптир.

Толдой өлөр алдында ийнинин бойына алдыртып алала, айткан: «Ийним, менин тыным энгирге јетире чыдашпас, мен өлөтөн эмитрим. Менин айтканымды бүдүр: сен оларды сүрүште, алтайына ойто бурыл, јангы јурт төзө, арткан улустың тынын кыйбай, алтайына апар».

Моғолдор Толдойдың өлгөнин билеле, аттарын амырадып, ашкурсак азып, амырай бертир. Курсак кайнаган, эт бышкан соғында

¹ Јабак — таш көчкө.

Чадак Толдойдын үйинө бийлеркеп, мынайда кыйгырыптыр: «Олјого бараткан кадыт, торолоп турган болорын — тепшиге кир!» Толдойдын үйи тепшиге кирбей, чөгөдөп алала, каруузын мынайда бертир: «Олјого бараткан үй кижиге тепшиге канайып киретен, кал черүниң башчызы слер озо кирбесте».

Керсү айткан сөстөргө сүүнип, Чадак эки јенин шыманала, тепшиге киргелекте, саадактын огы келип тийиптир.

Толдойдын ийинзи аказынын сөзин укпай, онын саадагын алала, өштүдөн өч аларга санантыр. Ол Чадактын одузына өңөлөп келеле, одожында ташка јажынып алала, келишкедий өйди сакып отурган. Чадак эки колын шыманып ла ийерде, эки карызын сый адып ийиптир. Чадак кыйгырып-кышкырып, болушчыларына јакару берген: «Олјого алган улустаң, үй-малдан өлтүрип, олардын ичи-буурын јара кезип, мениң колымды изүлегер! Мениң адымды ла бастыра јөөжөмди мени аткан алтай баатырга беригер. Олјого бараткан арткан улусты, олардын малын божодыгар, оной өскө алтай баатыр бистин кийнистен сүрүжер, мынаң түрген качалыктар. Бу качаланду јердин ады Кача¹ болзын».

Эзениң уулы Эр-Чадак алтай баатырга шыркалада, анайып качып јанган дежет.

Бу куучынды Кан-Оозы аймакта Кырлык јуртта јаткан К. И. Кудирмековтон ло А. Туткушевтен 1961 јылда А. Күндүчин бичип алган.

СӨӨКТҮ-ТАЙГА

Кадрин ле Јайлагуштын ортодо Јаан тайгада озогы чактаң арткан-калган темдектер бар. Јаан улустын куучынынан мынай уккам.

Озодо алтай албатыны кара-казах олјолоп турарда, бу тайгада онын барган јолы болгон. Ол јол тенериге сапталып калган Ужеме деп көк кайала өдүп барган. Бу көк кайаны көрзөгөр, мынаң атту кижиге өдөрдөң болгой, теке-јунма да јүрүп болбос деп көрөрөөр.

Кара олјочы казахтар ол тушта Кан-Чарышка алтай улуска оодо соктырала, ойто кайра качып барып јадала, кобы-јиктеги арткан-калган алтайларды олјолоп, ол јолло баргылаган. Ужемениң јолын көрөр болзо, кызыл колдын күчиле эдилген. Көк јылым ташты одыратедире оодып, бийик-бийик күрее таш чогул, јангыртык эделе, өдө берген. Мыны јазаган улус олјолоткон алтайлар дешкилейт. Ол јолдын ады Ужеме болуп турганы ол.

Оной ары барган таш јол он эки кат, кезик јерде оной до көп. Озо бу јолдын теренги аттын тизезине једип туратаң дежетен.

¹ Кача — эмдиги Белокуриха

Ол казахтар оноң ары барып жадала, алтайлардын тозулына учураган. Бу жуу-согушта алтайлар да артаган, казахтар да кырылган. Бу керек Жайлагуш ичинде Жыду-Бараан деп кобынын оозында капчалда болгон эмитир.

Алтайларды баштаган кижн Саксарга деп уул болгон. Саксарганын чыккан-өскөн јери Кан-Јабаган деп алтайда, оноң бери ыштүлерле сүрүшкенче келиптир. Онын сүүген кызы Алтын-Тогус деп шанкылу бала болгон. Алтын-Тогустын чыккан-өскөн јери Кан-Чарыш деп јер болтыр. Оны Чодыр деп казах-бий албан-күчиле олјолоп апарып јаткан.

Бу Жыду-Бараан оозында болгон калапту согушта казахтар Саксарганы јаан шыркалап ийген. Шыркалу Саксарга жадыктын алдына жажынып алаала, ок-саадагын курып алган, Чодыр-Кара казах-бийди адарга сакыган. Јаан удабаган, Чодыр-Кара Саксарганы истеп једип келди.

Чодыр-Кара үлдүзин ушта соголо, Саксарганы чабарга талайыл, ат үстинен үзөгизине туруп чыгарда, киндик одожынан көо тонынын эдеги ачыла берген. Бу өйдө белен јаткан Саксарга казахтын киндигине ок-саадакла адып ийген. Чодыр-Кара калактап, кышкыра берерде, үйдежип жүрген казахтар база калактажып, оны ат үстинен апарган.

Јаан шыркалу Саксарга арткан-калган алтай жуучылдарыла кожо. Жайлагуштан чыккан кичинск кобынын ичине келген. Је јаан удабаган, шыркадан улам кайран Саксарга бойы да јада калган. Онын учун бу кобынын ады јит алтай баатырдын адыла Саксарга деп адалган.

Кыргын казахтар дезе јаан шыркалу Чодыр-Кара бийин Жайлагуштын ичин өрө тартып чыккан, је ол до јолой барып жадала, балы бадып, божоптыр. Божогон јери Жайлагуштан чыккан јаан кобынын оозындагы ак ортолыкта. Казахтар Чодыр-Каранын сегин бу кобыда жууган. Ол Чодыр-Карага учурлап, олјочылар ташла кижинин сүрин эделе, онын жүзин чодырайта оодоло, јерге көжөгө таш отургузып койгон. Онын учун бу кобынын ады Көжөөлү деп калганы ол.

Казахтар албатыны олјолоп алып, оноң ары атанган. Жайлагуш бажына јетпей жүрүп, оду салып амыраган. Бу өйдө казахтар бууккан санаазын чечерге Алтын-Тогус кожончы, кеберкек кыс оморды соотодып кожондозын деп јакару берген. Алтын-Тогус мынайда комудап та, маказырап та кожон айткан:

Керей-казах келеле,
Кезеркеп бисти айдады,
Кесн-чагкыр Алтайым
Эн артты комудап
Кара-казах келеле,
Каныркап бисти айдады,
Кайран жараш Алтайым
Карыгып артты комудап.

Кому даба, Алтайым,
Кожондоп ойто келерим.
Карыкпагар, албатым,
Качан да ойто келерим.
Жакшы болзын, Жайлагуш,
Жанып ойто келерим.
Эсен болзын, Эи Чарыш,
Эбирип ойто келерим.
Чодыр-кара казахты
Чокыды кускун макалу,
Кара сагышту казахты
Каргаа чокыды макалу!..

Бу кожон Жайлагуштын тайгазына жаңыланып, узада угулып, торгуланып турган. Кожонды уккан казахтар чыдашпай, калжуурып, Алтын-Тогус деп шаңкылу кысты жыга соголо, Алтай такып турубыс дежи, оны Жайлагуш-Бажы ак сүмерге ууландыра тайып ийген.

Онон ары казахтар албатыны айдап алып, Жайлагуштын бир кобызы өрө чыккан. Онын учун бу кобынын ады Кыргысту деп адалган. Ак таскылга чыгала, озор Жайлагуш-Бажыдоон ууланган. Онойып казахтар ла олжолоткон алтайлар Жайлагуштын ак сүмери алдына једип келгиледи.

Мында озор конор дешкен. Сүмер таскылга конуп јаткан улуска кенерте күкүрт-јалкынду таш мөндүр түшкен. Мынан улам бу кыргындар ого ло ончо-текши кырылып калган болтыр. Алтай озордын үстине чак салып, таш мөндүрүн онойып урган дежет.

Олжочылардан сок жаңыс казах төөнүн ичин јара кезеле, ого кирип, тыны арткан. Бу казах онон јойу базып Чуй ичине түшкен. Онын учун бу Жайлагуш бажы таскыл тайганы Сөөктү-Тайга деп адаган болуптыр.

Бу тайгага мен канча-канча катап малдап, андап жүрөтөм. Бир катап јажы јаанай берген Торломоев Јозы деп өрөкөнлө кожо жүреле, Сөөктү-Тайганын бир капчал кобыны төмөн келип јадала, сөөк бедрегенис. Бир куралтын јегестү, колосколу јерде суу јыра јип койгон јардан төөнүн јодозын тапканыс, онон до өскө оок-теек чирип калган сөөктөр көргөнис. Ол Јозы өрөкөн айдып отуратан: «Озо бистин алтай улусты кара-казах олжолоп апарып јадарда, Алтайдын ээзи мыны јаман көрөлө, катуланып, кыргындарды бу Жайлагуш бажына таш мөндүрлө кыра согуп койгон. Озордын сөөктөринен арткан-калганы бу».

Баһагы тирү арткан сок жаңыс казанчы Чуй ичине түжеле, таш чојкон. Кажы ла таш бир кижини керелеп јат. Бастыра черүзинин тоозын ташла тоолоп чотоордо, чогунтынын бийиги айыл кирези боло берген дежетен. Оштү бисти олжолоор деп камык черүлү келген, је мөр алып болбой, шорлонып барган. Алтай улус түнгей ле ойто өзүп чыккан: артканы ас та болзо, эли-јуртын тонокчыга базынарга бербеген...

Т. Танјанов.

Күпчеген.

АРГЫМАК

Арыкпай жайзанның жаңыс уулы Бойкош, жуу-чак болордо, Казах-тын жерине олжого барган эмтир.

Олжолоп апарала, тың уул болордо, оны Ойроттың баатыры дежиң, казахтың жаан бийи күйү эдиң, кызын отургузып журтадарга сананган туру. Же ол канай-эштеп жана кача бербезин деп, жаантайын жаруулдадып, кайда ла барза, кийиненг көрүп турган.

Бир күн Бойкош сууга барыптыр. Сууны сузуп жадала, көрзө, сууны төмөн малдың богы агып келген. Лаптап көрүп турза, ол сегис кырлу бок эмтир. Бу тегин аттың эмес, аргымактың богы деп таныйла, Бойкош сүйүнип кожондогон.

Аргымактың богы деп,
Мыны кеминг таныйтан?
Арыкпай-таагы уулы деп,
Мени кеминг таныйтан?
Эрјинениң богы деп,
Бокты кеминг таныйтан?
Эрлү жайзаңг уулы деп,
Бойкошты кеминг таныйтан?

Онойып кожондоп турарда, кожо суу алып барган бала сураган:

— Бок тудала, бодоп неге сүйүнип туруң?

— Аргымактың богын таныйла, Алтайым санап кожондодым.

Жанып келсе, казахтың бийине не болгонын төкпөй-чачпай куучындап бертир. Мыны уккан казахтар ончозы жуулып алала, Бойкоштон сураптыр:

— Сен анайып не кожондодуң?

— А бу жеригерде андый мал бар эмтир. Коркышту чыйрак, жүгүрүк, куш чылап уча берер аргымак.

Мыны уккан казахтар, энчикпей, аргымакты табарга умзанып, бар-жок малын бастыра жуутырган. Бойкошты малга экелип, аргымакты таныттырган. Бойкош ончо малды айланып, бу ла эмес, мында жок ол, бу ла малда жок эмтир деп айдып турган. Онойып лаптап көрүп келзе, мынын ортозында аргымакка түңей мал жок эмтир.

— Кайда сениң аргымагың, калмык? — дежиң, казахтар бөчөп баштаган. Бойкош шүйүп турала, айткан:

— Кедери, бу жаан сууның бажында кем де журтап турган ошкош. Олордың малынаң барып көрөр керек.

База бедрегилеп барган. Барза, чын ла, бир өзөктің бажында эмеген-өбөгөн эки карганак жаткан эмтир. Олор эртегиде база кулга келген улус. Олордо ондый бир жаман кула айгыр болгон: буды-колы кыскачак, бойы таакылу жабага ошкош неме. Оны айдап экелерде, Бойкош көргөн лө бойынча аргымак бу эмтир деп таныган. Казахтар

үргүлөп калган, таакылу жабага ошкош кула айгырды көрөлө, бүтпей, ичтери селендешип, база ла шоодып каткырышкан. Кула айгырга Бойкошты миндиреле, ары-бери жел, көргөйс деген. Кула айгыр желип-желбей күйн-күч жогынан тапыл-тупул эдип турарда, казахтар чапкылап келип, Бойкошты камчыла согуп: «Бу аргымак эмес, кодырлу жабага туру не, калмык!» — дешип, электеп, өчөгилеп турды.

— Же, бүтпей турган болзогор, атты жазап ээртегер, эки капка кумак урала, артындырып, бир бууш тал камчы беригер! — деп, Бойкош айткан.

Казахтар уулдын айтканынча эдип, Бойкошты база ла миндирген, база ла желдирген.

Же эмди аргымактын эди изип, колтугынан ак көбүгү агып келерде, Бойкош тутканча да эки каптын кулагын кезе чапкан бойынча, тал камчызын жалмажына соккон. Аргымак канадын жайып ийген кептү, ары ла болгон, шунуп ла ийген.

Чабар тушта ол мынайып кожондогон:

Кускун тагма куркулдап,
Куу тебедим дебесин
Кулугур казах мактанып,
Мени туттым дебесин
Каргаа тагма каркылдап,
Кас тебедим дебесин.
Казах тагма калактап,
Бойкошты туттым дебесин.

Кожондойло, ары болуп чапкан. Казахтар калактажып, Бойкошты једип тударга база бир күндүк јерге сүрген. (Кажыга јетире сүргенин адын база уккан эдим. Ундып салдым). Же сүреле, аргымакка јетпей калган. Алтайы јаар учуртканча келедип, база кожондоптыр:

Тарбаантайдын талайын
Кечпезегим ол кечсин.
Талбак бөрүктү казахка
Јүрбезегим — ол јүрзин.
Төрбөтөйдин талайын
Кечпезегим ол кечсин.
Телбек бөрүктү казахка
Јүрбезегим — ол јүрзин.

Ачу-коронго бастырган Арыкпай-јайзан эмегениле кожо — эки карган — айлында комудап-ыйлажып отурган өйдө, отто турган күлер казан кенетийин күлүрей берген. Арыкпай алан кайкап, манзаарып айткан:

— Озодо угуп јүрөтем, күлер казан күлүрезе, аргымак мантайтан эди. Казак јерине олјого барган кара јангыс уулым аргымакты таныйтан.

Казанның күлүртин угуп, чочыйла, колындагы айагын ычкынып ийген.

— Айдуга барган уулыбыс аргымакка минген келип јаткан эмеш пе? Туруп көргүлегер! Аргымакты токтодып албас. Ат үстінде уулды антара тартып алар темир тегек белетезин. Урукчы киж и уруктаар, чалмачылар чалмадаар!

Оноң канча киж и чичке-кызам капчалга барып, армакчылу-буулу, темир тегектү тозуп алала, аргымактын өткүре мантаарын сакыган.

Ал-тайгалар ажып, агын талайлар кечип, токтоду јок келеткен эди-каны изиген аргымакты канча киж и чалмадап-уруктап, токтодып болбогон, ат үстінде уулды жаңыс чодыр-кара өбөгөн тегектеп алган дежет. Көрөр болзо, байагы уул өлгөн-тирүзи билдирбес. Жаңыс кий-иске салала, јайкаарда, энделген санаазы ордына кирип, көзин көргөн деер. Билинген кийинде сурап угар болзо, мынайда айткан:

— Эртиштин суузын кечерде, ол јанында мал киштеген, оны угуп калгам. Кара бее болгон, аргымактын энези деп бодогом. Эки јанына олой-солый камчылагам, оноң билбейтирим.

Арыкпай-јайзан жаңыс уулы Бойкош олјодон качып чыгарда, оны ат үстинен тудуп, аргадап алган учун байагы өбөгөнди үч күнге түндү-түштү күндүлеткен.

Аргымак дезе оноң бери келеде, Кан-Јабаганга токтогон, онын учун ол койго-малга кин-алтай дежет, Карагол ло Кайрылык өзөктөргө анданган дежет, онын учун бу јерлер салкындак, Чуйга барала, сил-кинген. Эм онын учун ол борјонду јер болгон. Улаганды өдүп, тура түшкен, ого мал бүткен, јылкыга кин јер болгон. Мынайып айдыж-тан. Је ол Кан-Алтайдын та кажы толугына токтогон болотон, та Қадын-Бажына, ажып болбой, согулып божогон — јарты јок, је элдин-јоннын көксинде эр-јажына эрјине бойы артып калган...

Бу кеп куучын Куладыда јуртаган 100 јаштуда божогон Утүшкин Бакчабайдан бичилген. Онойдо ок Јолодо јаткан Кудачина Ајыстан У. Т. Чараганова 1978 јылда, Бичиктү-Боомдо јаткан Пытынина Карамчыдан 1975 јылда К. Е. Укачина бичиген.

СОЛТОННЫҢ УУЛДАРЫ

(Майман кеп куучын)

Бистин кара маймандардын бүткен-сыскан алтайы Эрчиш бажында Таш-Соки деп јерде. Олор беш карындаш улус болгон. Солтоннын уулдары: Бултаачы, Боор, Ак-Билек, Апчы ла Урат.

Эн жаан уулы Бултаачы башка жерде журтаган. Ойроттын жеринде чак башталарда, жылыйып калган: та Эжен-каанга баккан, та олжого барган — жарты-сурузы жок.

Боор жашта Түбүттө үренип, жаан үредү-билим алынып, судур би-чик айларда кижин болгон. Ол анда кыпчак сөөктү Эзе деп баатыр кижинин уулы Чадакла кожо үренген. Уредүзүн божодып, он сегиз жашту болордо, оны Ойрот-кааннын өргөзүндө иштезин деерде, ол мойноп: «Каан эжиги кату болор, бий эжиги бийик болор» — деп турганча, жуу баштала берген.

Бу өйдө Ойроттын жеринде жаан жуу өдүп, албатызы бөлинип, чачылып турарда, Боор Амыр-Санаанын черүзүндө жүргөн эди. Онын черүзү Шунуну сүрүп барала, Аблай-кааннын жерине келип, өргөзүн курчап ийген. Шуну онын ичинде болгон. Аблай оны түндө качырып, туйка чыгарала, поручик Поповко табыштырган. Олор куру жанып келеле, ойто Ойроттын жерине — Эрчишке жаткан.

Же бистин Ойрот-каанды кыдат чачып, олжолу-кыргынду жуу келерде, Солтоннын уулдары кыдаттын колына кирбей, көндөй мылтык алып жуулашкан. Онон-мынан ого үстине кыдатка жөмөжип, кара-казах, калка-моңол «Айгыры жок мал калды, кааны жок жон калды» дежип, албаты-жонды олжолоп, ойлодоп турган.

Керек коомойтой берген учун, Солтон адазы жаан уулына жолугуп, сөс алыжарга атанып, бир айдан келеле, адын буулап, чакынын төзине жадала, ыйлай берген:

— Жаан уулым Бултаачы жаман чак келгенин сезип, өскө кааннын тергезине жүрө берген эмтир. Очогынын тажы артып калтыр, булгап көрөримде, күлү соок эмтир. Баргалы, удаа калган, бир жылдан аштыр.

Арга-жогун билеле, арткан-калганын алганча Солтон уулдарыла кожо база да көп улус бу Алтайга — Арасей жерине келген:

— Алты тала алтайдын бир бөлүгү — Темир-Чаган кааннын жерине күн ажыдына баралык, онын колтугуна отуруп, ойто журт тудуп көрөлик — дешкен.

Качып келеле, олар Коротыга Турлу-Айры деп жерге жаткан туру. Ого токунайын деерде, кийининен Эзенин уулы — тыртык тумчукту Эр-Чадак — черүлү некеп келген. Чадак оларды не некеген дезе, ол бойы Кыдаттын жерине озо олжого барала, багарда.

— Алтайдын жеринде курч не улус бар? — деп сураарда, Чадак Эжен-каанга Солтоннын уулдарын айдып берттир.

— Алтайдын жеринде Солтоннын беш уулы бар, коркушту курч уулдар. Олардын жааны Боорло кожо мен Ойрот-кааннын школында үренгем, нени ле билер, ойо көрөр ойгор кижин болор. Меге черү беригер, оларды тудала, олжолоп келейин — деген.

Онойып, Чадак кыдаттан черү алып, оларды некеп-истеп келерде, Короты бажына коркушту согуш болды; тартыжып, адыжып, олар

курчуны үзе согуп, кырга чыга берген. Солтон, жажы једе берген, өрөкөн, чыга жүгүрүп болбогон, одуда артып калган. Оштүлөр оны тудуп алала, — Уулдарыңды ада, кышкыр, келзин, түшсин! — деп жакарган.

— Бектен! Тыктан! Агаш! Таш! — деп, карган Солтон кыйгырган. Онызы бери келбей, бектенип, тыктанып, агаш-ташка качып барзын деген жакылта болгон. Мыны уккан уулдары адазынын айтканын билип, оны аргадап болбой, тайганын бажы өрө барган.

Уулдары кырдан түшпесте, олар Солтонды чакыга жаба буулайла, коркушту кыйнаган: ичин жара кезип, оны кой чылап өзөп өлтүрөлө, сөөгүн өртөп ийген. Бай-Тууга чыгала, ондо корып жадарда, кыдат черү оларды таппай калган.

Уулдары көрүп турза, кыймыраган кыдат черү Кара-Тытка конуп жаткан. Жылдысты от ондо боло ло берген.

Урат — эн кичинек ийнизи — кенетийин: «Мен танкынан болал-байтам» — деген. Урат бойы шотон-күлүк, уурданып ийер кылыкту болгон. Онойдо айдып, Урат түндө кыдат черүниң одузынан танкы таап аларга, жылангаштанып алып, түшкөн. Кыдаттын одузына кирип, басып турарда, кыдаттын бийи черүчилерине этти көдүрүп, кемге жетпеген деп, үлөштирип турган.

Жаан бийдин оозына торко калталу торолу-куулгы канза тудуп, түнгү танкы азып турганын көрөлө, Урат жүгүрүп келип, кожо азыжаачы болуп турала, танкызына жединди. Күрөөлей конгон камык черүниң ортозынан эм ойто канайып чыгар? Шүүп турала, малды үркүдүп ийген, бир малдын куйругуна тудунала, чыга конгон, каруулчыктар шакпырт ортозына сеспей калган.

Бай-Тууга чыгала, Урат керектин аайын куучындап берерде, Боор айдыптыр:

— Төзи бош туу эмтир, бисти курчап тудуп алар. Түниле кыймыктап, мынан ыраар керек.

Онойып түниле Туйактудан, Талдудан, Боштуудан өдөлө, олар айланып чыккан, а күн өксөөрдө лө, кыдат черү тууны курчап ийген, же үйелен-боочыга чыгып, ары-бери аяктап та турза, олардын изин таппаган.

Онойып, баштап тарый маймандарды тудуп болбой, Чадак Эжен жерине кайра жанган.

Солтоннын уулдары онон айрылып чыгала, Кенинин бажына Жаш-Агашка жадып журтай берген. Андык жер болгон. Онын учун олар ондо ан терези жапаштар эделе жаткан. Жарым жылдан ажыра журтап келди.

Ол ло болгон, бир күн көлдин ол жанында, бу жанында бийик тууда бөрү улуды. Мыны уккан Урат арбанып турды:

— Боордын малын айдай береле, богымды жиирге турган ба?

— Жок, бөрү эмес болор, Чадактын черүзи бисти курчап турган болды ба, жүрегим коркып туру — деп, Боор айдынды.

Je олор онын сөзүн укпайды.

— Бөрү эмей ол! Кыргындар малды олжолой берерде, Алтайдын аны да тудуп жири жок, онын учун улуп турбай ол. Чадак богу кайдан келет, жадар! — дешкен.

Je Боор, ондой да болзо, көс жумбай, серемжитү жада берген.

Эртен тура, таң аткан кийинде, көрөрдө, — бу ла! — Чадактын черүзи туй курчап койтыр.

— Je, менин айтканым тогун эмес, чын болды! Олжого киргенис бу туру — канайдарыс эмди?

Эбин сананып таппай, не де болзо адыжарга кааза айылды ойосайала, көндөй мылтыкту сакып жаткылады. Je Чадак дезе жууктабай, Боорго олжого кирзин деп бичик ийген.

— Эл-кал! Эр болгон эдим, эмди колго түштим — деп, Боор айдынган. — Je Эжен-кааннын жерине барала, эки сананып көрөтөн турум.

Бойы дезе бичикке каруузын: «Олжого кирдис! Чадак келзин» — деп ийди.

Чадак одузына келерде, Боорло кол тудужып эзендешти.

— Эжелү¹ черүни күн өксөгөнчө тегине не туттың? — деп, Чадак сурады.

— Jестен эткен көндөй мылтык ла көк таары тутты не, мен туткан эмезим! А сен, Эзенин тыртык тумчукту уулы Эр-Чадак, адан берген артыгы жок, энен берген эскизи жок, эки кааннын тергезин эбиреде, канду сыгын чылап, мени сүрүп, не кетедин, нени күүнзеп некедин?

Чадак, мыны угуп, каткырала, каруузын жандырды:

— Jакшы эттин мүйи де жакшы, жакшы эрдин сөзи де жакшы! Эжен-кааннын жерине эптү-жоптү кожо жадып журтайлык, жагыс албаты болуп, жаба жүрелик деп, жаман сананбай некеген эдим. Эртегиден бери экү билишип, кожо үренип, коштой жүрген жогыс па?

Эгүнин сыныгы, эрдин уулдары эмди онойып эрмектешкен эмтир. Je Чадак эмди Эжен-кааннын черүзүн баштаган бий болуп калган, Боор ло онын улузын олжого кийдирип алып, Чуйлап сан өрө баады. Монголдын жерине өткүрүп, Комду суузын кечирди. Ол жанына кечирип, оларды жер башка журтаткан туру. Күндүк тил алышпас жерге жаттырган, жылкы мал кабыртып койгон. Ол албатыла кожо журтай берди, эки-бир жыл жадып ийди.

Анча-мынча болгондо, Боор айдып отураар болды:

— Тыртык тумчукту Чадактын олжозына кирип, Эжен жерине качан да жатпазым! Темир-Чаган-кааннын жерине тескери качып-барар жерек.

¹ Эжелү — жаан дегени (ойрот сөс).

Бир күн Ураттан тил келди.

— Мен таары эдип турум. Тарбаганның өдиле жазаарымда, агаштын агын өдөлө, кызылына токтоп калат.

Мыны уккан Боор бир быжу кижиле Уратка жандыра тил ийген. ылтам келзин деп жакыган.

Онойып ла отурганча, Эженнен Боорго көдөчилү кижиле келген. Не керектү жүргенин сураза, Эжен-каанның чыгартулу кижизин эмтир, жаказынан бичик жодорып, жарлап, жакаанду сөзүн угусты:

— Эжен-каан мынан өскө алтайга журтазын деген, слерди көчүрзин деп мени ийген.

Же, канайдат, Боор жөпсинген, олжодо жүрген кижиле сөс бар эмес. Элчиге келген кижиле жадып уйуктай берерде, койнындагы чаазынын Урат чупча согуп уурдайла, Боорго берген. Боор оны кычырып көргөн— бичик билер кижиле. Кычырар болзо, Эжен-каан мынайда чийиптир: «Бу маймандар бууры соок албаты, Солтонның уулдары бого жатпай качан бирде качар деп сананар. Күн эртеден оларды изү алтайга, өдүгүн чупчытыртып, карагайдын чочогойын бастырып өткүрзин, айдуулга ийзин!».

Боор бичикти кычырала, эм мыны канайдар деп, карындаштарына айткан.

— Жаан малта кайда? Өлтүрөтөм! — деп, Урат туруп чыккан. Малтаны алып, элчинин бажын ойып, ол жерине божоткон, сөбгүн сүүртеп экелеле, сууга чачып ийген. Элчинин өдиле таары жазаган. Адар болзо, ок агаштын кызылын өткөн. Мыны көргөн Боор:

— Мындый ок бүткен болзо, тартыжарыс ла — деген. — Же каан жеринен келген кижиле некелтелү болор. Эжен-каанның элчизин ээчий черү келер. Эм кижини өлтүрөтө, канайдарга тураар, сананып көрүгөр!

Карындаштары каруузын капшай-түргөн айткан ла, кайда барзын:

— Баштап жүрген жаан кижиле, слер оны билегер, бис билбезис — дешти.

— Эм биске арганы кудай берген туру! Кабырып турган малдан жүгүрүк жакшызын талдап тудала, куйругун жула тартып, тилгин кезе буулага! — деген.

Онойдо буулап, ойто малга салып турган. Соодузы жедип, ичкынжы болуп тартылзын деп узак жорукка белетеген.

— Эмди кунан-байталынан тудуп өлтүригер, чоң эдин шылайла, ооктоп-туурап, күнге жайып кургаткар! Малдын жаанын өлтүрбегер — кулунына жоктомчылу, оогын өлтүрбегер — энезине жоктомчылу, киште-жип жоктожор, табыш болор. Темир-Чаган-каанның жерине тескери жанар ой келди.

Анча-мынча болгончо, ат соодузы жеткенде, атанып чыгар деген. Карындаштары, кожо жүрген улузы аттарын тудуп, азык-түлүгүн башкарды. Анда да жок, Боор энчикпей айдып турды:

— Ат тибирти угулат, черү тыныжы билдирет, жүрегим чочыйт, некеп келеткен болбозын, бачымдагар!

Энгир, карануй түн кирди. Атанып озор качып чыкты. Комду суунын жаказына келерде, ат кулагы көрүнбес ай-карануй, суунын өрбөтөмөн аккан аайын билбей, тура бердилер. Боор сурап турды:

— Кемигердин актазында үргү тайа бар? От жарыдып сууга чачсын!

Апчы жаан талайдан кечү табатан, жаан тайгадан ажу табатан, аннан жобош Апчы-Кара карындажым дейтени болгон.

— Үргү тайадан күйдүрүп, от жарыдып сууга сал, Апчы, — атла киретен уузын көр!

Апчы-Кара тайаны чачарда, жалбырап агып барадарда, аккан аайы билдирди. Сууга калыдып киреле, бу жанына кечип, эсен-амырын жоктожып көрөр болзо, бир кабайлу жаш бала сууга бартыр.

— Жаан талайды кечкенде, чыгымы жок болбойтон. Суунын такылтазы туру ол!

Онон ары токтобой, түргөн-түкөй монголдын жерин өдүп, бери ууланды. Түниле, ойто талтүшке жетире токтомыр жок келген. Бир жерге түжүп, адын азырады, бойлоры ажанды. Ак-Билек коркушту аткыр ла ус болгон, ат үстинде көрүк артынган жүретен. Боор оны жакыды:

— Сегис кырлу темир тиш сок! Этти тиште! Бу атанып жаткан жерге када!

Бир де кнжи мынын учурын билбеди, бу не деп сурабады, же Ак-Билек аказынын айтканынча эдип, удур көрүп, этти тиштеп койды. Эмди онон бери ман бажынча атанып көндүккөн, капшай ла капшай дежиң, Чуй бажындагы Төжү-Тайгага жууктап келди. Эки болчок тайганын эдегине једип, аттан түжүп, амыраар деген бе, жок по, Боор база ла жакарды:

— Төжү-Тайгага чыгалык! Чадак бисти сүрүп келет, жүрегим сезет, тибирт угулат. Шибеелейлик, ондо жуулажып көрөлик.

Тайгага чыгарда ла, черү тибиреп једип келди, журчады. Ат бажынан кыйгы салган:

— Ичетен суун кайда? Ичкерлейтен јолын кайда? Ары капшай бак, слер курчуда!

Ичетен суум бу деп, чүжин аяктан чачып көргүзип турган, адыжатан огом бу деп, талканду баштыгын көргүзип турган.

Је суузы жок тайгага узак шибееленип јадары жок, Боор одош туудагы майкан јаар көргүзип айдат:

— Ол ондо көкучы¹ тонду кнжи отуруп, танкылап турат. Чадак ол болор. Адар керек, јолды алар керек. Онон башка неме болбос.

Онойдо айдып, ортон карындажы Ак-Билекке жакып турат:

¹ Көкучы — көб тон.

— Тарбаган ӧгӧлӧӧргӧ јакшы кижі эдин. Таңкылап отурып јадарда, тапту шыкап алала, туда берерин. Темир окту кӧндӧй мылтыкты будыга јаба буулап, бойынды јаш ӧлӧглӧ оройлык. Сен билдирбезинен јылып тӱш. Таңма адар кирезине једип ле барзан, мен мынан кӧрӱп отурала, тонымды мылтыкка сайала, ӧрӧ кӧдӱрип чыксам, ол кӧкучы тонду кӱлӱк мени саадакла адар деп туруп ла чыгар. Кӧӧ тонын јиги ачыла берер, куугын тӧзи орто јазап ла шыкап, туда берип ий! Сенин мылтыгын табыжы угулза, коштой мылтык адарым.

Ак-Билек аказынын айтканынча тӧмӧн јылып тӱшкен ле, Боор оны кӧрӱп, мынан меке эдип, ӧрӧ тураачы болгон јерде, байагы кнжи адарга карап чыгарда, кетеп алган Ак-Билек кӱп берип ийген.

Оштӱнин одузында табыш эмес табыш, калак эмес калак угулды:

— Тӧжӱ-маатырыс аттырып алдыс, тӧгӧрӱк буру мойныска тӱшти!

Бу ла ӧйдӧ Боор кый салды:

— Слердин баатыр јыгылды, черӱгер јолды јайлатсын! Мӧр бистин!

Чадактын черӱзи онойдо алдырып, Эјен јерине ары јанды. Бистийи Темир-Чаган јерине бери келди.

Эмди Боор айдып турды:

— Темир-Чаган јерине кирер арганы бедирейтен турус.

Амырап отурган јеринде бу тужында кожо јӱргендер сураган:

— Акыр, ол сегис кырлу темир тишти слер не кадатканаар, онын учуры не?

— Сегис кырлу темир тишти кадабаган болзобыс, Чадак бисти Тӧжӱ-Тайгага јетирбей, тудуп алар эди. Олор мыны кайкап бир кӱн јылыйткан, табыскагын аайлап болбой тура калган.

Онойып, јолын ачкан маймандар Кадын-Бажын табарды. Темир-Чаганга ууланды. Солтоннын уулдарыла кожо олјодо јангыс маймандар эмес — тӧӧлӧс, сойон, иркит, ӧокӧ дӧ кӧп улус јӱрген. Олјодон качып, орус каанга кирерге онон бери кӧп улус келген.

Јолой келедип, шыркалу иркит баатыр Тӧдӧт Кадыннын ол јанына Туулайлу деп јерде арка-тууга ӧлгӧн.

— Кожо јӱрген коркыш јакшы нӧкӧрим болгон эди! — деп, Боор айдала, јуучыл нӧкӧринин сӧӧгин анда тудуп койгон, ол јерди Арка-Тӧдӧт деп адаган. — Иркит-сойон бууры јымжак, олорло тӧрӧгӧн јӱргер! — деп јакыган.

Аба-Тура јерине губернаторго келип кирди.

— Канча ук албаты келип барарда, бу слер не удаганаар, не сондоп келдигер?, — деп сураган.

— Тӧртӧн эки ӧрӧкӧ улус эдис, чаап јӱрген малта јангыс, саап ичкен уйыс јангыс — јокту улус болорыс, једип болбой калдыс.

Олјого јӱргенин јажырып койды.

— Кажы алтайга андаарын? — деп сураган.

— Кадын-Бажы Араканнан бери андаарым. Бийдин суузынын бир жанына кечип журтаарым — деген.

Je ондый болордо, губернатор кере бичик берди.

— Кыдатты, калканы, казахты бис жарлап койорыс. Олор кандый-кандый шок этсе, гран бусса, каруузына тургузарыс. Слер эмди амыр жадып журтагар — бу јер бистин алтай болор учурлу — деген.

Олор бир кезек ойго Чумыш-Байат алтайга, Корнош деп јерге, Бийдин ол жанына журтай берген.

Бу Чумыш-Байатта журтап јадарда, байагы Урат база ла уурданып, бир конур бее экелген. Ол бееден игис кулун чыккан. Кулун энезин ажыра секирип, ойноп турарда, Боор оны коруп турала, айдыптыр:

— Јок, бистин журтайтан алтайыс бу эмес эмтир. Куннин талтуш алтайына, Бийди кечип, журтайлык.

Бийдин суузын салду кечип, ойто табынча кочкундеп, озогы олжолоткон јерине — Кенг-Урсулга келген. Ого жадып, Караколго кочкон. Айылду-јуртту болды. Чой-Намкай деп тодош соокту кижинин санаазы јетпес балазыла кожо журтады. Онон эки уулду болды: Конго ло Чокон. Олордын балдары эмди Карагол-Урсул ичинде толтыра.

Боор Карагол ичинде Боочыда журтап, 108 јаштуда божогон. Ак-Билек Сетерлуде олгон. Апчынын соогы — Урсулда, Јаш-Корбодо. Боор — «Эне-Кенг алтайга эн јаказы мал азырап, бала азырап журтай берелик» — дсерде, Урат болбой, Оймон јаар чаап јуре берген. Ондо барып журтаган. Олжодог келедип, Урат Оймондо кижикоруп койгон, оныла журтаарга барган. Узенизинин тубине темнр тостоктор колбойло, шыгырадып чабарга суйтени учун оны Шикширгелу кеен Урат деп адаган. Ураттын соогы Оймондо Кастакту деп јерде. Оймоннын маймандары онон тараган.

Јуудан-чактан токунаган кийнинде Боор Боочыга журтап јуреле, Куу-Туунын бажына чыгала, јаан мургул эткен, Алтайын такыган. Ајакка сүт урала, мынайда алкаптыр:

Алты кырлу Албаган!
Он эки кырлу Олбуган!
Он эки ак ташту
Эрчиш-Бажы алтай!
Энем-адам јурген,
Эр бойым оскон эл!

Онойып куруйлайла, аякты алчалаган. Југурип барала, уулдар оны бедрейле, таап болбогон. Боор каткырала, сураган: «Бу слер нени бедреп турганаар, ол мында јок эмей».

Эмди ол бистен ырады,
Ого једип болбозоор,
Онын адын адабагар.

Алтай солуп журтап калдыс.
Албаты болуп мында ѓзѓрис.
Кыдаттар кайран адамды
Кыйнап ѓлтүрген
Коромжык јер — Короты.
Тѓрт эжиктү Тай-Тере деп айтпагар,
Јала-Мѓнгү деп такып койдым,
Јаантайын ого мүргүп жүрүгер!

Онон бери кара маймандардын такыган тайгазы кату чакта тынын алган, канду јууда шибеелеген Короты-Бажы Јала-Мѓнгү болуп калганы ол.

Боор јаан јаш јажап, 108 јаштуда божогон. Олѓр алдында јакыптыр:

— Олүп калзам, сѓѓгимди јердин алдына салбай, ѓртѓп ијгер. Судур бичигимди кожо ѓртѓзин. Мендий санаалу уул уулдарымда, балдарымда бѓтпейтен туру. Эм ѓстүне оны аайлаар кижн чыкпас эмтир, — сакыырга болбос.

Боордын сѓѓгин, бичигин Ак-Коонын бажына Алтынду-Боочыга ѓртѓгѓн...

Бу кеп куучында Куладада јуртаган К. Майчиковтон ло А. Анатовтон 1960 ла 1979 јылдарда Б. Бедюров бичиген.

БѓКѓ САМУДАЙ

(Чуйдын кеп куучыны)

Озодо Чуй бажында бистин ак кѓбѓк сѓѓктү теленит улус алдынан бойы албаты болуп јаткан. Бу бай да бѓткен, кин де бѓткен албаты болгон. Бай болуп, мал да азыраган, кин болуп, бала да азыраган. Арбыдап ѓскѓн албаты аргалу-чакту јаткан, ак быяаны кѓп болгон. Бу керек Очурјап јайзан отурган тужында болуптыр.

Чуй бажында тапту-јакшы таг алдынан јаткан албатынын мындыј јүрүмин кѓргѓн Калканын бийлери, сайыттары мынайда сананып, шѓүптир: «Јок, бу Чуй бажында јаткан телениттерле маргаан эдер керек. Бу бистин јердег тайылып барган баскын-тоскын, арык-торык калка Чуйдын јерине барала, анда телениттен кижн алып, јара байып калган деп ады-сурузы угулып келер. Мынаар Сѓѓгоннын баскын-тоскыны ого барала, јеезелеп журтап калган дежер. Бу кандый мындыј кайкамчылу бай эл болотон? Јок, биске бу Эре-Чуйдын эли-јонын эреп-чснел, маргаан эдип кѓрѓр керек. Адыла јарыш эдер, бѓкѓзиле кѓреш эдер, чечениле тил алыжып ченежер. Арткан-калган ас-мас тоолу теленит аймак биске јендиртпей кайда барар ол! Јендиртип

ийген кийинде, акту бойлорын ак малыла катай-тетей айдап желер. А качан озор байлу-чуулу, кубулу-кудайлу јаткан, јер-алтайы јаан албаты болзо, озорго ары ла тийбес, акту бойынын табына салар, ары багып, ак жаанга киретен болзо, бойлоры билзин».

Мынайда шүүген калкалар Чуйдын јайзан-бийлериле тил алыжып, озорды маргаанга кычырган. Јаан ченежү болорго јатканын сескен теленит сайыттар јазап сананар болзо, кайра базып кайралаар аргазы јок эмитир. Кандый да болзо, күрежер, калкалардын абына кирип, алдыртарга јарабас.

Је јайдын изү айлары өдүп, күстниг баш айы јанырған. Айдын јети јангызы кирерде ле, арјанынан бери калкалар келген. Чуйдын сайыттары камык калканы күндүлеп, озорго канча күнге той эдип, азырап-тойдырып турған. Јыргал улалып, ат жүгүрүгин јелекке салар, эр бөкөзин күрешке салар деп турғанча, маргаанда бистен күрежер онду кижии чала табылбай ла турған. Калкалар дезе эрдин эрин экелген, аттын аргымагын јарышка тургускан. Эм канайдар? Чуйдын сайыттары эм мыныла канайып күрежип, канайып јенер дежип, ал-санаада отурған.

Озор аланзыган тушта бир киргин сойон болгон, онын ады Эркин-Оол. Узуны да, јооны да коркушту кижии.

— Је бу ла јыгар! — дежип, ол сойонды айбылап экелген болуп-тыр. — Сен, Эркин-Оол, калканын бөкөзин јыксаң, теленит албатынын јайзанынын јанына отурап јаан колтыкчызы болорын. Байдын байы болорын. Мал-аштын талортозын сыйга аларын.

Анайып, ол киргин сойонды (кудай, ондый јаан кижии де јок, көрөргө дө коркушту!) белетеген, теленит улустын адынан туружар деп күрешке јараткан.

Је бот, күрежетен күн келген. Калкалар бөкөзин кызыл-сары көжөгөлө бөктөгилеп алган этелип јат. Бөкөзи дезе торт текшилеп келедет. Кызыл-сары көжөгө от болуп ден јалбырап-јалбырап, көбүрип-көбүрип келип јат. Бөкөзин көрөр болзо, бир кижии белинен буулай курчап алган, јерге тебине кайра јадып, армакчылу токтодып турат, байагы бөкө дезе ичкери чурап, токтоныкпай, ол кижини сүүртеп алган калып чыгар — эки јудругы көрүнөр, калып түжер — эки буды көрүнөр, анайда токтоныкпай келип јадат. Көжөгөни дезе эки кижии тудуп алган.

Је байагы бистин сойонды база белетеп, белтириктей, коркушту бек талима курла буулап койгон. Эмдиги күреш чилеп, јыланаш күрешпес. Ол талима курдан тудуп күрежер. Јыланаш кижини канайып јыгатаң, немеден тудатан? Өскө јерден тудар јангы јок. Анда да сүмечилер, сайыттар ончозы көрүп ле јат. Јастыра капса, јаргылу, эмдигизинен де кату. Јанында камчылу туруп јаткан да.

Эм байагы сойонды күрешке агыткан. Күрешкен. Кабышкан. Кал-

жанын бөкөзи сойонды келип туткан ла жерде уч-бажынан жерге мер-гедеген. Узун сойон барып ла түшкен, жарды жерге күч эткен. Кудай, теленит, сайыттар мыны көрүп, калактажып, кородожып тура берди: — Теленит албатыны бу уятка салды, телениттер жеңдиртти, ак малы-бысты, ак быйаныбысты эм калка айдап баратан туру, бастырабыс ол учун камык калым төлөөрис, бу камык бодо-калынды эмди неле төлөйтөн, калак-калак-калак!

Олор онойдо калактажып турарда, ондо бир Көбөк Самудай деп кижини болгон. Же ол бойы күрөшкө де жүрбеген, ады-чуузы да албаты ортозына чыкпаган, тегин ле кижини. Байлардын кожун тартып жүрөр, же бөкөзи бөкө жаш уул болгон. Эркин-Оол калканын бөкөзине жеңдирткенин көрүп, ол ичи болбой, энчикпей туруп чыккан: «Акыр, мен күрежерим, калканын бөкөзүн мен жыгарым!» — деген. Жайзаңдарга келип айткан, күрежерге суранган. Жайзаңдар онын сурагын жараткан, күрөш ле деген. Анда не маат, күрежейин деген кижини күрөштүрбөс-кө жарабас. Онын үстине олор алдыртып, аргазын таппай отурган болзын. Онын учун жаңы күрөшчн табылганына сүйүнгөн ак көбөктөр ултан чайды жара кезеле, күрөшчинин укту өдүгүнүн кончына суккан.

— Же не де болзо, карындажым, Эре-Чууым, эки ыйыгым! Ат омокты жандырбас, эр омокты сындырбас, атту-чуулу бай Алтайым! Мен тудуп жадырым, болуш, кайраканым!» — деп айдала, калка бөкөнн тут деп сүмелеп койдылар.

Калка бөкөннүн жанында буурыл башту, жаан жапту озогы ахын отурды. Ол көс көрөтөн кижини туру. Эм бистен десе көс көрөр кижини де жок, көспөкчн де жок. Же бис не де болзо иженип, Көбөк Самудайды күрөшсин деп аткардыс. Самудай десе, балтыр-бултыры болчок то болзо, бойы кичинек неме, а калканын бөкөзи ден тайгадый кижини. Же Самудай күрөш башталган ла тарый, калып ла келген бойынча, калканын бөкө баатырын туткан жерде байагы конычтагы ултан чайлу өдүклө тегелеп теберде, онызы мыйрыс ла эткен, жарды жер орто күч ле эткен. Бу ла! Эки жанынан эки сайыт бу ок тарыйын олорды айрый тартып, бистин бөкөнн бери алган, калканын бөкөзүн ол ло жерине көжөгөлөп нйген.

Ак көбөктөрдүн сүйүнчилү кыйгы-кышкызы Чуйга жаңылана берген:

— Куруй, куруй, куруй, Курбустан! Качаннын качан да эмди жеңдирбөс, кандый да баатырга чачтырба, теленит албатынын баатыры бол, эр Самудай!

Ойиндо ол көбөк Самудай Бөкө-Самудай деп адалган болуптыр.

А байагы калканын ахын деп айдар коркушту жаан белгечизи, көс көрөр кижини мынайда айдыптыр. Ол көрүп отурар болзо, көбөк Самудай калып келип, калка бөкөнн тударда, Чуйдын ээзи кожо келип, ого жөмөжип, ала койышкан учун, олордын бөкөзи барып түшкен. Оны көрүп отурала, калканын ахыны мынайда айткан дейт:

— Эмди мынын кийинде Эре-Чуйла маргышпагар, күрөш этпегер. Бу жер-алтайы коркушту ээлү жер эмтир. Жаан кубулу жер. Онын ээз 4
кожо келип туружарда, бөкөбистин жыгылганы ол. Чайдан жаан аш жок
эмтир, Чуйдан жаан жер жок эмтир.

Анайып, бистин ак көбөктөр калканын бөкөзин женип, бойлорун
мокодуп жалкыткан туру. Бистин жоныбыстын озогыда бир жегүзи
ондой болгон. Калкалар Чуйды бойына бактырып болбогон, эмди де,
кем де базып болбос. Эре-Чуй ырысту, кубулу жер, эртегден бери
бистин эл-жоныбыстын, теленит улустын, кабайы болгон. Оныла мар-
гыжарга да жарабас, оныла тартыжарга да болбос. Онын учун артабай
артып калганы ол. Ада-бөкөбистен жагыстан-жагыстан уулдар артып
калар, онын учун канайып та кырза, канайып та жоголтсо, түнөй ле
ада-бөкөнүн угу-төзи үзүлбөй, баланын балазына улалып барар.

Бөкө-Самудайдын бойында бала жок болгон. Онон ол бир катап
калканын жерине кошко жүргөн. Бир айылга суузын ичерге кирип келзе,
эки карган эмеген бир жап-жараш кысты көңкөрө жыгып алган, үстине
куу ыгырчак ээртей салып койгонын көрдү. Бир кап-кара, энеден
чыккалы кини катпаган көк киндиктү жаш баланы кара курумжыга
орогылайла, бойлоры кара-чоокыр жип кадып отургылары. Сананып
көрөр болзо, оныла жаш баланы бууп өлтүрөргө турган эмтир.

Бөкө-Самудай мыны билген бойынча, эки эмегенди жудрукла чап-
кан, эки жара тоскуруп тоголоткон, куу ыгырчакты эжиктен чыгара
шыбалаган, онон түнүктеги ыштап койгон жылкынын ичегезин көрүп,
оны үзе тартып, сууга жибиделе, кайнаткан сүттөн уруп, байагы балага
умчы жазаган. Онон ол уул баланы койдоноп алып, жолой умчылай-
умчылай, Чуй бажына ажып келген.

Калка жеринен таап экелген балазын Кайсыр деп адаган. Ол Кай-
сыр бу жууга барып божогон.

Бөкө-Самудай дезе Чуй бажында жажын жажап, жүрүмин жүрүп,
ондо божоды. Онын эмегени бу жуукта жагы, жуу тужында өлгөн.
Онын ады Темичи деп кизи болгон.

Бөкө-Самудайдын бойынан бала-барка артпаган да болзо, же
онын тукумынан арткан ак көбөк эрлер Чуйда эмди де бар. Олордын
ады-жолы эмдиги де маргаандарда күрөшчилер ортозында мак-
тулу угулат.

Кадыр Очурдяпов.

Самташ Киндикова

АЛТАЙ ЖЕРИМ АТТАРЫ

Ненин учун Шибее, Шибелик,
Монгулдур деп адалган? —
Качан бирде шибееlep,
Калыгым, айса, тын алган?..

Мөндүр-Соккон солун ат,
Мөндүр кемди сабаган?..
Торко тонду байды ба?
Тастаракай кулды ба?

Жер айладып эбирип,
Жебрендикти коскорып,
Эртегизин элтертип,
Эне болгон жүректен
Элиме кару санандым.

Эрке жараш жеримнин
Эркиндү аттарын адайдым...
Согожок солун угулат.
«Согон жок» деген эмес пе?
Сөөктү-Тайга тым турат,
Сос жажыды кайда не?
Согооны түгене берерде,
Согуш, айса, токтогон?
Кезем көрүп кезерлер
Кезишкен, айса, кепчешкен?
Аар-шулмус учуртып,
Аргымак аттар тиштешкен.
Ак малысты айдаарда,
Алтайды жоктоп кнштешкен?..

Светлана Чичканова

АЛТАЙДЫН САЛЫМЫ

Жылым-кайалу Алтайым көксине
Жыда-үлдүнүн шынкырти тондолгон.
Кату чактарга жонымнын көзине
Канду жаштары айланып жолдолгон.

Чече, Түүкей баатыр уулдары
Чегин ычкынбай, согушта жыгылган.
Ачана Эженнин олжочы черүзн
Алтайды тоноп, жуулаарга умзанган.

Кулун калыкты жоголтып кыраарга
Кускундый өштүлөр какшып жуулышты.

Орткө-жалбышка алдырган кырларга
Оштүни өткүрбей, алтайлар жуулашты.

Чакпынду сууларыс каныбысла акты,
Чачыны журттарыс кырдыртып, айдатты.
Астап артаган алтай улусты
Арасей кааны албаннан айрыды.

Алтайдын калыгын кийдирзин деген
Ак-каан жары жеңүдий билдирген.
Каныбыска катап кан кожулган.
Ийдебиске такып ийде табылган.

Алып күлүктөр Карчага, Төдөкө
Антыгар чертин актузынан айткан.
Ургүлжик бирликте үйелеп өзөргө
Улдүзин окшоп, баатырлар турган.

Кыпчак ла тодош, иркит ле сойон
Кырларды жакалай одулап тыштанган.
Чанкыр тууларда уйалап, жагыдан
Чактан арткан сөөктөр табышкан.

Онон ло бери, ундыбагар, јиттер! —
Оруска кирип, амыр журт төзөдис.
Алтай аймактар јонго биригип,
Арасей койнына өгжип өзөдис.

Константин Козлов

КЫС-МОЙЫН КЕРЕГИНДЕ БАЛЛАДА

Сыгар көстү Чжао-Хой,
Сыылаган куйундый,
Сын-Алтайды тибиртир.
Кал черүзи болгожын
Калјууруп, каныгып,
Калык-јонды кырыптыр.

Боос кептү карынду
Богдыхан оны алкаптыр.
Уйат билбес нойондор
Уйдежип јада айдыштыр:

— От-калап сен,
О Чжао-Хой,
Цин каандыктын магына
Јуучыл мактан кожуп кой!..

Өгүс айудый огулат
Өзөктө Кайрукун.
Кайа-таштарга чачылтат
Калју толкунын.

Мында ончозы жебрен,
Мыйгактар мангы кеен,

Мөңкүлик жыштар бийик,
Мөңүн суулар кийик.

Суудан жайылат
Сургулжын буу.
Алтай үстин жарыдат
Алтын-Казык бу.

Же черүзин баштаган
Једип келди Чжао-Хой.
Јер үстине кан
Ага берди токтобой.

Јажаганнан баштайла,
Јаш балдарга јетире
Ада јерин корулап,
Алтай улус тур чыктыр,
Бычактузы бычакпыла,
Јыдалузы јыдабыла
Быјар-јаман өштүни —
Јылан кептү манжыны
Јыга сайган болуптыр.

Олуды јок түндери,
Онтулу-сыгытту жүрүм,
Огуп калган Алтайы —
Ончозы-ончозы учун —
Өштүдөн аларга очин,

Омок бүткен Мөрөй кыс
Он колго үлдү тудунып,
Отурбай кайтты адына.

Алып кыстын үлдүзи
Анда-мында јалтырайт,
Ардак-күчтү эрлердин
Аамай баштары чачылат.

Ээнзиреген Алтайда
Эдил куштар этпей барт.
Энчейишкен тууларды
Энгирги туман курчап салт.
Алдамыр өштүни тепсеерге
Ат туйгагы эледи.
Чаба-чаба оморды
Чагы чыкты Мөрөйдин.

Сеспес јерден сескилеп,
Секке јуулган кускундый,
Курчап келерде манжылар,
Кажу-бийик јараттан
Кайрукуннын суузына
Калып ийген Мөрөй кыс.
Анан бери бу тушта
Анзырап суу каныгат.
Кыс калыган бу јарат
Кыс-Мойын деп адалат...

ТҮНДЕГИ КОЖОН

Јылдыстар тегериде өчөмик ле тымык,
Айдын јемтиги чөлдин үстинде.
Барлайла кожо айылда тымып,
Кымыс ичедис энгир-түнде.

Чөлдөрдү ајыктап, унчукпай турдым,
Көксиме менин санаалар эбелет.
Тарбыл өлөңди ле каргана чайнаган
Төөлөрдү көрүп жүрегим өйкөлөт.

Чөлдин үстинде булуттар ырады,
Эбире элен тымыкты бузуп,
Кожондоп бер деп Барлайды сурадым,
Кожондоп бер, жүрегимди ойгозып.

Кожондоп бер келиштире санаа-күүнингди,
Ланыга унчукпай жагыскан турайын.
Топшурдын үниндий тунгак үнингди
Кородогон чылап тыгдап угайын.

Барлай кожондойт, күүзин тыгдап,
Санаам салкындый кийнинен учат.
Барлайдын үни сыылап, сыктап,
Лебрен Алтайдын эжигин ачат.

Камчылар сыгырты, онту, ый-сыгыт,
Одук жок алтайлар олјодо сыныгат.
Россия, бисти аргадап алзанг деп,
Олордын өткүн кыйгызы угулат.

БИРЛИК БИЛЕДЕ 225 ЖЫЛ

Алтай албаты бойынын күүниле ак каанга, Россияга бакканы алтай улустын историясында сүреен жаан учурлу бурулта болгон. Онын тос учуры неде дезе, алтай албатыны түгезе кырыларынан аргадагынында болуп жат.

Джунгариянын кааны Галдан-Цэрэн жада каларда, онын калдыктары ширее блаажып, бой-бойлорыла улай-телей жуулашкылап, бирликтинг госуударствоны сандырадып, уйадатканын Цин империянын (Алтын империя) кааны Цяньлун тузаланып, ойротторды жуулаарына белетенген. 1749—1752 жылдарда Джунгариянын гранина одус мунгашыдар цин черүлер жууктадылганы ол ойдөги окылу документтерде айдылган. Мынан көргөндө, манчжур жуучыл-феодалный госуударстводон Амыр-Санаанын болуш сурап (1754 ж.) барганы Цяньлунга бойынын олжочы амадузын жүрүмде бүдүрерине жарамыкту шылтак болгону жарт.

Джунгар кааннын тергеезинде журтаган албатыдан миллионго жуук улусты цин черүлер кырганы историяда темдектелген. Ол ойдөги эжен бийлер, генералдар бойлорынын кара керектерин өскө улустын колдорыла эттиретен. Темдектезе, кандый бир кызыштан улам өскө жерден ологорго келип баккан бийлерди озо баштап жакшы, күндүлү уткыыр, сый, бийик жамы берер. Онын кийнинде тонокту олжолошко, кезедүлү жууга аткарат. Анайып, ологор монгол, казах, тува, алтай ла өскө дө уктубийлерди көп тузаланганын бис эмди историядан билип жадыбыс.

1755 жылдын жазында Джунгарияны олжолоор амадула Банди ле Юн Чан деп генералдарга башкарткан 200 мун черүнунг авангардтарынын (озо жүрер жаан отрядтарынын) ойрот нойондор, бийлер Шадар-ван, Сарала Амыр-Санаа башкаргандар.

Манчжур генералдар Ойроттын жерин олжолоп алала, жербойлорында жаннын бажына бойынын бийлерин тургускан. Ологор ойрот албатынын жүрүмде жанжыккан жандарын (ээжилерин) катуу бузуп, улусты базынып, тоноп, каршулу керектер эткенинен улам, ологорды жаратпай, албаты түймөп чыккан. Ол түймөөнди Амыр-Санаа башкарган.

Өрөги айдылган түймөөнди туй базарына амадап, Цин император 1755 жылдын жайында монгол ло тува бийлерге башкарткан 40 мун черү ийген, а 1756 жылдын жазында Цэрэнге башкарткан буру учун

кыратан черү Амыр-Санааны туй соуп јоголтор амадулу келген. Ол черү Амыр-Санааның черүзиненг беш катап көп болгон. Је андый да болзо, јайымы учун көдүрилген албатыны мокодып болбой, Циннинг башкараачылары 1757—1758 жылдарда Чжао Хой ло Фу Дэ деген генералдарга башкарткан 100—180 мунг черүни джунгарларды ончозын кырап амадулу ийген.

Канду јуу-согуштар Или сууны јакалай, Тарбагантай, Буктурма, Чуй, Кадын, Кан-Чарас ла өскө дө јерлерде болгон. Јаш балдардан ала карган-тижендерге јетире албатыны кырып келген канду өштүге алтай албаты канайда удурлашканы, учы-учында орус каанга бакканы керегинде мениң «Кызаланду јылдар» деп романымда айдылган. Бу јаан эмес статьяда мен феодальный Эјеннинг ол өйдөги башкараачыларының казыр кылыктары, Амыр-Санааның, алтай баатырлардын учуры ла орус албатының билезинде алтай улустың салымы јанынан кыскарта айдайын деп шүүндим.

Олјологон јерлерде јанга тургузылган Манчжур бийлердинг кижикүүни јок кылыктарына удурлажа көдүрилген түймеенле колбой, Цин император (Эјен-каан) аңылу указ чыгарган. Ол указ аайынча ойротторды ончозын кыраы, удурлашкандарын кыйнап өлтүрери башталган. Темдектезе, Абагэс ле Кэшим деп ойрот јайзандарды агашка јаба танала, тирүге озо баштап кулактарын, оның кийнинде өскө јерлерин кезип, кыйнап өлтүргендер. Хотогойт бий Шадар-ванды тирүге эттерин кыскашла үзе тарткылап кыйнап өлтүрген. Бу улусты кыйнап өлтүрип јаткан јерге түрмеден Сарал деп ойрот бийди экелгендер. Оны нөкөрлөрининг кыйнаттырып өлгөнни көрүп, сүрдезин, мокозын деп экелгендери јарт. Орғи адалган ойрот бийлер алдында Эјенге баккан, оның черүлеринде јаан отрядтар башкарган, Табачыны јуулап тударында турушкан улус. Анайда кыйнаттырып, јангыс ла бийлер, јайзандар өлтүрткен эмес. Темдектезе, Сымылтының ла Јайлагуштың ортозы өрө барган кату јолду өзөктинг ичинде Алтын-Тогус деп јиит алтай патриот уулды олјочы өштүлер тирүге «чечкелеп» өлтүргени, анда ок Шутур деп алтай шанкылу кысты тирүге тайганы албатының бичибеген бичигинде эмдиге бар. Оноң до өскө көп-көп кезедүлү, сүрекей казыр кыйынду өлтүриштер болгон. Је онызы алтай улусты сүрдедип, мокодып болбогон. Андый кыйнашту өлтүриш алтай улусты јана баспас тартыжуга, јайымы учун ат-нерелү удурлашту согушка көдүрген. «Өштүнннг олјозында болгончо, Алтайыма сөөгим калзын!» деген сөстөр ол кызаланду јылдарда кажы ла алтай патриоттың санаазында ла јүрегинде болгон.

Коркышту јуу-чакка кырдыртып јаткан албатыны түгезе кырыларынан аргадаар керекте Амыр-Санааның учуры бу шыдарга јетире јангыс ла јаман јанынанг темдектелип туратанын мен эмди јастыра деп бодойдым. Амыр-Санаа јангыс ла јалтанбас јуучыл, эпчил ле табынгыр кижик эмес, ол ого үзеери билгир төзөсчи, албаты јайымдалары

учун јуу-согушты баштаган полководец, уйан эмес дипломат ла политик. Онын ады-чуузы, тоомјызы јангыс ла Джунгарияда эмес, анайда ок монголдордо, кыдаттарда, буряттарда, казахтарда, орустарда ла ѳскѳ до калыктарда элбеде јарлу болгоны бу калганчы ѳйлѳрдѳ кепке базылып чыгарылып турган научный бичиктерден јарт билдирип јат.

Ѳштѳнин карательный черѳлерине удурлажар алдында Амыр-Санаа Петербургка бойынын кижизин, Дабы деп јайзанды, ийген. Ол элчи Петербургка једип, анда ѳскѳ ороондорло керектер башкарар коллегиянын качызы Бакунин Василийле эки катап эрмек-куучын ѳткѳрген. Ојроттор орус каанга багар кѳѳндѳ болгоны јанынан сурак кѳп катап кѳдѳрилген. Је кааннын башкарузы мендебей турган.

Алтай улус ѳштѳнин карательдерине удурлажа јуулажа-јуулажа, анчадала 1756 јылдын март-апрель айларында орустардын Усть-Каменогорсктогы шибсезине келери башталган. Качып келген улусты јуудып алзын деген орус каан башкарузынын јакарузы Сибирьдеги губернаторго 1756 јылда 2 майда келген. А Туулу Алтайды Россияга кожуп алары керегинде Указ 1756 јылда 2 июньда болгон. Онон улам орус черѳлердин Усть-Каменогорсктогы, Колываньдагы, Аба-Турадагы, Јаш-Турадагы ла Семипалатинсктеги шибеслерине он беш мун ѳрѳкѳдѳн ажыра алтай улус келип бакканы историянын документтеринде темдктелген.

1757 јылдын јайына јетире Амыр-Санаа ѳштѳлерге удурлажа капча-канча катап тын јуулашкан. Је Тарбагантайда болтон јаан јуу-согуш калганчызы болгон. Бу согуштын кийнинде Амыр-Санаа орустарга барып кирген. Ол Тобольск городтын јаказында јадып, осподон алты ла кѳн оорыйла, јада калган.

Богдыханнын кижии јиичи черѳлерине ле тонокчыл јѳзѳн-башка феодалдардын отрядтарына канча-канча катап удурлажа јуулашкан, олјочы тонокчыларды кѳп катап јѳткондогон алтай баатырлар-геройлор керегинде албатынын бичибеген бичиктеринде башка-башка ат-нерелѳ керектер айдылат. Ол герой-баатырлардын тоозында Бѳдѳки (Тѳѳдѳкѳ), Тузагаш, Тѳѳкей, Карчага, Чече ле ѳскѳлѳрѳ де. Бу ѳрѳги адалган алтай баатырлардын ады-јолы, ат-нерези албатыда эки јѳс јирме јылдан ажыра ѳјдин туркунына ундылбады. Мен бодозом, олордын албатызы учун, тѳрѳл Алтайы учун турушкан ат-нерези ундылбай, ѳједен ѳјеге ѳргѳлјиге улалып, келер ѳјелерди кайкадар ла оморкодор.

Ак каанга баккан кийнинде алтай албаты алтай ла орус бийлерге, анчадала байларга ла којойымдарга эки јара тоноткон ло базындырган да болзо, орус албатыла кожо јангыс биледе болгоны экономика ла культура јанынан јаан тузалу болгон. Ол керегинде кѳп катап айдылган ла бичилген. Је алтай улуска јѳрѳмнин ончо јанынан тег праволу болор органы јангыс ла Улу Ленин ле онын партпязы тѳзѳгѳн Совет јан берген. Орус большевиктерге баштадып, алтай албатынын эн артык уулдары ла кыстары Совет јан учун ла оны тыгыдары учун ончо

тартыжуларда эрчимдү турушканы бисти ле келер үйелерди оморкодор аргалу.

Быжыл алтай албаты Россияга бириккенинен ала 225 жыл болгонун темдектеп јат. Эзенде дезе Туулу Алтай автономный область болгонунан ала 60 жылдыгын байрамдаар. Мен өзүмнинг јаан једимдерин тоолобой јадым. Је озогы тушта бичик билбес алтай улустын уулдары ла кыстары эмди канайда јуртап ла иштеп јатканын кыскарта айдайын. Олор орто ло бийик үредүлү, агрономдор ло врачтар, зоотехниктер ле инженерлер, атту-чуулу малчылар ла бичинчилер, механизаторлор, строительдер ле шинжүчилер, партийный ле хозяйственный башкараачылар. Олордын эн артык чыгартулу улузы СССР-дин ле РСФСР-дин Верховный Советтеринин депутаттары, Социалистический Иштин Геройлоры.

Кыскарта айтса, эмди алтай улус көп национальностторлу совет обществонун ончо јанынан тен праволу члендери. Бүгүнгү кажы ла кижинин жүрүми онын бойынан камаанду. Ол ак-чек ижиле, билгир баштаңкайыла, јакшы кылык-јаңыла текши јонго туза јетирзе, онын бойынын јадын-жүрүми өнжиир, албаты-јон ортодо макка кирер ле тоомјызы бийиктеер.

Мен бодозом, кажы ла јиит кизи бойынын жүрүминдеги ле кылык-јаңындагы көлөткөлөрдү јоголтып, бүгүнгү јараш жүрүмди ончо јанынан өнжидерине бар аргаларын, билерин берер, келер үйе оморкогодый жаркынду жүрүмнинг некелтелерин ак-чек бүдүреринде там эрчимдү туружар учурлу.

И. Шодоев.

ЧЕВАЛКОВТЫҢ КОЛБУЛАРЫ

Эки жүс јирме беш жыл мынан озо алтай албаты бойынын күүниле Россияга бириккени алтай албатынын уур-күч историязынын жаңы өйин ачкан. Шак ла бу исторический учурлу керектен орус ла алтай албатынын экономический ле духовный колбулары башталган. Ол колбуларды јадын-жүрүмнинг башка-башка айалгаларында: экономикада, хозяйстводо, јадында, духовный культуралар бой-бойын байгызарында көрөр арга бар.

Темдек эдип, культурадагы колбуларды алалыктар. Мында орус ученыйлардын, јорукчылардын ла шинжүчилердин учурын аңылу темдектеер күүним бар. Олор Туулу Алтайда алдынан бери јуртагандардын јебрен духовный культуразын таркадаачылар, орус ла алтай албатылар ортодогы најылыкты тыңыдаачылар болгондор. Олордын јартамалду ижинин шылтузында јарлу алтай бичинчи-үредүчи ле общественный ишчи Михаил Васильевич Чевалковтын јайалтазы өскөн.

Орус ла алтай албаты бой-бойына жуукташканында М. В. Чевалковтын үлүзи база бар. Ол керегинде Н. И. Ананьин, В. В. Радлов, Н. Г. Потанин, Н. М. Ядринцев ле өскөлөри де бичигендер. Анайып, Алтайдагы духовный миссиянын ишчилеринин бирүзи — орус ориенталист И. Новиков 1902 жылда «Православный благовесник» деп журналдын үчинчи номеринде М. В. Чевалковтын жада калганынан ала жылдыгына учурлалган статьясында мынайда бичийт: «Чевалков бойынын албатызы ортодо жаан күндүдө ле тоомжу да болгон, текши жоннын керектерине жаан камаанын жетирген... Ол көчүрөөчү, жүрүмдү билер дипломат ошкош кизи болгон учун, алтай албатынын жадын-жүрүмиле жылбиркеп тургандар ончозы оноң болуш сурайтандар...».

1865 жылда телениттерди эки башка калан төлөйтөнүнөн бүткүлүнче жайымдаары аайынча каруулу исторический керегин М. В. Чевалков жегүлү ле ак-чек бүдүргөн. Орус ученый В. В. Радловго кожо телениттердин ортозында болуп, олардын түрөңи жадын-жүрүмүн, материалый культуразынын кеми сүрөкөй жабыс болгонын көрүп, М. В. Чевалков олар ортодо жартамалду жаан иштер өткүрип, маньчжурларга калан төлөбөрүнөн мойноорына кычырган.

Бу жаан учурлу ижи учун М. В. Чевалков алтын медальга кайралдаткан. Ол анайда ок орус культураны таркадары ла оны алтайлардын жадын-жүрүмүндө тузаланары жанынан чылазыны жогунан иштеген. Жүк ле бир кезик темдектер алалыктар. Орус ученыйларла танышканынын, олар ажыра байлык орус классический литературала танышканынын, орус тилге үрөңгөнинин шылтузында М. В. Чевалков литературный ишке тартылган. Озо баштап көчүрөөчү болуп, орустан алтай тилге И. А. Крыловтын, А. С. Пушкиннин чүмдемелдерин көчүргөн. Чевалковтын көчүриштери албатыга жуук ла жарт болгон, ненин учун дөзө олардо албатынын санааларын ла амадуларын көргүскөн. Чевалков Крыловтын басняларын тексттен башка эди көчүрөргө албаданган, оларды алтай албатынын жадын-жүрүмүнө келиштирип, жер-бойынын кеп ле укаа, ойгор сөстөрүн кошкон.

Сонунда М. В. Чевалков бойы да жакшынак үлгөрлер ле баснялар чүмдөп баштаган. Чевалковтын литературадагы творчествозун орус ученыйлар В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Казаньдагы университеттин профессору Н. И. Ильминский ажырып, бийик баалагандар. Н. И. Ильминский өскө утку албатыларды үредер иште эрчимдү турушкан, Чевалковтын колбичинтидеги чүмдемелдерин кычырала, оларды кепке базып чыгарарына көстөгөн. Анайып, М. В. Чевалковтын баштапкы бичиги «Поучительные статьи в стихах на алтайском языке» деп адалып, 1872 жылда Казаньда чыккан. Баштапкы бичиктин кийинде анда ок 1881 жылда Чевалковтын прозадан ла үлгөрлерден турган экинчи бичиги кепке базылган. Оноң 1893 жылда алтай бичиинин бичиги Томскта чыккан. Чевалковтын чүмдемелдери идеяный жанынан сүрөкөй жаан учурлу болгон. Олар улус социальный жанынан тен эмес болго-

нын, албатынын жадын-жүрүмнinin уур айалгазынын шылтактарын көргүскендер. Радловтын жакылтазы аайынча «Чоболкөптүн жүрүмү» деп автобиографический повесть бичилген.

М. В. Чевалковтын фольклор жууп иштегени ас шинжүлөлгөн. Ол алтай фольклордын башка-башка бүдүмдери аайынча материалдар жууп, В. В. Радловко табыштырган. Ол материалдар телекейде жарлу «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичиктин баштапкы томына кирген.

М. В. Чевалковтон фольклор аайынча теоретический иштер артпаган, же ол фольклор аайынча байлык материал жууган, ол материал алтай фольклористиканын төзөлгөзине салынган.

Николай Иванович Ананьин ол тушта Аба-Турада журтап, телеуттардан фольклор аайынча материалдар жууп бичиген. 1850 жылда Алтайдын духовный миссиязынын Улалудагы станына (эмдиги Горно-Алтайск город) келеле, Ананьин миссионерлерде тилмеш болуп иштеген М. В. Чевалковко жолуккан. Чевалковло таныжала, краевед ого телеуттардан бичип алган материалдарды көргүзүп, оларды орус тилге көчүрүп берзин деп сураган. Чевалков жөпсинип, Ананьиннин материалдарын орус тилге көчүрөлө, оларды миссионерлердин Улалудагы станынын жааны Стефан Ландышевке табыштырган. Ландышев оларды почтоло Ананьинге ийген. Бир жылдын бажында Ананьин Улалуга ойто келип, Чевалковко туштайт. Чевалков Ананьин телеуттардан жууп алган материалдарды база орус тилге көчүрөт. Оларды миссионер Стефан Ландышев бойынын «Алтайская духовная миссия» деп бичигинде жарлаган.

Мынан көргөнисте, М. В. Чевалков фольклор жуур нжинде эн жарык күүн-санааларла, амадуларла башкарынган. Ол албатылар ортодо культурный ла духовный колбулар болоры учун тартышкан. Баштапкы алтай бичинчи-үредүчи алтай албатыны түрөнгө ле жоксырашка экелген камдардын коомой салтарын илезине чыгарган.

Онын ижинин төс амадузы көп кыйын-шыра көргөн алтай албатыны карануйдан чыгарары, улу орус албатыла жууктада билижери жүрүмдик учурлу ла керектү болгонын алтайларга жартаары болгон.

Россияга бойынын күүниле бириккени алтай албатынын политический, экономический ле культурный өзүмине жаан камаанын жетирген. Бу керекте Михаил Васильевич Чевалков эрчимдү турушкан.

М. В. Чевалков Алтайдын духовный миссиязынын Урсулдагы станында иштеп тура, 1901 жылда жада калган. Сөөгү Ондойдо тудулган.

М. В. Чевалковтын творчествозы эмдиги алтай литература төзөлөрине ле онын өзүмине билдирлү камаанын жетирген, оны школдордо ло институтта үренип жадылар.

Алтай албатынын тузазына эткен ижи учун баштапкы алтай бичинчиге ле үредүчиге бис эленчикке быйанду артарыс.

С. Каташ

ІАҢҒЫ ҰЛҒЕРЛЕР

Күйгей Төлөсов

КЫЗЫЛ ТОЛКУЛАР

Андый ла изү эмес беди,
Жүзим та неге сүрекей кызу?
Таадыра калай бердим эмеш пе? —
Жердин үсти кып ла кызыл.
Жок,
Кезем, кезем эзиндер келип,
Кеен актардын үстиле өткөндө,
Тиркиреп күйген кандыкту јаландар
Кызыл толкуларын экелетен эмтир.
Кызыл, кызыл толкуларга удура
Күр-көксимди јайа тудадым.
Јаш тужымдый јараш болорго
Јалбыраган толкулардан јайнап сурайдым:
«Қайран жүрегим кадалар болды
Оорузын кожо апарзаар, толкулар.
Ыраак, ыраак ээн јаратка
Экчеп, экчеп таштазаар, толкулар.
Жүрүмде јастырган көп немелер
Жүгүмнен артып калар эди.
Жүс јашты мен кайдатам,
Је жүк мынайда жүр алар эдим».
...Кызыл, кызыл бу толкулар
Қыйналган санаамды чек ондобойт.
Кызаланду өйдө кызып тургандый,
Қығыс та этпей, јанымла өткүлейт.
Јараш толкулар јанымла өткүлеп,
Менін јайнумды керекке албады.
Тиркиреп күйген бу кандыкту јалаңда
Јаңыскан арттым от-јалбыш ортодо.

ТААДАМНЫҢ ЖАКЫЛТАЗЫ

Карган таадам эзен тужында
Катап, катап меге жакыйтан:
— Кайда да жүрзег, нени де этсег
Қалак ла жүзинди жылытпа — дейтен.
— Жылытып ийерге күч дейзинг бе?
Жууп алатаны күч эмей, балам.
Кийиктеле беретени неме дейзинг бе?
Кижі болотоны күч эмей, балам
Жүрүмнің жолы — жүс айры,
Жүс айрының белтиринде де турарың.
Салым дегени — саң башка неме
Сакыбаган жанынан сапталып та каларың.
Төштөринеге жүдруктап, «мен» дейтендер
Төштөриле жер сүргенин де көргөм.
Коркушту жаан жүрүмнің алдына
Коркушту кичинек артканын да көргөм.
Кижиде ырыс бар ла дейле,
Килтиреп, иш этпей жүрбеге, уулым.
Жаан, элбек бу улу жүрүмде
«Жаңыс ла мен!» деп аңыланба, уулым.
Калыктың эткен кату ижин
Карузыжып кожо эдижиң жүр
Өөн-бөкөндү өйлөр дө келишсе,
Өч аларга мендебей ле жүр.
Же кожо иштеген кижинің алдына
Тыңзынып жүретени — жыду керек деп бил.
А жайзанзак, жамыркак улустың алдына
Бийик болотоны — жаан керек деп бил.
Оның учун кандый да өйдө
Жүзүңди ле таппай калба, уулым.
Жаңыс берилген бу кайран жүрүмди
Карузып, карузып жүр ал, уулым.
Кезиктери өйинеге өткүрө мондолып,
Алтай тилин де ундып жүретен эмей.
Кулурдан талканын ылгабас таңмалар
Алтайлап ыйлап та билбейтен эмей.
Оның учун калганчы-учында
Мен сеге мынайда айдайын, уулым:
Жамылу да бол, жалчы да бол —
Жаңыс ла жүзинди таппай калба, уулым.

ЭЛЕСТЕЛГЕН САНААЛАР

* * *

Шылырап суулар агып калт,
Шыгырап жылдар өдүп калт,
Сары бүрлөр بازیп салт,
Сыктап салкын сала берт.
А көгүсте дезе:
Жалбырап өткөн жастар,
Жайнап арткан көстөр,
Чымчый соккон сыстар.

* * *

Иштензе —
Курсагынан аштаар ба,
Кийиминен тутаар ба?
Оорубаза —
Нени ле этпей,
Канай ла жүрбей.
Сүүзе —
Бу жүрүм жараш не,
Бойун алтын не.

КУС

«Жайнап эткен жажыл күүктү
Жажыл жай төгүндөп салгандый,
Жаба өскөн жажыл өлөңдөр
Ачыныжала, ырап калгандый...»
Жалаңда арткан жаңыс кулузын
Алыстада сыгырып, комудап туру.
Ээнзиреп калган күски жерге
Эңчейип келип ыйлап туру.

* * *

Жакшы да өйдө,
Жаман да өйдө,
Эл-жоннын да ортодо,
Эш-нөкөринин де көзине
Эки жүстү болбо.

• • •

Уйген-куйушканның
Күмүш сөстөри
Күнге шыгырайт.
Көөркий келиндердин
Торко кожоңы
Тойдо жыгырайт.

• • •

Алтайымда кайалар көп —
Сагыжыма чоң.
Алтайымнын аалгазы көп —
Сагыжымда шын.
Базадым көк албанла —
Ларты жок.
Амадуума эмдиге жетпедим —
Кандый ыраак.

• • •

Кулузындый,
Чичке-коо өспөгөм —
Энемнің ле тутагын — канайдар!
Же мыны канайдар —
Токунабас бажымды —
Айланбастын түбине де апарар!

БУРУЗЫ ЖОК КӨСТӨРГӨ

Жамачыга та өскөн,
Жаман сөстөр та уккан,
Же андый ла жүрүм жүрбееендий,
Же андый ла сөстөр укпаандый,
Бурузы жок көстөр не,
Бурузы жок көстөр не.
Бурузы жок көөркийим,
Кинчеги жок көөркийим,
Кабортолой түжеерер
Эки кара бу көзин
Сагыжыма артып калгай не,
Сагыжыма артып калгай не?

• • •
Бистинг ӧйлӧр, омок бол.
Бистинг жүрүм, эрте кел.
Эртенги күнди билерге,
Элегенче жүрерге,
Сынбас темир санаа бер,
Сыгырада жүрүп саларга.
Ӧлгӧлӧктинг ӧчинде
Ӧйлӧр чочыт саларга.

КОМЫДАЛ

Коркышту жаан жүрүмле
Барарың — жагыскаан.
Коркушту уур ӧйлӧрди
Ӧдӧринг — жагыскаан.
Кем де кечпеең кечӧлӧрдү
Кечеринг — жагыскаан.
Ооско батпас сӧстӧрдү
Айдарың — жагыскаан.
Кем де укпаан тымыкты
Тындаарга — коркышту.
Кем де кӧрбӧӧн немени
Кӧрӧргӧ — жимирттӧ.
Кичинек те оорула
Оорызанг — жагыскаан.
Кинчеги жок бойың
Ӧлзӧң дӧ — жагыскаан.

КАРУУЗЫ

Коркышту жаан жүрүмле
Барба, карындаш, жагыскаан.
Коркышту уур ӧйлӧрди
Ӧтпӧ, карындаш, жагыскаан.
Кем де укпаан тымыкты
Тындабайлы — качан да.
Ооско батпас сӧстӧрдү
Сананбайлы — качан да.
Кичинек те оорула
Оорыбаска албадан.
Кинчеги жок бойың
Жүрерге ле албадан.

КУСКИ УЛГЕРЛЕР

* * *

Ай чырайды артаткан
Арбынду тамчы-јаштардый,
Күлер казанда куурылган
Күрен-сары чарактардый —
Күски тегериде жылдыстар.

Айлар јажынып айланган,
Арайын бараткан абрадый.
Көгүсти кунукчыл кургаткан
Күйгекте ээн меестердий...
Качан јанган кеткин куштар?

Этке айдаган үүр малды
Эбире чапкылап цыгандар айдайт,
Қырлардын бажында күннинг чоғы
Қилеген немедий кемди ченейт? —
Кажы боочыда не эмди јас?

Қарган энемнинг колдоры кабышпай,
Куурган чарагын тәктн эмеш пе?
Јылдыстый изү јаштар тамгылап,
Јаркынду чырайды өртөди эмеш пе? —
Једип келди јеерен тайлу күс!

* * *

Қаалганы оодып, түнде салкын
«Күс келген!» — деп кезем кыйгырган.
Қаганның адын јарлаган јарчыдый,
Оноң ары јаактаганча барган.

Чеденнинг ичин куйундар коскорып,
Бар тоозынды ончозын кактаган,
Јунган кийимди силкип, тинтип,
Акамның чамчазын јырткылап салган.

Уйкуда очоктын күлин чачкылап,
Қазанда сүттин үстине түжүрген.
Уйеде турган сыйнымның чечегин
Айдап олар жүргүзе берген.

Кажаган ээн — малыбыс јок.
Кенейте адамнын үни угулган,
Камчынын јызырты, аттын тибирти —
Түниле тайгадан ол түжүп келген.

* * *

Улустар толо тура болзо,
Алтай јуртта той болзо,
Той болзо кайдар,
Кайдар!

Қолыннан келип туткан болзом,
Чике көрүп айткан болзом;
«Јакшы ба!» — деп,
«Јакшы ба?...» — деп!

Чыкту түнде чыгала,
Јүре берген болзобыс,
Балкашту јолло
Катап!

Јаашту күрен күс болзо,
Јаштар алышкан той болзо,
Той болзо кайдар
Алтайыста!

Сурайа Сартакова

КИЖИНИНГ ЈАРАЖЫ

Бу јүрүмде кем өөркөбөйт деер?
Кемге де, байла, јарабайт буттары.
Јараш та кижі јарбынар ла дезеер?
Байла, андый болотон учурлу.

Кем де кыска сынына комуудаар,
Кем де чичке көзине арбанар.
Оноң эбире јонго сонуркаар,
Эмеш те башка болорго сананар.

Је түңей ле, түңей ле, мен бодозом,
Кижининг јаражы ичбойында.
Элден ле озо — санаанын јаражы,
Элес-јаражы — соғында...

Элим мениң јаман деп,
Эңчейгенче айтпазым.
Бир тенектиң сөзине
Бар јонымды сатпазым.

Кара көстү јонымда
«Калың мандай» учураар да.
Көнү барар јолында
Көгүстү нөкөр чучураар да...

КЕЕНДИКТИҢ КОЖОҢЫ

Экинчи күн улай
Эбирлет кар.
Эжикте јут-јулакай,
Је меге јай.
Кемге де, јарт, јарайт
Каан-айас күн,
Тымык суу, јарат,
Кожонду түн...
Меге дезе мындый
Чайкалган јут.
Јер-тенгери бириккен
Көлөңдү туш.
Бу тужында мен
Ар-бүткенле бир!
Көксим дезе кен,
Санаам јенгил.
Јүрүмим де чакпынду,
Мактап айтпазым.
Је түгей ле јаманды
Мен јаратпазым.

Кудай эмес мен,
Кайкап айтпагар.
Јастырып ийзем,
Јаманым таштагар.
Ой тыныжы јүзимди
Өртөйт, јалайт.
Өктөм жүрегимди
Ойкөйт, кыйнайт.
Кайнабас жүрүм,
Канайдар, тынчу.
Аланзу сагыштар
Арадаар быжу.
...Је бүгүн де мен —
Ар-бүткенле бир!
Телекей тапчы!
Тынарга јенгил.
Кеен, ару јарыктаң
Оттор күйет кийик.
Кечеги тужымнан
Мен чик јок бийик.

ПРОЗА

Жергелей Маскина

ЈАЗЫТТУ ЈОРЫК

(Куучын)

Сынару үчинчи түн уйуктап болбой шыралап јаткан, качан да мынайып кижн сүүбеген, качан да мынайып эр кижиге тартылбаган. Учинчи күн санаазында онын айлында жүрген, кожо јуртаарга једин келген. Санаган эр кижн окшоп ло јат, эркелеп ле јат, күчтү колдордын эркезине келнн кайылып, туйка сүүжин чыгара айдынат, келнге јакшы, келнн ырысту, келнге бу эр кижинен, бу айылдан өскө јер үстинде не де јок, не де јок. Эр кижининг жүрексиреген алакадарынан, жүрексиреген тыныжынан, эриндеринен јангыс ла оны мензинген, јангыс ла оны сүүген, баштапкы катап үй кижининг эркезине кайылып јаткан деп келнн бойынын эди-каныла сезет. Орында изү, тапчы, кийими оролгон, уйку јок. «О, Марат, мен сенин, сенин! Күйдүр мени, өртө мени, олјоло мени, мен сенин, сенин, О, Марат!». «Сен јалбыш, сен өрт, сен куудый эрке, сен менин, менин, Сынару! Артып кал, артып кал, сен от, сен јалбыш, сенен айрылып болбозым, күйүп јадым, өлүп јадым, О, Сынару! Артып кал, артып кал, эрјине Сынаруум!..».

Келнн төжөктөн туруп, көзнөгнн ачып, бороро тымып калган гордты үстинен төмөн ајыктап турган. Чымалынын уйазындый киймырап јадатан оромдордо эмди кунукчыл болгон. Келнн бойын бойы кучактай тудуп, уур тынган. «Кайда ол сүүш, кайда ол эрке? Јангыс амаду, куру амаду. Сананып ла јадым, сананып ла јадым, ой өдүп ле јат, жүрүм өдүп ле јат. Эртең одус јажым толор, эмдиге јетире жүрүмимди төзөп албадым, жүрүмим куру. Одус јаш, а кайра көрзөм, не де јок, мен јок. Одус јаш! Кандый коркымчылу, кижиде не де јок, јангыс амаду, кей амаду. Јүрүмимнинг талортозын куруга жүрүп койгом, кандый коркымчылу. Неге де күүн јок, амаду туй базып койды. О, Марат! Кел деп јангыс ла сөс айтсан, јангыс ла сөс, јангыс ла сөс...

Јок, болор, болор, барар керек. Күнге күн кожулар, јаш кожулар, жүрүм мынайып ла, куру амадула, куру сакылтала өдүп калардан ајабас. Бойым ла барарым, табыш, үлеш, јаргы јогынан ла жүре берерим, меге не де керек јок...

Капшай ла барар керек, Урсул өскө кижн алып, кижининг толс жүрүмиле жүрзін, ой өдүп јат, амадуумга ла јетсем, жүре берерим деп кожо јуртап јадала, јангыс ла бойы керегинде сананганы өштүге сандынганыла түгей. Урсул санаалу, бичикчи, јайалталу врач, бистин

институтты божоткон улустаң мындый жарлу больницада тоолу ла киж иштеп јат, оның учун оның јүрүмин үрсерге јарабас, ондый улус ас. Уребес, үребес, мендеер керек...

Ол тушта мен јастыргам. Маратты айлындөөн үйдежип турарымда Марат самолеттөөн трапты өрө бажын көдүрбей мендебей чыгып барарда, јүрегинде уур карыкчалду барып јат деп сескем, оноң самолеттың эжигине једеле, мендөөн кайа көрөрдө, чырайында јангыскандыраның ыйы болгон. Ол калганчы минуттарда экилебистинг бийик сүүш амадаган туйук санаабыс кенейте ачыла берген, арай ла кийинен санаа јок јүгүрбегем, јүгүрген болзом, јүгүрген болзом...

Кандый тымык түн, кандый амыр, кандый кунукчыл. Ондо база ла мындый кышкы түн болор, Марат көзпөктинг јанында, јангыскан. О, Марат, мен сениң, күйдүр мени, өртө мени, мен сениң, сениң, алакадарыңның јалакайын, сескирин, сүүштинг сезими эди-каныма өдөт, О, Марат, кару Марат...».

Келин мындый санааларына там ла бастырып, там ла бастырып, санаадагы эркеге мелиреп уйуктап калган.

Сынару Маратла эки јыл мынаң кайра танышкан. Бир ле күн Урсул јангыс аймактың улузы бис деп айлына кыска сынду, бек эттүканду, кичинек керсү көстөрлү, сары чырайлу, ачык-јарык куучынду солун киж и экелген. «Удабас мал ижининг министри болотон киж и бу, коркышту ла тың күндүлөөк» — деп, ойын-кокырла ол экүни таныштырган. Ол до тушта Марат јүрүмде бек тазылданып калган, бойының јолын јакшы билер, одус јаштың ичинде бойдон јүрген киж и болгон. Бастыра јүрүмине туйказынаң куулгазын сүүш сакып, бу јүрүминен өскө јүрүм чүмдеп, јайылгалак чечектий јүрген Сынару тургуза ла кубула берген. Бүркүк чечекти јайылтатан күн бу деп сескен, јангыс ла бу күннинг чогы тийзе, јангыс ла бу күннинг јылузы өтсө, чечек јайылар, јангыс ла бу, јангыс ла бу. Ол ло өйдөң бери келин бу түндий јүрүм јүрген.

Эртен тура Сынару санаазы сүреен јарып калган турган: «Бүгүн кандый јакшы күн, куру амаду үзүлген, мен барып јадым, јангы јүрүм јүрерим, бүгүн кандый ырысту күн...». Јарым ла күннинг туркунына келин керектерин аайлап, тоолу күнге төрөл јеримдөөн барып келейин деп мекеленген. Ишјорыкка барган Урсул өгөөни јангалакта сала берерге сананган, је самолет јангыс эртенгизинде энирде учатан болгон.

Келин өгөөнине нени де билдиртпей јажытту барар деп шүүген. Айдып ийзен, сурактар болор, бой-бойына јартажар керек, оноң ары ачыныш, кериш те болордон аяабас, оның учун кандый да табыш јогынаң бу ла јараш санааларлу јүре берер күүндү болгон. Келин туйка санаазын јажырып, өгөөни келзе, айлында ол ло бойы болзын, айлын бойынсынзын деп тураның ичин јарандырып, јорыктан келген киж иге керектү не-немени үзе белетеп койгон.

Орой энирде колында үч сап чечек тудунган Урсул јанган.

— Чыккан кўнингиз, Сынару! Жолдо арийла, тоғоло, тексиле келеделе, ыраактан ла көзнөктөрүмди көрзөм бастыра кыптарда от күйүп жат, сен айлында, тургуза ла эди-каныма жылу жайылып, санаам жакшы-ы боло берген, бу жакшы учун быян болзын!

Урсул Сынарунын ич санаазын кичинек те сеспей, үйине экелген сыйын сумказынан чыгарып, энирги тандакый өңдү француз эдимдү көбү пеньюарды келиннин алдына жайа тудуп ийген: — Муны кийген кижинин көзи кылбыгар болбой, бистий улус тен жууктабагадый.

Сынару бойы жараш ла эмес, орто сынду, кеминде эттү-канду, чала чичке кап-кара көстөрлү, бүткен быжыраш чачту, жагыс эриндерин коркышту ус кижини өнөтийин жазап койгондый жараш. Келиннин чырайына, бүдүмине пеньюар чындап ла сүреен жараган.

Сынару Урсулды көргөн лө бойынча жажытту санаазынан эпжок сынып жүрексиреп чыккан бойы жаңы ла токунап, алдындагы кемине кире берерде, Урсул үч сананбаган неме куучындай берген:

— Жанып келеделе, аэропортко алтай уулдарла таныжып, куучындаштым, кандый да жуунга жүреле, жаңылап бараткылаган. Чапыев Маратты сурулап уксам, жеринде мактулу кижини дежет, удабастан чындап ла башкараачы ишке көчөр дежет, ол бир мен министр болотон кижини деп кокырладым не, санаанга кирет пе, кыскачак сынду, омок уул, санаанга кирди бе? Угала сүйүндим, уулдар өзүп ле жат. Айла көрмөс эмдиге кижини албаган, кемди де тын сүйүп турган болбой, канча кыстар көргүскенис керектебеген деп уулдар каткырыжып туру. Деремне болзын, тын иштеп турган болзын, жаңыскан күч не, күч...

Урсул оноң ары куучындап ла жат, куучындап ла жат. Сынару Марат деп угуп ла ийеле, жүрексиреп, сандырап, аргазын таппай турала. жуунып жаткан кижини болуп, жуунар кыптын эжигин бөктөп, сүйүнгенине жерге отура түшкөн: «Ол мен, ол мен, «кемди де тын сүйүп жат», ол мен, мен, О, Марат, кару Марат!».

Ол күн Урсул нени де сеспеген. Эртең тура ижине барган, ол лө айас кандый да керекке жүрүп калган.

Сынару эки чамадан белетеген. Урсул иштең жаңгалакта аэропортко барып алар деп сүреен мендеп турган, же керекти жаңыс пеньюар туткан: келин пеньюарды чамадандоон салып, ойто алып, чек булгалып турган, албайын дезе барып жаткан эр кижиге коркышту ла жараш болуп көрүнөргө турган күүни болдыртпас, алайын дезе бир кижинин сыйын кийеле, экинчизине канайып барар, ол тен жүс жок кижинин кылыгы, уятту, уятту деп бойын бойы уйалтып турган. Бир канча өйдүн туркунына пеньюар ары-бери чачылып турала, үй кижинин эр кижиге эн артык кемимде көрүнөйүн деген күүни уйалтып турган санаазын женип, пеньюар салынган. Айылдан чыгарга жадала, Сынару Урсулдын журугыла коштой турган бойынын журугын туткан бойынча соктой-ооктой ыртала, сүреелү көнөктөөн чачып ийген.

Сынару жолдо үч конуп, төртүнчи күн эртең тура аймактардын тос

јурттарын дөөн учатан кичинек аэропортко учуп келген. Мында кар жаап турган, эки күнге мынанг не де чыгара учпаган, эки ле кып туранын ичи кирези јерде улус шаалып калган, изү, јыт, табыш. Сынарунын санаазында сүреен јакшы болгон, чек кожондоп, кожондоп ийер күүни келип турган. Удабас ла једерим деп јүрексиреп, көкүп, токунабай, сакышка арып калган, чек күүн јок улустын кыртыжына тийдире алаканча јерле баскындаган ла баскындаган. «Көөркийдин айлы эмди тен не де аайы јок болор, онду курсак та ичпей јүрген болбайсын, түжине ле иштейле келзе, айлы соок, ээи. А эртен чек өскө болор, Марат ишке јуре ле берзе, айлынын ичин үзе јазаарым, чек бастыра күчим салып ийерим, энгирде иштенг келзе — айлында јараш, эптү, јылу, не-неме үзе белен, бойым ол бир јылу өндү плајамды кийип аларым, чачымды јопон келиндер чылап јазап аларым, кандый јакшы болор, кандый јакшы...».

Келинге ырыс болуп, кар удабай токтоп, тегери чанкырайа аяа-зып, кичинек самолеттор учуп чыккылаган. Самолет јерден көдүрп-лерде ле Сынару там көкүп, Маратла экү тушташканы керегинде јараш, јараш чүмдеп, ол санаадөөн бастыра бойы көчө берген: эжиктен кирип ле барза, Марат кучактай алар, бир де сөс јогынанг ончозын јүрегиле сезип ийер, оног, оног, оног, јангыс ла јараш санаалар...

Самолет деремнененг үч беристе ыраак јерге түшкен. Айландыра түп-түс элбек јер өлү немедий тымык јаткан, ыраакта-ыраакта карлу кырлардын сомдоры агарып турган, самолет түшкен јердин нчкери алдында јайаа чачылып калган эски деремне бүрүнкүй күнде карарып јаткан. Самолет отуары керсес камык машина ууй алып, улусты отургысканча деремне дөөн шунуп калып турган. Сынару эки чамаданын сүүртегенче бир машинаданг бир машина дөөн јүгүрип туруп суранган ла суранган, отыргызар кижн чыкпай турган. Өскө јердеги чылап аэропортко јетире улус тартатан чыгартылу машина база јок. Танганг машиналу улустын байыркаган бүдүжин тен кижн суранар эмес, семис, күски өркөдий ле кедейе отыргылап јат. Бу јерде аргалу кижн болор керек, эмезе јамылу болор керек, оног өскө күч ле деп билдирлү болгон. Бу айалганы Сынару база сезип ийген, аймактын башкараачы ишчилерин билгедий јаан улус отырган машинанын эжигин ача тартып, өнөтийин тыгыда, өнөтийин јакарган үнле — «Мени Чапыевтинг айлына јетирип койоор» — деген. Кенетийин јанында турган танганг машиналардын эжиктери ачылып, — «Марат Адарович, Марат Адарович» — деп, үндер угулган. Сынару кажызы јетирер күүндү деп аайланбай турганча, машинанын экинчи эжиги ачылып, чамадандар кире берген — «Отураар, барактар» — деп, јалакай кычыру болгон.

Күн тал түш болгон. Туранын эжиги сомоку, ээзи иште, ажанып келерине јетире бир частанг артык өй арткан. Сынару чамадандарын јолдон улуска көрүнбес этире ээжиктинг јанына тургузып койоло, ичинде сүүннп, бөктү тураны айланып, бого јадарым деп одынсалгышты,

жайлуны бойынсынып, ончозын ээзи кижидий ајыктап, неден де артыксынган.

Келер ой једе берген, табыш јок. База тоолу минут одордо, келиннинг јуреги сезип, туранын толыгына јажынала, коркышту јурексиреп, каалга доон баштанып, тындаланып турган. Удабай ла каалганын јанында Мараттын кезем, чокум, кемле де куучындашкан уни угулган. Келин уурчыдый толыкка корунбей калган. Куучын токтоп, каалга калырт эдип, базыт эжик доон ле болордо, келин удур чыгар ордына тескери, канча тураны откоре, југоре берген. Јолго чыгала, эмеш токтодынып, тудунып, тура доон токуналу баскан. Марат эжигин ачып, чамадандарды сенегине кийдирип, кайкап калган турган.

— А, Сынару келген туру не, мен бу кемнинг немелери деп кайкап, је айылга киргер.

Сынару турага кирип келеле, ойто ло јурексирей берген, тизелери јангыс ла тыр-тыр-тыр эдип турган, уни де чыкпас, бар јок санаазы корторинен корунип турган. Марат келиннинг кийимин илип турала, келиннинг чырайы доон бир-эки катап лаптап короло, унчукпай, чырайы сооп, чайлаарга кычырган. Сынарунын ичинде та не де узале бергендий коркышту јаман боло берген, јангыс ла «Марат, Марат, Марат» деп анаар ла кыйгырып ийгедий.

— Откор, эжикте не тураар.

Марат катап-катап кычырган, Сынару кыймык та јок. Марат ажанар кып доон кире берерде, Сынару эмеш токтодынып, чайлаарга отырган. Корордо айылдын ичи ару, чек этире јазап койгон, тен кол тийгизер неме јок, уни кизи јазап турган деп келин јап-јарт коруп отырган. Сынару кенейте санаа алынып, тура југурип, чамаданынан Маратка экелген солун курсагын чыгарып берген.

— О-о, витаминдер, бистин јерде јангыс эт.

Марат берген немелерди тударда бу колдор неме алып уренип калган колдор эмтир деп Сынару ичинде эпјоксынып коргон. Келин амадап келген эр кижинен козин албай, чайды бодоп ло ичип, ой удадып отырган, аякты тургузып ла ийзе, сос јогынан чыгара суруп јаткандый айалга турган.

Куучын келишпей, коркышту јаман тымык боло берген. Сынару озо туруп, эжиктоон баскан.

— Кондырбады деп тарынба, Сынару. Јаан иште иштеп јадым, јангыскан јаткан кизи болорым, деремне болор, калас табыш чыгар...

Сынару бу актанышты коркышту јамансынып, капшай ла чыккан.

— Јаан иште иштеп јадым, улус мени узе билер...

Келин чыгып барадала, кенейте токтой тужеле, кийинде базып келеткен Мараттын устине учканча ла барала, тожине тайанып:

— Мен сеге болужарга келгем, мен сени јангыскан јурбезин деп, сенде карыкчал болбозын деп келгем, мен сеге бастыра јурумим берерге келгем, суубезен де јурумим берерим, бис экуде сууштин ар-

бүткөн берген жажыды бар, ол жажыт жаныс катап ачылар, ондый ырыс жаныс катап берилген — деп, жаныс тынышла чыгара айдынып ийген.

— Мен жаан иште иштеп жадым, мен...

— Кандый коркышту кубулып калган...

Сынару нени де укпай, кайра ла болгон бойынча, кайа да көрбөй деремне дөөн баскан. Сынару ыйлап та болбой, нени-нени сананар да, шуур де, нени-нени эдер де күүни келбей, кандый да жаан куру оро дөөн түжө берген немедий боло берген. Жүреkte куру, ээн.

Город төөн баратан тракт жолдын жанында эскизи једип таштап ийген туранын толыгына келин машина сакып кышкы түн киргенче отырып калган. Санаада не де јок: айдынган ујат та, кунукчыл да, байагы тушташ түш јеринде болгон немедий.

Барар неме келишпеген, келин тонгончо отырып-отырып, күүн-күч јогынан айылчылар туразы дөөн конорго барган. Эртең амыраар кун болгон, айылчылар туразында тоолу ла кижн баскындап турган. Сынару кыпта јангыскан. Көзнөктөрдө бөс тө јок, эжикте ич сомок то, күрчек те јок, төжөк ай кирези солылбаган, кыпта кирлү, соок. Сынару от то күүдүрбей, уштынбай да, танды ла адырып аларга јазалду орынга јада түшкен.

Ујку јок. Кыптардын бирүзинде эр улустын куучыны, озогы алтай кожон угулып турган. Ојто ло көзине самолет төөн трапты өрө базып отырган Марат көрүнүп, ојто ло онын айлы дөөн барар күүни келген. Јүк арайдан танды орынга отыра адырала, туралар бороро көрүнүп келерде, онын айлы дөөн баскан.

Араайынан кар жаап, јылу тымык турган. Туранын јанына базып келеле, кирер күүни келбеген, је туранан айрылбай, эмди ле неге-неге чыгар, эмди ле чыгар деп көзнөктин алдыла баскындап, эжик ачыларын коркышту тындалаган. Деремнеде бир де от јок, албаты амыр уйуктап јаткан.

Көп тө өй өтпөй, кенейте турада боромтык от күйө берген. Сынару от көргөнин оны көргөндий жүрексиреген бойынча кулашка јаба туруп ийген. Тоолу ла минуттын бажында от өчүп, эжик табыш јогынан ачылып, кижн көрүнүп келген, јарым үнлө куучындашкан куучын угулган. Марат кирнестенен тындаланып турала, јолды катап-катап ајыктап, — «Түрген» — деп, шымыранып, колыла јангып ийген. Эжик јаанада ачылып, үй кижн мендеп чыккан. Уј кижини каалгадан јанду ла чыгарып ийеле, јалмуурды алган бойынча каалгадан ла бери келген истерди јалмап, јалмап, јалмап келеле, бир ле тынышка тындаланып турала, капшай ла кире конгон.

Сынарунын бу јердег капшай ла барар күүни келген, кайдөөн дө болзо, жаныс ла барар, барар. Көндүрө ле жаан јолго чыгып, кош тартып турган машиналарга суранып жадып, таң јангы ла текши јарып келерде, аймактаң чыгып ийген.

Узак јолго келин ле шопыр бой-бойынын жүрүмин түгезе куучында-

жып келеткилеген. Келиннинг ак-чек куучынын јажы јаанай берген кижии кайкап угала, ичинде карузый берген.

— Сенде коркышту туйук санаа бар эмтир, санан, јакшы санан. Сеге јадар керек, мында уйалар неме јок, сени кижии сакып јат.

— Мени кӱкӱтпегер, тӱнгей ле бӱтпезим.

— Јок тен, бистинг албатыдый ӱчӱш албаты јердин ӱстинде база јок болор, немени санапбай ла јадып ӱчӱжӱр...

Келин укпаачы болгон.

Машина јолдогы баштапкы ажунын эдегине келерде, тӱн кире берген. Тӱжине мантадышка арып калган кижии ажу алдында сынын сергидип алар, тартып бараткан укту кучалар кандый бараткылаганын кӱрӱп койор деп токтой тӱшкен. Ичкери алдында бийик, каскак ажу јаткан, содон башту кырдын кырыла сок јангыс јол боро јылап-дый тыйрыйып-тыйрыйып-тыйрыйып, мендебезинен сан ӱрӱ чыгып бараткан. Карангуйда араай, уур бараткан кошту машиналардын отторы ажуда јолдой тӱгӱлген јылдыстардый мызылдай кӱрӱнгилеп турган.

— Бу ажунын ары јанында совхоз бар, бӱгӱн ого једип коно-рыс. — Шопырдын байа јолдо келеткендий јайымы јоголып, куучыны астай берген. — Јол тожонг эмтир, чыгары да кем-јок... кату јол болотон эмтир, бала.

Сынару кӱзнӱк тӱӱн лӱ баштанып, карангуй дӱӱн лӱ кӱрӱп алган унчукпай отырган.

Јаан машина уур кӱӱлеп, онтоп, изип, ажуга чыгып келген. Ажунын тӱжер јаны карангуй ла тымык јаткан, кийинде ыраакта-ыраакта тоолу машинанын оды јалтырап кӱрӱнген. Машина кӱн-кӱрӱ барган тожонг јолго эмештен-эмештен јылбырап, араайынан тӱжӱп ле бараткан. Сынаруда ӱн де јок, кыймык та јок, та коркып бараткан, та јакшызынып бараткан, чырайынан билдирбес. Тӱс деген јерге чыгып келеле, эмеш мендеп, тӱргендеде јортып ийейин деерде, машина кӱндӱрезинен јылбырап баштаган. Шопыр јеткерди сезип ийеле, эжигин ача соголо, — «Эжигинг ач, јеткер!» — деп, келинге кизирт эткен. Сынару нени де керектебеген. Машинаны токтодор арга јок, кӱлӱсӱлӱр там ла тожонтып, там ла тыгыда, там ла тыгыда јылбырап бараткан. Ажуны канча катап ашкан кижии јолдын јеткерлӱ јерлерин јакшы билген. Бу тӱс јолдын учында кырдын тас кырыла ӱткӱн агаш та јок, машина илинип токтогодый не де јок бурулчык бар деп санаа јӱректин ӱртӱп ийген. Машина барып ла јат, бу ла агаштарды ӱтсӱ, бурулчык.

— Эжигинг ач! — јаан бӱдӱмдӱ кижии карангуйга јангыландыра багырып ийген. Келин мендебей, шоодо кӱлӱмзиренип, эжиктин ачкан.

— Јеткер, калы, јыраалар дӱӱн, калы!

Келин укпаачы болгон. Машина кӱндӱрезинен ле јунулап, јолдон чыгып бараткан.

— Калы, балам, јаш јӱрӱминг ӱспе — кӱчтӱ колдор келинди эжиктен ийде салган. Келин кийдире болгон.

— Балам, калы, мынан ары кайа...

— Карын јакшы...

Јартаар да, мекелеер де ѳй јок, удабас, удабас ла агаш божой берер, машина јолдын тыш кырын дѳѳн јайылып бараткан. Келинди кенейте чыгара ийде саларда, онызы јырс ла тудунып ийген, калызын деп соккон, келин јырс ла, — «Бойоор калыгар, меге Слердин јакшыгар керек јок». Шопыр — «Сен эмес болзо», — ло деп кыйгыра салган бойынча, келиннин тудунып алган колын ушта соголо, туре туткан јерде бар јок кучнле чыгара чачып ийген. Кайа ла болордо, бурулчыктын кырында бийиктеде салып койгон таштар кѳрѳнип келген. Эмди нени де эдип болбозын билип, је айса болзо деп коркышту албаданган. Јаан, кучтѳ машина кичинек те бакпай, салынтылу таштарды јемирип, карануй дѳѳн лѳ барып јадарда, шопыр бодоп ло калып ийген, база ла эмеш болгон болзо, калыырга орой болор эди. Кенейте ажуга тирѳ неме чыдап укпас табыш торгылган. Табыш там ла араайлап, там ла араайлап, кандый да ыраак тѳѳн сала берген. Машинанын сеги арай ѳзѳккѳ јетпей, јоон тыттарга илинип, тымып калган.

Сынару бир ле билинип келзе, кандый да оро дѳѳн тѳжѳп бараткан, бажында бѳрѳги де јок, колы-буды ачыжып турган. Бар јок кучиле сан ѳрѳ тырмактанган. Ажуда шык ла, кайда да алыс јангыс кой маараганы угулып турган. Сынару будына туруп болбой, озо баштап јылган ла јылган, онон јол ѳрѳ чыгып бараткам деп ондонып келеле, коркышту албаданып, тон јерден тен бадай, бадай тудунып, сан ѳрѳ тартынып, энмектеген. Онойып, онойып оок таштарга, кумакка једип келген. Јолго чыгып келеткенин билип, там албаданган, кенейте кѳзи немеге јетпей, не-неме боромтып, кем де јер дѳѳн јыга тартып турган чылап, јыгылып барадала, — «Урсул, Урсул» — деп, јайнулу, јайнулу кыйгырып ий калган.

Экинчи катап билинип келзе, машина кѳѳлѳп турган, улус нени де сурап турган, «болушкар» деп јангыс сѳс айткан.

Больницада Сынару јангыс экинчи кѳнде јакшы ондонгон, улусты кѳрѳп, куучынды угуп, тирѳ артканына коркышту сѳѳнген. Капшай ла шопыр кижини сураарда, ол ло кѳн самолетло город апаран дешкен. «Карын калып ийтир, орой калыган, менин учун. Менин јѳрѳмимди не коркышту кысканды не, јаан кижн килеген болор, ол эмес болзо, энеем... — келиннин эди-каны јимирт эдип, соогы јайыла тѳшкен. — ѳрѳкон тирѳ ле артатан болзо, тирѳ ле, ѳскѳ тен не де керек јок».

База эки кѳн ѳткѳн, келин санаазы јарып, узаак карануй јерде јѳреле чыгып келгендий неге де туйуксынбай омок јаткан. Кемге де табыш этпес, будына ла турза, энезине јѳрѳп калар, бу учуралды јажырып койор. Је ол ло кѳн эгиргеери уйуктаарга карамтыгып јатса таныш, јалакай кол колдорын, мандайын эрке тудуп, араай — «Сынару!» — деген.

— Урсул! — Сынару кенейте коркышту сѳѳнген. Јангы ла кем де,

качан да айлын, өгөөнин, иштеп турган јерин сураган болгон деп санаазына кирип келген. — Телеграмма алган ба?

— Орой энирде, түнде самолет јок, таң адарын јүк арайдаң јетирдим ошкош, мендеп турганымды, нени сананбадым дейин, карын ырысту эмтирис.

— Урсул, менни јанар күүним бар, качан да мынайып айлымды санабагам...

— Тоолу күннең јанөөрөрис, коркор неме јок, јакшы јанөөрөрис.

— Сен чын ла меге келген бе?

Урсул суракты ондобогон: — «Сен удабас ла турарын, базарын, араайынан јана ла берерис, мынайып ла туйуксынар неме јок».

Урсул кыптан чыга берерде, Сынару уур тынган: — «Сеспеген, таштап барган деп те сеспеген, көөркийге јүс јок керектен эделе, эмди уйдадына кыйналып, шыралап та турган деп сеспеген, сеспеген... бүркүк чечек эмди јангыс ого болуп јайылып јат деп сескей не. Кайран Урсул, јакшыдаң јакшы эжинг болуп јуртайын деп, сенле кожо учурлу јүрүм јүрейин деп коркыш сананып јадым, бир јаманымды таштап сескейнең, сескейнең. Түней ле иженип јадым. Акыр, Урсулым, будыма ла туруп, алайын, туруп ла алайын, куда-ай, јүрүм берилгенине баш болзын!»..

ЈАНҒЫ КӖЧӖРИМДЕР

А. Пушкин

* * *

Бойыма колло этпеген кереес тургускам,
Калыктың јолы ого эскирип ундылбас,
Кааңга эткен кереестерден ол бийик,
Омок бажы оның бағынбас.

Јок, ончо бойым ӧлбӧзим — сӧӧгим чиризе,
Кару жаңарымда кӱӱним тирӱ артар.
Айлу телекейде сок жаңыс поэт јӱрзе,
Магым эбире јайылар.

Улу Русьла мен керегинде табыш барар,
Ончо тилдерде мениң адым адалар:
Славян омок калдыгы, финн, најы калмык,
Јерлик тунгус сӧзинде угулар.

Узакка мен албатыма кару болорым,
Јаңарымла јалакай санаа ойгоском.
Мениң казыр ӧйимде јайымды мактагам,
Јыгылганга килегер деп кычыргам.

О музам, кудай јакарузына уккур бол,
Қыйықташтаң коркыба, баалу сый некебе,
Макка да, јабарлашка да ајару этпе,
Тенекле тегин бериште.

РОССИЯНЫ ЈАБАРЛААЧЫЛАРГА

Слер неге чуркураштаар, курч тилдӱлер?
Неге Россияны каргышла кездедеер?
Слерди не чаксыратты? Литвада тӱймеең?
Ол славяндар ортодо блааш-тартыжу,
Салым кемјиген биледе эски тартыжу.

Слер мыны арттырып салыгар,
Суракты слер јартап болбозыгар.

Качаннан бери бой-бойыла
Бу уктар өштөжип јат:
Бирде омор, бирде бистер
Күкүрттү тартыжуда јенип јат.
Бу тартыжуда кем чыдажар:
Чүмеркек лях, айла чындык росс?

Славян суулар бирикпес пе орус талайда?
Ол соолып калар ба? Сурак мында.
Слер бисти арттырып салыгар,
Канду бичикти кычырбаганаар.
Биледе бу өштөжүни
Билбезеер, ондоп албазаар.

Слерге Кремль ле Прага үн јок,
Јалтанбас тартыжу слерди
Тегин јерге јилбиркедип јат —
Слер бисти көрөр күүнигер јок.
Ненин учун? Слер каруу беригер.

Айса өрткө ороткон Москвада
Өштүнинг бийиркек алдына,
Слердин коркып тыркыраган кижиге
Бажысты энгилтпегенис учун ба?

Айса каандыктар үстинде бийиркеген,
Слердин кудайзыткан сүүгенеерди
Јер-тамыга антарганыска,
Бойыстын канысла Европага јайым,
Амыр экелгенис учун ба?..

Сөслө слер коркышту — керекте ченеп көригер!
Айса төжөктө амыр јаткан кезер
Јыдазын мылтыгына саптап болбос по?
Айса орус кааннын сөзинде ийде јок по?
Айса Европала тартыжары јангы ба?
Айса орус јенгерин ундып салды ба?
Айса бис ас па? Пермнен Тавридке јетире,
Финнинг соогынан изү Колхидага јетире,

Кайкалду Кремльден
Кыдаттын кыймыгы јок стенезине јетире,
Болот јыдалары јалтырап,
Орус јер туруп чыкпас па?..

Айдарда, курч тилдүлөр,
Казырланган уулдараарды ийигер,
Россиянын элкем јаландарында,
Олорго јуук межиктер јанында,
Сөөктөрүн салар јер табылар.

ПОЭТКЕ

Поэт! Калыктын сүүжин тын баалаба,
Көөрөм макташтын табыжы өдүп калар.
Тенектин јаргызы, соок каткызы угулар,
Је сен кату бол, унчукпа, санааркаба.

Сен каан: јангыскан јүр. Јайымнын јолыла
Күүнин јеткен јерге бар, эрикпей.
Сүүген санаа јединин там јарандырып,
Агару ат-нере учун сый некебей.

Ол сенде. Сен бойына бойын бийик јаргы:
Ижинди некелтелү баалап билерин.
Ого сүүнедин бе сен, билер журукчы?

Эйе! Айдарда, кайдалык, улус оны талазын,
Одын күйген тагылга олор түкүрзин,
Балдар чылап, кутустанып, чайкалтсын.

* * *

Јаңарлаба меге, јаражай
Грузиянын эрикчел кожонгын,
Ол өскө жүрүмди эзедет,
Өскө ыраак јаратты.

Канайдар! Кожонгнын күүлери
Кату өйлөрдн экелди.
Чөлдн, айдын тенгерини,
Ыраакта кыстын кеберин.

Кару, каргышту сүлтерди,
Сени көрзөм, ундыйдым.
Је сен јаңарлап ийгенде,
Ойто ло эске аладым.

Јаңарлаба меге, јаражай.
Грузиянын эрикчел кожонгын:
Ол өскө жүрүмди эзедет,
Өскө ыраак јаратты.

Ундыбайдым куулгазын элести,
Ланыма сениг келгенигди.
Қайылып калган тармыдый,
Қайкамчыл ару жараштый.

Ижемјизи јок ол карыкта,
Чочыдулу табыш шакпыртта,
Кеен ўниг узак угулган
Кару кеберинг тўжелген.

Јылдар өткөн. Азыйгы амадуны
Тўймеендў јоткон учурган,
Јалакай ўниг ундылган,
Ундылган кайран чырайын.

Ыраакта, карыкчал туйукта
Кўндерим араай чўйилген.
Кудай ла ырыс та јогынан,
Јўрўм ле сўўш те јогынан.

Кўўним ойто ло јарыды:
Алдыма ойто ло сен келдин.
Қайылып калган тармыдый,
Қайкамчыл ару жараштый.

КАЛМЫК БАЛА

(Куучын)

Јаш тужымдагы огош нѳкѳримди эске алгамда, санаам серип, ол ло тарый кѳксим бѳктѳлѳт, јѳрегим ѳйкѳлѳт.

Менин нѳкѳрим бистин јѳрѳмнен чек туш, бойына кураа балдарга јѳзѳндеш эмес болгон, кемнин де ичи ого ачыбайтан, оны ончозы ѳс-кѳлѳйтѳн, кем де јарашпайтан, је ол нѳкѳрим меге јуук ла кару болгон.

Мен дворян кижинин билезинде чыгып, эркеде ѳскѳм. Бис Си-бирьдин азыйгы шибеезинде — кичинек городто јуртаганыс. Каборто-зы јайрадылып-сайалган шибееин де, неме атпазын биле-тура бѳслѳ, ташла октоп тураачы татап калган уймылтыкты да мен соондо Пуш-киннин «Капитан кызы» деп чѳмдемелиндеги шибееге тѳндейтен эдим. Мында озогы ла бойы болгон, је јуучылдар турган јерде ачу баргаа јайканган, карган горнист јангыс ла ажанар ѳй јеткежин ойнойтон, а тѳнгѳрди дезе «јуучылдарды» јуу-согушка кычырардын ордына, энир сайын уйуктаар ѳйди јарлап соготондор. Јуучылдар бойлоры — тѳжи алан ачык, погон-эш јок, ѳни ѳчѳп калган кийимдѳ, черѳде турала. јанып келген улус. Городко ѳштѳ табарбайтан, је ого чѳл јеринен чор-одый узун мойынду тѳѳлѳргѳ минген, кой-мал айдаган, кош коштогон, не-неме садып аларга калмыктар ла кыргыстар келетен. Онон улам город менин санаамда јарымдай азиат болуп артып калган.

Је бот бистин биле шак бу городто јаткан. Адам јаан иште иште-ген, бис аргалу јатканыс. Байрам кѳндерде бистин айылга базымчык бѳдѳмдѳ кандый да улус келип, печкенин одожына шаалгылап, адам тѳринде кыптан чыгарын сакыйтандар. Олор јаан байрамда бир чѳѳ-чѳйдѳн аракы ичип, оосторына ѳтпѳкти тыктап, тѳрген-тѳкей јѳре бере-тендер.

Менин бала тужым балдардын кыбында ѳткѳн дезем, јастыра болбос. Атка минген ойынчык сынык гусарды тудунала, кебисте отура-таным санаама кирст. Мен качан да кичинек болбогом, гусарды туду-нала, кебисте отурганчам ла чыгып келгем деп бодойтом. Бу ла тушта јаанактын јанында турган, бистийинен башка телбек јѳстѳ, костый суркурууш сыкык кызыл кѳстѳрлѳ, койу кара чачту кызычакты баш-тапкы катап кѳргѳм. Оны Калмык бала дежетендер. Мен оны база анайда адайтам. Ол крестке де тѳшкен болзо, онын чын ады-јолын ол ло бойынча билип болбогом. Бу кичинек, каткымчылу ла ѳн-сѳр јок

кызычак балдардын кыбында жадып, жаанакка болужар, бистинг ончо-быстын жакарубысты бүдүрер учурлу болгон. Калмык балага энг күч ле жаман иш беретендер. Эмеш ле уур иш болгондо, айыл ичининг де жалчы ишчилери: «Калмык бала эткей ары!» — деп, ого жондойтондор. Балдардын кыбында ол менин орын-төжөгүмди жууйтан, гусарым жерде чачылып жатканда, оны жуунадатан, оног до өскө жүзүн-жүкпүр иштер эдетен. Апдый бойынча сөс уккур. Ол кичинек кул болгонын мен со-гында ондогом. Биске ол канайда келгенин меге жаанак куучындаган.

Алдында шибее болгон городтыг жаныла калмыктар көчкүндеген. Ачана жылдарда улус торолоп, билези-сузыла кырылатан. Курсак-тамак, анчадала калаш жанынан, кызым болгон. Жокту-гойу кыргыстар ла калмыктар балдарын орустарга берип, ол эмезе, чикелей айтса, бир таар кулурга толып туратан. Городто мен андый тоолу калмыкты көрүп жүрөтөм. Калмыктардын бирүзи оруссып, эр-теминне жеделе, керек дезе, садыжып баштаган. Ол сүртүктү жүрөтөн, христиан жагын жагдап турум деп биске келетен, же бистинг улус чексиркегилеп, оног тууралап туратандар, адам дезе бастыра казанчылар оныла кыйалтазы жогынан окшожорын некейтөн.

Калмык бала мени ончозынан тын жылбиркетти. Балдардын кыбында бис кожо ойноп, удабай нөкөрлөжип алганыбыс. Өскөлөрине ол кул, а меге антыгарлу нөкөр лө менин ончо жажыттарымды билетен кичи болгон. Айылдан ырада баргамда, ого бойымнын байлыгымды — ойынчык тойтык гусарды, адымды бүдүмжилейтөм. Атты ундыбай чеден деп турзын деп некейтөм. Удабай мен Калмык балага үрениже бергем, онын башка бүдүжиненг жескинбейтөм, онын жүзин бистийиненг агыла байтам, онын жүзи кезикте керек дезе өңжүк те, кезикте өскөлөриндиг сүүнчилү де, бүркүк те болгон. Мен бу көстөрдинг жылузын сескем. Калмык бала мененг торт айрылбайтан, ненинг учун дезе, баштапкызында, ол мендиг ок бала болгон, экинчизинде, менин ого жаманым жетпеген. Оны кыйа көрүп өөркөткөндө, ол кайырчактын үстинде кунукчыла ду отуратан. Оны керек дезе соксо до ыйлабайтан — шайып калган.

Тамзыкту курсакты оныла кожо үлөжетөм. Ачабым тутканда, бербейтөм. Бир катап менин гусарымды тообой турарда, калын чачынан ала койгом. Ол мененг суурылып, кайырчактын үстине отырып, бажым салактадып ийген. Ойынга кычырып чөкөгөм. Жаанак бисти жуукташтырып, айтты:

— Сен, көөркийек, өскүс-жабыс немени тарындырба, оны тегинде колду ла немс согуп жат.

— Өскүс — айдарда, ондо ада ла эне жок по, жаанак? Адазы ла энези кайда?

— Ыраакта, эркем, чөлдө, айса болзо, өлгүлөп те калган, оны биске берип ийгендер.

— А не бергилеп ийген, жаанак?

— Чыдадып алала, айыл-журтту эдерис.

— Мен бербезим, бербезим, Калмык бала менин! — деп, Калмык баланы мензингем.

Бала тужыбыс өдүп бараткан. Калмык баланын эди-каны өрүп, же сыны узабай, жаңыс бажы жаанаган. Мени үредип баштагандар, мен азбукала урушкам. Сөстөрдү танып, Калмык балага айдатам. Ол укканын бир де ундыбайтан. Меге ол там жараган. Бир катап энем Калмык бала менин азбукамды кычырып отурганын көрөлө, бичикти оноң айрып, Калмык баланы соккон:

— Баричтин бичигин не алган?!

Калмык бала кайырчактын үстине отырып, санааркан берген.

Оныла кожо үренерге меге жылбүлү деп, энеме жартаарымда, ол жымжай берген, же көөркий менин бичигимди база качан да тутпаган.

— Бичик сенин — деп, ол айткан. — Сен кычыр, мен ыраагынаң ла угайын, мен ондоп жадым.

Мен чөрчөктөр кычыратам, Калмык бала тындайтан. Талтүш кыйганда, садка барып ойнойтоныс. Анда көлөткөдө, садтын өзөгинде, билбезим ненин учун, тонокчыл болуп ойнойтом. Калмык бала кезикте тонотыратан жуучак кижини ойноор, кезикте полиция болуп мени тудар. Ол бүткүлинче менин башкартумда учун, меге эн килеңкей полиция болгон. Жаан удабай мени адамла кожо өскө город жаар баратан, анда мени гимназияга кийдиретен, мундир беретен, жайгыда жанып туратан дешти. Сүйүнгеним коркышту!

— Калмык бала, мен гимназияга үренип барарым, меге мундир көктөп жат, менде корголжын топчылар болор... Жааназам, айса болзо, гусар болорым — деп, көөрөдим.

Көкүп чыгарымда, Калмык бала мени кайкадып, колымнан араай тудуп, бис экү ойнойтон көлөткөлү агаштын төзине мени отургузып, көзиме чике көрүп, айтты:

— Жок, сен барбазын, сен кайдаар да барбазын, мен сени божотпозым...

Онын төп көрүжи санаамнан чыкпайт.

— Мен сени божотпозым — ол такып айдып, колымды кезе тутты.

— Жарабас, Калмык бала! Ондозон, меге мундир көктөп жат, меге жакшы болор... Гимназияда менде көп нөкөрлөр болор, мен олорло кожо тонокчыл болуп ойноорым. Оноң мен жаткан айылда энгирлер, ойынкоот болор. Жок, Калмык бала, меге барар керек, мен гусар болорым, мен уулчак.

— Мен сен жокко мында артпазым — Калмык бала кедерледи.

— Кайдаар барарга? Мениле кожо жарабас.

— Мен жагыскан барарым, мында артпазым... — ол төп бүдүмдү айтты.

Калмык бала кайдаар, недең болуп мынан барарга турганын сурабадым, ненин учун дезе бу өйдө бисти айылга кычыргандар.

Калмык балага сынык гусарды, конфеттин кабын ла меге кереги

жок тоолу этикетка сыйлап, гимназияга атана бердим. Кайкамчылу, ол менин сыйымды аяруга албаган, алкыш-быйанын айтпаган... Чырайы тош отурган.

Бир айдын бажында угулды — Калмык бала айылдан качкан. Јетудуп алгандар. Амырап келеле, бу керектин аайы-төйүн учы-бажынан ала уктым. Мен атангалы эртенгизинде ол жылыып калтыр. Озо баштап јаан анайып керекке албагандар, је чала удап жүрерде, бедрен баргандар.

Городто ол жок болгон. Кем де оны чөлдө жүргенин көргөн. Оны биске таныш кыргыс айдып келген. Кызычак кайдаар уулу баратканын ол билбеген. Калмык баланы бир недеleden таап алгандар. Ол арыктап, јерликширеп калган, нени јигени — јарты жок. Калмык баланын той-токтогын берип, сен ээлериңнин кулы, база анайдар болзон, бажынды үстирерин деп кезеткендер. Калмык бала багынган.

Јанып келеримде, онын сыны узап, эди-каны агып, шөлпийип калтыр. Ого алдындагызы ла чылап эн уур иш эттиргендер, је байрамда кийетен сыйса јикпе көктөп бергендер. Калмык бала јобош ло унчукпас болгон. Оны казыр дежетендер, је ол калјуурбай да, ачындырган улусла куучындашпай да, жагыс јерде түнгзүйип калган узак отуратан. Кул балага кемнин де жүреги сыстабаган, ол до кемди де сүүбеген. Ачу-коронын көксинде ле алып жүретен. Кудайга түкүртип койгон јаш көөр-кийдин салымы кандый күч болгонын мен эр-кемине једеле аайлап, ачууркангам.

Гимназиядан једип келеримде, бистин ортобыс јажын-чакка ыражып калган. Не качкан, кайда тениген деп сураарымда, ол керек дезе, каруузын да јандырбаган. Ол мен јаар соок көргөн. Гимназия да керегинде куучындаарымда сонуркабаган. Мен де өскөрип калгам.

Амыралтага келеримде, мен килтиреген мундирлү, јаанак сыйлап берген эски де болзо часту, он алтылу канчын јит болгом. Мен јетиреле айттыруда жүргем.

Калмык бала кураны ла бойы болгон, жагыс ла бажы јаанап, ээги кырлайган, көстөри ол ло јыпшык бойы. Эмди ол жаантайын сыйса јикпелү жүрүп, казанчынын ижин бүдүрген. Ол ло уккур бойы, туйук жүретен.

Бир катап адам энемле куучындашканын угуп, јаш нөкөримнин салымы шүүжилгенинин керечини болгом.

— Иван бош үрелген — деп, адам бистин кучерис, бежен јаштан ажа берген өбөөн керегинде айткан. Ол чындык јалчы болгон. Је сок жагыс једикпези незинде дезе, байрам күндерде, эн керектү өйдө, атты чат јегип болбойтон. Јегер күүни жок болгон эмес, а коркышту чачамтыгып, ого-бого мондолып, атты огоры-тескери јегетен. Жагыс сөслө айтса, кичеензе де, ижи јылбайтан. Бу тужында јүзи кызарып, ыкчап, калырап божобойтон. Чугулданып, туткуланып, оломого учы-кыйузы жок бүдүрилип, бийлер санааркабазын, атты алдындагызынан јүс артык

Јегерим деп айдынганын угарга сүүйтем. Байрам күндерде бир эмештен ууртап, оноң күн-курузы јок ичер боло берген. Адам Иванды сүрбеске турган — ол эрүүл тужында јакшынак кучер болгон. Учында адам эбин тапкан.

— Мен бодозом, — деп, ол энеме айткан, — Иванды ай-уй деп айдып жүрер кижикерек. Кижик алып берзебис, кайдар?

— Кемди? — энем кайкаган. Иванга кем баргай не?

Адам јажытту күлүмзиренген.

— Мен бодозом, — деп, ол айткан, — ого Калмык баланы сөстөп берер керек. Ол быжу да, шыранкай да бала Иванды алып жүрер. Иванды кижик эдип алзын деп некеерис. Калмык баланы түңей ле кем де албас...

— Је ол карган согум ине, — деп, энем айткан.

— Алдырбас! — деп, адам колын јангыган. — Уулыбыска кижик алып јаткан эмезис. Иван тегин анайда јакшы кижик, јангыс өрө тартып алар керек.

Уйи Иванды кижик эдип алар деп, адам нениң учун сананганын мен билбесим. Јаан улустың куучынына киришпегем. Атанар алдымда Иванга Калмык баланы алып бергендер. Тойы күн Иван јангы чамчалу, билинбес эзирик болгон. Эртенгизинде база јудунып алган, Калмык бала ол учун ат јеккен.

Иван өрө чыгардан болгой, там ары барган. Калмык баланы «көрмөс», «калмыктың мурды», «шилти» дейтен. Калмык бала өбөөнине айткыладып, ого јаманкөс болуп, оның ончо иштерин эдер учурлу болгон. Бир катап оны кучер эдип кийиндиргендер. Озо баштап электеп каткыргандар. Ол калмык эр кижикге сүрекей түңей болгон, нениң учун дезе калмык эр улуста сагал јок. Јангыс сөслө айтса, ол калмык уул болгон. Анайып, Иван ижин үйине табыштырып, бойы јангыс ла јакарып туратан, кезикте, јакшы күүни тутканда, келип аттың јал-куйругын сыймап салатан. Адам Иванды јулкуурга сананган, је онызы кижик аайы јок болуп калган. Ого төлөбөй јангыс ла азырап тургандар. Каа-јаа Калмык балага салковой акча беретендер.

Јыл өткөн. Мен ада-энемле јакшылажып, төс город јаар атанып јаткам. Садтың ичиле соотоп базып, огош тужымда Калмык балала кожо ойногон јодроның јанында болгом.

— Кайда не ол?

Садтан чыгып, бистин ишчиге туштадым.

— Калмык бала кучер ле бойы, а?

Ол мен јаар кайкаганду көргөн.

— Бу слер билбесигер бе, барин?

— Јок, нени де билбесим.

— Ол бууга салынып койгон.

— Канайып?

— Иван эзиреле, согорго сананган. Сарайга бууланып салган.

Онын куучынын јетире укпай, садка ойто бурылдым. Төрөл садым алдындагызы ла чылап шуулап, чечектеринин жараш јыдын јайып, бала тужымды элтерткен. Көзимнин алдына ойто ло эрке ле кару көрүштү кызычак тура берген. Онын колдоры менин кичинек колдорымнан бек туткан. Јүрегим шимирт этти, оны сүрекей карамдай бердим, бала тужымда меге карузып жүргени учун ого бир јылу сөс айтпаганым корододым.

Сөбгине барып келер күүним келди. Је мен оны бедреп барзам, улус не дежер? Ого килеп турганымды ол өлүп те калган кийинде көргүзеринен мен јалтанар учурлу. Мен, онын кара јангыс нөкөри, ого кижии күүндүмди јажырар учурлу болгом.

«Восточное обозрение», 1897 јыл, 3, 5-чи номерлер. Куучын качан бичилгени јарталбаган.

Назым Хикмет

ШУУЛТЕЛЕР

Улу турк үлгерчи Назым Хикметтин бу кыскачак куучындарынан Күнчыгыш калыктарынын ойгорлыгы сезилер. 1935 јылда ол «Акшам» газетте иштеп тура, бойынын шүүлтелерин ачыгынча чыгара айдып болбой, Орхан Салим деп өскө ат тузаланып, Эзоп тилиле көп куучындар јарлаган. Олор кижини акты ак, караны кара деп ондоорына үредип, јажыт-кайкал жүрүмнин уур сурактарына каруу берет. Назым Хикметтин куучындары бойынын учурын эмди де јылытпаган.

СЕН ЈАШ АГАШТЫЙ

Сен јажыл јалбрактарлу јаш агаштый, балам. Сен кижии јизе тойбос-канбас јилектеринин амтанын да, јалбрактарынын јаркынын да аайлабас јаш агаштый. Сен бойында андый јилектер, андый јалбрактар бар деп, керек дезе билбезинг де.

Сен талайдый, балам. Сенин түбингле мөңүн, мызылдууш балыктар жүзүп јат. Сенде эн эрке ле эн быјыраш, эн јымжак ла эн кайкамчык талай өзүмдери јайканыжат.

Сен јаскы эзиндий, балам! Кара тобракту кайран эне-јерибистин жараш јыды толгон јаскы эзиндий. Күнчыгыштан Күнбадыш јаар, Күнбадыштан Күнчыгыш јаар барган јаркыннын толкулары чылап, соотоп-кейтип учадын. Сен бойынгнын бактыраачы, өкпөртөочи, мелиредеечи ле эзиртеечи ийде-күчинди билбезинг.

Сен јилектерининг амтанын, јалбрактарыннын жаркынын, балыктарыннын суркуражын билген болзон, сүүнгениннен жүрегин жарыла берер эди. Сен бойыннан өскө кемди де сүүбей барар эдинг, сабактарыннан јилектер какталып, јалбрактарын кунтурактып, чалдыгып, балыктарын өлүп, жараш јыдын чыгып калар эди. Ненин учун дезе, бойын бойы сүүри кижинин жүрегинде түрүлүп калган јылан ошкош. Ол бажын өңдөйтүп келеле, коронду тиштери озо ло чыгатаан јери — жүрек, уулым.

КӨЗНӨКТӨН КӨРҮП

Көзнөктөн көрөдим — тенери талайдый, талай тенеридий. Талайда јажыл трубаларлу ойынчык керептер тургулары. Тенеридеги булуттар ак байканаларын түжүргөн керептердий.

Көзнөктөн көрөдим: күннин чогы кейге шинип калган. Көзнөктөрдүн шилдери јалтырайт. Төмөртинде туралардын жабынчылары, ичкери алдымдагы кырлар чоокырайта будылган јуруктый.

Көзнөктөн көрөдим: меге чечектеп турган лимондордын јыды кейге өдүп калгандый бодолот, күн јылу. Бу узун кышкы күндерде уур тон ло калошо кийери күүнүмди алганы коркышту, онын учун бөрүк јокко ло, чамчачан ла тышкары чыгара жүгүрдим.

Кенетийин жүзүмө курч тырмактар кадалгандый болды. Колдорым, жүзүм ужыйт, бастыра бойым сиркирейдим. Тенери өңдү талай да, талай өңдү тенери де, јажыл трубаларлу керептер де чоокырайта будылган јуруктый кырлар да кайдаар да јылылып калдылар. Көзнөктин шилизи өткүрө көрүнгөн немелер төгүнчик болотону бу туру.

СЕКИРТКИШ ЛЕ КИСКЕ

Кискенин јымжак түгине секиртиш ујаланды. Ол көскө илинбес оок, кутус ла кижидий санаалу болгон. Онын учун кiske оны тудуп болбой арга-чагы чыккан, ол кискени оноң-мынан тиштеп, ач-амыр бербей турган. Андый укту-төстү секиртишти тудуп көрзөн.

Кiske бойынын өштүзиле шыралай-боролой тартыжып, жүре-жүре сагыжына сагыш кожулды, секиртишти тударынын эбин тапты.

Кiske өштүзиле тартышпай барды. Ол кыймыктанбай да, сөйкөнбөй дө, нени де этпей турган. Секиртиш кiske мокогон деп бодоп, крестьянин бойынын јалангында чылап, онын арказында токыналу иштеп, тойынып, семирип баштады. Секиртиш алдындагы чылап секирерден болгой, кыймыктанып та албай барды. Секирбес, кыймыктанбас секиртиш ол секиртиш эмес. Бу ончозы неле божогоны јарт. Кiske амадузына јеткен, букага табыжа берген секиртишти тудуп алган.

Бу секиртиштиг кунукчылду салымын ундыбагар. Бука секиртиш болло, секирерге ченешсе, ол немеден алдырышпас, је секиртиш бука кирези јааназа, онын божогонь ла ол.

АСПАН ЛА ЧЫМАЛЫ

Аспан — кожончы. Ол јайыла тынчу, телкем чӧлдӧрди, тӱмен јылдыстарлу јылу тӱндерди бойынын сӱӱнчилӱ кожоньла толтырат. Чӧлдӧ иштеп, јылдыстардын алдына амыраарга јаткан улус онын кожоньн угуп јакшызынат.

Аспан — кожончы. Ол бойынын кеен-јараш кожондорын улуска сыйлап, тыныжын да, јӱрегинин одын да кысканбайт. Арыйт. Талымзырайт. Је бойына болуп эмес, оны тындап тургандарга болуп. Бу керекке, ӧскӧлӧрине кожондоорына, ол темилип калган, бойы керегинде сананбайт, узун јайына тен јаньс та катап болзо, бойынын тузазына кожондоор деген санаа кӧӧркинде јок.

Корон-соок кыш келген. Аспан торолойт. Аспан соокко чарчайт. Барып чымалынын эжигин токулдадат.

Чымалы јайыла јаньс ла бойы, бойынын кара карыны керегинде сананган, ӱкпектерин аш-курсакла толтырып, кышка белетенген. А эмди дезе тумчугын канкайтала, таарларынын ӱстинде сайрап отыры. Качан ол јайыла айлына аш-курсак тажып турарда, аспаннын кожоньн кӱӱн-санаазын јарыдып, сын-арказын сергидип, ого ийде-кӱч бергенин туку кажы чакта ундып койгон. А эмди эжигин токулдаткан аспанды айлынан чыгара сӱрӱп, јаньс та сӱрӱп эмес, је оны не ле деп айдып, электеп туру.

Бу баснядагы чымалыдан менин јескинчим келет, оны кӧрӧр кӱӱним јок. Аспанга дезе кородойдым. Јок, ол јайыла бойы керегинде сананбай кожондогоньн учун эмес — ол учун карын оморкоордон башка. Јок, мен ого чымалынын алдына јабыс тӱжӱп, тоомьзын јылайтып, онын эжигин токулдатканы учун ачынадым.

БАЛАНЫН ИИДЕЗИ

Эки јашту бала — кортонок неме. Ол мыйдан коркыйт, ийт ӱргенде багырат, бозогонь ажыра алтаарь ого — ӧдӱп болбос буудак.

Эки јашту бала агаштан ӱзӱлип тӱшкен јалбрак ошкош, ол айкӱн алдында болужь јок.

Ол јааштан јаблактанып, јыбардан ьжыктанып болбойт, изӱ ол эмезе соок болгондо, кирер-барар јерин таппас.

Је мыйдан јалтанып, ийт ӱргенде коркып турар, јаньмырдан јаблактанып албас сӧмчӧ балачак ар-бӱткен арь јанынан коркышту ийде-кӱчтӱ эдип јайаган кижиден чыдалду. Ненин учун дезе, ол улусты обществодогы айалгазы аайынча ылгаштырып билбес. Дворник бол.

губернатор бол, түрени бол, миллионер бол — эки јашту балага орды јангыс. Дворник те, губернатор до болзын, оны албанла колго аларга мууканза, экилезининг оозы-мырдын јара тырмап, тен кызарбас та.

Эки јашту бала тойбогончо унчукпай отырбас.

Мыйдан кўчтў эмес, ийт үргенде коркып турар, јанмырдан јаблактанып болбос чычалкайча баланын ийдези шак мында.

ЭМЧИ ЛЕ ООРУ КИЖИ

Кōп саба улустын кортык, јылбындууш болгоны оорып-чучураза билдирер. Качан оору кижини кезеле, палатага кōчүргенде, ол ондонып келеле, јанында турган эмчи јаар кōргōн кōстōриненг јошкын ла јалканчык ийттинг јайнузы сезилер.

Кара јадынла оорыган кижини олоуп-талып барып келеле, ондонып, јаан јотконнон јук арайдан аргаданып, талайдын јарадындагы тымык јерге келген оодык кереп чилеп, бойынын эмчизине торт кадала берер.

Оору кижиге эмчи — кудай, ого эмчиденг артык, эмчиденг бийик кижини јок. Анчадала ондолып келген тужында оору кижини, аргалу болзо, эмчининг таманын да окшоп ийгедий. Је оодык кереп јазалган сонында ачык талайга чыгып, талайдын јарадындагы тымык јерди чүрчечеде ле ундыганы чылап, оору кижини тōжōктōн турган ба, јок по, эмчиденг качып, оны шык ундып салат.

Мынанг кōргōндō, эмчилер оскōлōрине кōрō, алкыш-бийан укпай, ачуурканып јүрген улус.

НЕНИНГ УЧУН?

Ненинг учун мен танкылап јадым деп, бойымнан сурадым.

Баштапкы сигаретти мен антыгарлу нōкōримле кожо школдын ары јанындагы толыкка јажынала, туйкайын тарткам. Ол сигареттинг батказы оозымнанг эмдиге чыкпаган.

Баштапкы сигареттинг кийнинде танкылаарга үрене бербезинг.

Онон бери кōп јылдар отти, мен оозыма танкы тутпадым.

Мен баштапкы сигаретти ненинг учун јакшызынып тарткам дезе, ол јажытту тартылган.

Онон мен танкыны оозымла эмес, кōзимле тартарга үренип алғам.

Эмди ненинг учун амтанын баштапкы катап јүректинг типилти ажыра билген, онон кōслō танкылаарга үренип алган сигареттерди тартып јадым?

Ненинг учун дезе мен сигаретле нōкōрлōжип, оныла куучындажып јадым. Чын айдадым! Эмди мен сигаретти амтанына болуп, темиккенимненг улам тартпай јадым. Сигарет менинг эн јуук нōкōрим боло берген. Ол кōксимдеги санааларымды ончозынан озо сезип, ондоп јат. Менде онон јажыт јок. Ненинг учун дезе ондо тил јок, бир тушта оор-

кѡшсѡбис те, ол мени сатпас. Бүдүгөр меге, нѡкѡрдинг чын баазын ка-
жы ла кун ачуурканып билерге келижип турган бу телекейде андый
нѡкѡр бачым табылбас.

УКСУС, АРАКЫ ЛА СУУЗЫН

Узүмненг уксус, суузын эдип, аракы ачыдып јадылар.

Уксус та, суузын да, аракы да — олар ончозы үзүмнинг јулуги.
Олар ончозы — јангыс эненинг балдары.

Је кайкамчылу неме: јангыс энеденг чыккан бу үч карындаш бой-
бойын чек тѡзѡбѡгѡн!

Уксусты ла аракыны мен ондоп јадым. Бирүзи сары короннын
бойы, экинчизи ачу. Уксус ла аракы кылыкту. Онызы јарт.

Је мен бодозом, олардын ортон карындажы, суузын тырмактын
кырына да турбас.

Аракы-улус, уксус-улус ла суузын-улус бар.

Аракы-улусла куучындажарга, кокырлажарга, нѡкѡрлѡжѡргѡ ја-
раар.

Уксус-улусла ол эмезе нѡкѡрлѡжѡринг, ол эмезе ѡштѡжѡринг.

Суузын-улусты алгажын, олар анда да эмес, мында да эмес, орто
ло кеминде.

А орто улусты кѡрзѡм, күйүним булгалар.

БАЛДАРГА

А. Ередеев

ТИМУРЧЫЛАР КОЖОНҒЫ

Уўрлежип алгылап, јаанакка
Уредў божозо, барадыс.
Јажап калган карганакка
Јаантайын килеп јүредис.
Кайда ла јаткан
Қажы ла карган,
Қачан да ундылбас,
Қарыгып кунукпас!
Бистин јуртыбыс элбек, јараш,
Билерис билелер јадынын.
Ветерандар узе таныш,
Балдарга кару улайын.
Кем де ундылбас,
Кем де алдырбас,
Пионерлер јанында,
Болужар качан да!
Јаантайын ла ишке таскаары,
Јалакай ла кўўнзек болоры —
Јаш ўйенин амадузы,
Јаркынду јолдын јылдызы.
Јалакай кўстўр,
Јакшынак сўстўр
Јуртысты јарытсын,
Јўрегис јарытсын!

КЕЗЕР ЛЕ АЙ-АРУ¹

(Чўрчўк)

Озо-озо ўйлўрдў адалу-уулду улус јуртаган. Адазынын ады Сокор-
Қара, уулынын ады Кезер. Экўден ле экў. Олордо мал да кўп, најы-
лары да ас эмес болгон.

¹ Чўрчўктўрди улустан бичип, јазаган кижини Т. Шинжин.

Уйи јада каларда, Сокор-Кара өскө кижиге албаган. Жаңыс уулын он жети жашка жетире азырап, камык улусты кулданып, илдеп жаткан.

Бир күн адазы ак-боро адын ээртеп алып, айлы-журтынан ырада барарга сананган. Жүзүн-жүүр чечектүү жалаң онын алдында келчигин экчейип, келүү кебишти жайылган жатты.

Кенетийин онын көзи жажыл өлөңнүн ортозында кижинин куу бажы жатканын жастыра көрбөдү. Сокор-Кара узак сананбады, адын тужуп, койнынан канза чыгарды. Кулузун сындырып, канзанын батказын чукчып, куу баштын тумчугына сүрттү.

— Ачу ба? — деп, каткырынып сурады.

— Ачу! — деп, куу баш унчукты.

Сокор-Кара ак-боро адына мине сокконун бойы да билбей калды.

— Ачу ба? — деп, кулагына чала бүдүнбей, араай сурады.

— Ачу — деп, куу баштан үн угулды. Сокор-Кара адын камчылап, куу баштан качып, мантадып ийди. Бара, бара: «Ачу ба?» — деп, атын жоругун араайладып, сурады. «Ачу» деген үн ого база ла угулды. Мантат ла мантат. Айлы-журтынан, мал-ажынан ырай ла берттир. «Ачу ба?» — деп, араай база ла сурады. «Ачу» деп каруу араай угулды. Тын сураза, тын айдар, араай унчукса, каруузы араай угулар.

Сокор-Кара көрүп турза, жаан туунун эдегинде ап-апагаш кийис айыл турды. «Акыр, ого барып түжер туру» — деп, ичинде сананды.

Торко тоны килтиреп, эдектери жайылып, ат чакызына келип түштү. Адын буулап, араай: «Ачу ба?» — деп сураарда, араай «ачу» деди.

Түшкөн айылдын ээси казан-айак азып, айылчыны күндүлөп, ачык-жарык куучындажып отырды. Сокор-Кара танкы азып, улустын кулагына угулар-угулбас эдип, «Ачу ба?» деп база ла сурады. «Ачу» деп каруузы араай жандырылды.

Анча-мынча отырала, калта-канзазын ичип отурган айагынын жаанына салала, Сокор-Кара айтты.

— Акыр, тышкары чыгып келейин.

Ол адын жаанына базып келеле: «Ачу ба?» — деди. Каруу угулбады. База ла сурады. Каруу жок. Сокор-Кара адына түргөн минип: «Ачу ба?» — деди. Не де жок. Ары болуп мантатканын билбей калды. Жолой эки, үч-беш катап, онын до көп сурады. Кулагына коркымчылу сөс жаңыланбайт.

Айлына келеле, не болгонун — ончозуп уулына айдып берди.

— Слер кайттыгар, адам? — деп, Кезер адазына ачынды. — Ол улус эмди ончозы кырылар. Мал-ажы, албаты-жоны — үзези. Мен он улусты барып, аргадайтам — деп, Кезер күрөң-жесрен адын ээртеп, жолго шыйдынды.

— Жок, балам, барба! Сен өлөңгү. Ол арттырган калта-канзада куу баштан жапшынган көрмөс бар. Барба. Сен менин сок ло жаңыс сүйүнчүм. Ак-жарыкта сенег өскө менде кем де жок. Барба. Ол улус өлзүн, олар кырылзын. Оны өнөтийин артыргам. Онын өскө бис өлөр

эдибис. Оны јарт билзен, Кезер! — деп, Сокор-Кара уулын канча јайнабады деер. Је Кезердин токтоор кирези јок болды.

Күрен-јеерен атту Кезер барып јатса, јаан туунын эдегинде апагаш кийис айыл көрүнип келди. Чакыга келип түжерде, оны кем де чыгып уткыбады. Айылга кирип келзе, ончо улус јаан ачу-коронго түшкен, көстинг јажын көл төккөн, оору, төжөктө кыйын-тейин јаткылады.

— Кандый да кижн келип жүрген. Калта-канзазын ундыйла, атана берген. Та неге тын бачымдаган. Ол күннен ала бис јаан тымуга алдырдыс — деп, айылдын ээзи эр кижн комудайт.

— Эки балабыс јада калды. Эмди чыдап калган сок јангыс кызыбыс јарым тынду јадыры. Бойлорыс оорып баштадыс. Мал-ажыс оорып, уйлардын сүди јанды. Канча кам камдабады деер, јарлыктар да болгон. Је јакшы болуп турганы јок — деп, үй кижн жүк арайдан онту ажыра айдып отырды.

Кезер көрзө, чын да, ончо малдын туйгактары уштылып, оозы-бырды балутыган жүргүледи. Улус та јаан тымуда. Эбуре онту, ый-сык, калакташ ла кородош. Түштинг јарыгы карануйга түней. Түннинг карануйында тегеридеги суркураган јылдыстар чек көрүнбес болды.

— Көзинг сенин чокту эмтир, көксинг, байла, ойлу бүткен — деп, айылдын ээзи Кезерге баштанды. — Бу јерден түрген-түкей кач. Оорырын. Тегин јерге ол каларын. Ада-эненг јаан карыкка түжер.

— Бу јерди көстөп келгем — деп, Кезер карган өбөгөнгө каруу јандырды. — Албатыга бир болужым једер бе, јок по деп, ыраак јерден өнөтийин келдим. Бир болужым јетсе, ол ырызым болгоны туру. Нени де эдип болбозом, ол јажын-чакка комыдалым болотоны јарт. Слер меге ол кижининг арттырган калта-канзазын берзегер. Мен оны кемнинг болгонын танып болорым ба, јок по — деп, Кезер сурады.

Айылдын ээзи эр кижн оларды јангыртыктын алдынан алып берди. Адазынын калта-канзазын танып, Кезер бир кезекке унчукпады. Онын кош аркадый кабагы түүлип, эки көзине кан чагылды. Адазынын айтканынча араай унчукты: «Ачу ба?» «Ачу» деп сөс ол ок өйдө онын кулагына јарт угулды. «Керек мында ла туру» — деп, Кезер ичинде сананды.

— Бу ла калта-канза кемнинг болгонын мен билерим. Оларды ээзине табыштырбаганча, слерлер јазылбазаар. Онын учун оларды ээзине түрген-түкей јетирер керек — деп, ол айдала, тышкары чыкты.

Кезердин күрен-јеерен ады чакыны айлана басып, бышкырып, он колыла јерди чапчып турды. Онын күдүреш мойнында јалы тыгыда соккон эзинге торт ло јалбыш чылап јайылып турат. Кезер адына минип, адазынын тапкан кижининг куу бажын бедреп, јаан чөл јаар јортып ийди. Чөлдинг салкыны төжине удур согот. Эбуре жүзүн-јүүр чечектер көрүнөт. Куштардын үни сериги јок јангыланат. Тегериде тудам да кирези булут јок.

— Ачу ба? — деп, јолой Кезер койнында адазынын калта-канзанынан сурады.

— Ачу! — деп, андый ок үнле каруу јандырылды.

Узак па, јуук па, Кезер ээн чөллө барып ла јатты. Кенетийин онын көзине јараш чечектердин ортозында кижинин куу бажы көрүндү. Јиит кижиге ого јуук јортып, койнынан калта-канзаны кодорды. Куу баш јаар чачардан озо: «Ачу ба?» — деп сураарда, «Ачу» деп каруу болды.

— Ачу болзо, ачунды ары ал! — деп, Кезер күзүрт кептү айдала, калта ла канзаны куу баш јаар мергедеди. Бу ла өйдө ары болуп јортордын кажы јанында, куу баш карган үй кижиге болуп тура жүгүрдү. Онын чачы буурайып калган, көстөри иринге бастырып салтыр. Азу тиштери саргара татап калган темирлердин өөниндий көрүндү. Чырыштары чарый-терий тартылып калган, терең-терең. Јүзи кара тотко алыдырган, көрөр дө арга јок.

Карган эмеген Кезердин тискинине келип ала койды. Айткан сөзү кандый дейзин, кижиге чочыыр:

— Кайран көөркий, кай турзан, куучындажалык.

— Јок! — деп, Кезер унчукты. — Кубулгазынду куу башла куучындажар арга менде јок! Суранып турган болзон, бажынды оодо чабарым — деп, үлдүзин ушта тартты.

Је карган эмеген үлдүгө чаптырбай, аттын алдында ары-бери үлбүрендеп, байагы айтканынын үстине јөмөп айдат:

— Мени бир катап оком этсен. Мен сени качан да ундыбазым. Алтай үстинде јииттердин јаражы сен. Бир ле катап оком эт.

Карган эмеген керек дезе Кезердин эрдине эрдин арай ла тийдирбей, сүрекей шулмус ары-бери жүгүргөн, үлдүлө чапса, чабылбас, чек амыр бербей жүрдү. Ого коштой мен јараш па деп сураарда кыжыктузун кандый дейзин.

Кезер бир ле катап үлдүлө карган эмегеннин бажын тиле чабайын деп јадарда, карган эмеген аттан энгилген кижинин јаагына жапшына берип, тарый-тарый оком этти.

Кезер јескингенине көзүн јумуп, ого јетирбей, ары болуп мантадарга саанган. Је аттын тискинине эмеген бек тудуп алган эмтир. Көзүн ачса, онын алдында эриндери ле качарлары јараш кыс турды. Лаптап көрзө, кулактарында алтын сыргалары ойногон, көстөри ачык јарык, мандык-торко кийген кыс аттын тискинине оң колыла бектеп туткан турды. Андый да болзо, Кезер айтты:

— Сен тармачы кижиге. Сениле куучындашпазым. Сен улуска өлүм экелген. Сен јер алдында јаткан Эрлик бийдин күрүми.

— Јок, көөркий, — деп, кыс күлүмзиренди. — Мен айлу-күндү Алтайдын кижизи. Сен ошкош. Чын, менн јер алдынын кааны Эрлик-бий көп јылдарга карган кижинин куу бажы эдип кубулткан. Јердин алды јаар канча кире јараш кыстарды кулданарга айдап апарган. Јаңыс ла мени јердин үстине тармазыла арттырып, улуска өлүм экел-

зин деп бу јараш јерге таштаган. Сенин эрдин, кызыл јалбыш јаактарынын менин эрдиме ле јаактарыма табарбаган болзо, мен бу ла јерде куу баш болуп, ончо улуска ла тындуларга буудак, олум экелип јадар эдим.

— Эрлик-бийдин тармазы бу танкылу калтада ла канзада јашынган. Оны јердин јети кадына јетире бадай чачса, јер устинде онын тармазы јок болор — деп, байагы кыс айтты.

Кезер канзаны ла калтаны ууштай тударда, ол кара таш болуп кубула берди. Күчтү колдорыла ол оны бийик көдүрп, үч темденип, јердин јети кадына түжүрө бадай чаап ийди. Анайып јердин кыртыжын таш ойып, барган јолы көрүнбей калды.

Кезер ле байагы кыс таныжып, кара-күрөң атка учкажып, калык-јоны оорып јаткан јерге келдилер. Келзе, камык улус оору-јоболдон јазылган, мал-ажы тойынган болтыр. Кезер адазынын калтазы ла канзазы јаткан айылга келзе, олар до јазылып калган отырдылар.

— Бу кижин слердин ооруны јажын-чакка јоголткон — деп, Кезерге көрүп, кожо келген кыс сүйүнчилү айтты.

— Уйдең уйеге ады-јолун ундылбазын — деп, байагы улус бир жүүн-санаазын јетирди.

Кезер байагы кысты учкаштырып, бойынын јерин көстөп, Сокор-Кара адазына јанып ийди.

Кезер келерде, адазы оны сүрекей кайкап уткыды. Ол жүк арайдаң айтты:

— Ой, балам, мен сени айлыга ойто качан да келбес деп бодогом. Ой, менин јаныс уулым, очогымда одым ошкош, көксимде согылган жүрегимдий сен. Менин бастыра јоојомди ал, албаты-јонды башкар. Бу элбек јердин ээзи бол.

Кезер адазына јууктай базып, айтты:

— Адам, меге не де керек јок. Слер бойыгардын јастырагарла камык улус кырдыгар. Канзалу калтаны мен јердин јети кадына түжүрө чаап салдым. Куу баш болгоны Эрлик бийдин тармазы эмтир. Эмди онын тармазы јер устинде јатпас.

— А бу ай кеберлү кемнин балазы? — адазы уулынан сурады. — Мен јер устинде мындый солонгый кабакту, тегерик көлдий көстү кысты качан да көрбөгөм. Кем бу?

Сокор-Каранын алдына Кезерле кожо келген кыс базып келип, јалакай эрмектенди.

— Адым Ай-Ару. Тун кирбес элбек, јайым Алтайысты Эрлик-бий не де арттырбай, олјолоп јуулап апарган. Мени дезе олгон кижинин куу бажы эдип кубултала, јер устине онотийин арттырган.

— Ай-Ару — өскүс — деп, Кезер айтты. — Ол менин, олзо кожо олөр, өссө кожо өзөр, кару јакшы эжим болор. Орыныс бирге салынган, одыбыс бирге күйген.

Сокор-Кара уулынын айтканына сүүнип, оморкодулу каткырды:
— Канча чакка ундылбас той эдерис. Же жаңыс ла менин жаманымды ташта: мен улуска азыйда жаман санангам. Жастыргам — сен түзеткен. Алкыш болзын, уулым.

Кезер ле Ай-Ару айдышты:

— Күнибисти жаңыс эдерге аргагар жеткен учун слерге де жаан алкыш-быйан жетсин!

Жаан жыргал баштала берди.

АЙ-МЕРГЕН БААТЫР

(Чөрчөк)

Качан да жайы-кыжы билдирбес кеең Алтайда эки уулду Караты-каан журтаган. Одорлу жерде малы көп, одын-суулу жерде эл-жоны кыймыраган.

Караты-каан алтан жаштан ажа берген, каан ордына каан отыра-рын сананат. Жер үстінде жетен каанды колго тудар жакшы күчтү каан керек. Ол анчадала баатыр эки уулына тың иженип жүретен. Же эки уулынын жан-кылыгы чат эки башка. Качан уулдарына он сегис — он тогус жаш толордо, каан олардын санаазын ченеп көрөргө сананган.

Бир күн эки уулга ат ээртеп берип, албаты-жонды аралап жортты. Ак малды эбирип келдилер. Учунда Караты-каан жаан уулына баштанып, сурады:

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу жаан ак жаланга нени эдер эдинг?

— Мен каан болзом, бу ак жаланга жуу-чак өткүрер эдим. Мында өштүлөрле жуулажарга сүрекей жакшы, эптү жер.

Каан жаан уулынын айтканын жарадып укты. Ол онын сөзине ичинде сүүнип, кичинек уулына баштанды:

— Сен, Ай-Мерген, каан болзон, бу жаланга нени эдер эдинг?

— Мен каан болзом, бу ак жаланга толо аш салар эдим. Өргөлөр тудуп, албаты журттадар эдим.

Караты-каан төмөн көрди. Онын ичи-бууры, отко тийген тос чылап, тыртас этти. Же унчукпады. Бойы билзин. «Ай-Мерген эм тургуза кичинек эмей» — деп, ичинде шүүй тартты.

Анайып барганча, олардын алдында көк-чанкыр жаан көл көрүнди. Онын толкулары араай соккон эзинге жымырап, быжырайып жаттылар.

Караты-каан он колун ичкери сунуп, үзүк сабарыла уулап, жаан уулынан сурады:

— Бу көлдө сен нени эдер эдинг, Кара-Кула?

— Бу көлдө мен, каан болзом, өштүлөрүмди чөндирер эдим. Ол терен де, жаан да.

«Якшы, якшы — деп, каан ичинде сүүнди. — Ого сагыш кирген. Мен јада калзам, ордыма Кара-Кула каан болотоны јарт». Је каан ичинде санаазын чыгара айтпады.

— Мен болзом — деп, Ай-Мерген айтты, — бу көлдин суузын ак јаланга апарып, аш сугарар эдим. Кумакту, сай ташту јерлерди сугарып, јердин үстин тен јап-јажыл эдип өлөң, чечек өскүрер эдим.

Караты-каанга кичинек уулынын айтканы јарабады. Је андый да болзо, оны билдиртпеди. Олор үчү оноң ары јорткылаза, јаан тайга көрүнди. Эбире јыш агаш. Јажын-чакка јап-јажыл бүрлү. Куштардын үни түни-түжи серибес, аң-кужы көп.

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу кырдын агажыла нени эдер эдинг?

Кара-Кула адазынын сурагына капшай ла каруу берди:

— Бу арканын агажынан канча кире саадактар ла олордын окторын эдер эдим. Ол тушта менин алдыма кандый ла өштү, тизе бажына отырып, багынар эди.

— Мен болзом, бу агаштардан өргөлөр тудар эдим. Керептер эдип, талайларла, көлдөрлө жүзүп, өскө каанга айылдап жүрер эдим.

— Олорло јуулажып барарга ба? — деп, кичинек уулынын айтканын ондоп болбогон кижини чилеп, адазы сурады.

— Јок, нак јадарга.

— Нак јадарын сүүбей, јуулажарга турза, канайдатан? — деп, Караты-каан Ай-Мергеннен сурады.

Ай-Мерген адазына каруу јандырды:

— Өштү табарза, ол тушта мененг јакшы неме сагыбазын. Бажын кезип, будына саларым, будын кезип, бажына саларым.

Уулынын мынайда айтканына кааннын ал-санаазы токунай берди. Онын соок чырайы эрий түшти. Ол бойынча Караты-каан эки уулыла кожо кайра јандылар.

Айлар ээчий айлар өтти, јылдар ээчий јылдар јылыйды. Караты-кааннын кара чачы кар чылап кажайды, куулы чылап тиштери саргарды. Өлөр алдында жүк арайдаң атка минип, эки уулын ээчидип, ак малын айланып, көп јонын эбирип көрди. Учунда каан уулдарына баштанып, калганчы сурак берди:

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу албатыла нени эдер эдинг?

Кара-Куланын көстөри кандалып, кабактары јуурылып, кату унчукты:

— Адам, мен каан болзом, бу албаты-јонноң черү тазоп, јердин үстин бактырар эдим. Јаан јуулар өткүрер эдим.

Караты-каан неме айтпады. Онын тыныжы уур. Көстөринде күннин чокторы ойнобойт. Олор караңуй, сүүнчи јок. Колдорында күч билдирбейт. Уни де кејирден чыкпайт ошкош. Чек кезедү јок угулат.

— Сен, Ай-Мерген, каан болзон, бу улусла нени эдер эдинг? — деп, Караты-каан кичинек уулынан күүн-күч јок сурады.

Көстөри таң чолмондый суркурап, эки качары чечектеген жаскы маралдый кызарган Ай-Мерген адазынын өлү сурагына каруу жандырды:

— Мен каан болзом, ада, бу албатыны амыр-энчү жадар эдип турдар эдим.

Караты-кааннын көзине кан чагылды. Эки уулынын санаазы түнөй эмезин өлөр алдында чокум билип алды. «Мен жада калзам, бу экү жангыс жерге жадып болбос, кырлу жууда болор» — деп, каан сананды.

Жаан удабай каан эки уулына кижин алып береле, ологорго жер-алтайын ла албаты-жонун талортодон үлөйлө, жада калды.

Узак па, жуук па ой өттү. Кара-Кула чымалыдый жоннон черү тззоп, жыш агашты ончозын кезип, ок-саадак эдип, канча туулар ары жанында калык-жон амыр жаткан, алкы-бойы ырысту журтаган карындажы Ай-Мергенге табарды. Ак жаланнын тобрагы ак аяска көдүрилди, көк аястын булуды жерге түшти.

Алтан жылга жуулажып, акалу-карындаш женишип болбоды, жетен жылга согужып, жерге жыгылары билдирбеди. Суу-талай канла агар болды, кайа-туулар жемирилип, жалан болуп жадар эмтир.

Калганчыда эки карындаш эки туунын ары жанынан энчейишип, жарын бойдон ала койдылар. Эки баатырдын согужынан жер-тегери силкинет, талай-суулар чайбалат. Ан болзо чаабын таштайт, куш болзо уязын артырат.

Кара-Куланын күчине Ай-Мерген чыдабай жүрди. Жыгылары көптөп, турары астай берди. Кара-Куланын азу тиштери кылайып, тос тиштери быжырап, күнүрөп айдары мындый болды:

— Кара чымалыдый албатын олжого кирер, суу сайындый малын айдуга барар. Алтай жеринге арка-мойнын сынар. Өлөрдүн алдында акага кереес сөзин айт!

— Өлгөн жерде өлгөн дегей, барган ойдо барган дегей. Ийним деп килеп турган болзон, алты уурт суу ичип алайын, албаты-жонума көрүп ийейин — деп, Ай-Мерген баатыр аказына айткан турды.

— Сенин сурагын — менин күүним — деп, Кара-Кула кизирт эткен. Ол карындажын божодып ийди. Ай-Мерген ак талайынан алты уурт суу ичти, албаты-жонун айландыра көрди. Ал-санаазы жарый берди, алкы-бойына күч кожулды. Ого-бого жетпеди, эки баатыр жарын-белден ала койышты, калбакчадан кан агат, канча күнге согужып турат. Ай-Мергеннин эди-каны изиген тушта кезе тудары быжу болды, жулкас тудары астады. Кара-Кула аказы жер тайанары көптөди, жедип тудары астады. Жаакты жолдоп, тер агат, көксин кургап, суузап турат. Ай-Мерген карындажынан амыр сурап, жайнап турат.

— Тын үзүлөрдүн алдында, тынып суунган ичип ал. Арка-мойнын сынардын алдында албатынды ажарып көр — деп, ийнизи Ай-Мерген айдып турат.

Кара-Кула көңкөрө жадып, кижини каныла аккан талайынан суузы канганча суу ичет. Тер-суузы сериирде, тегери чилеп, күзүрт этти. Ай-Мерген ийнизин, айткан сөзүн бүдүрөргө, катап ла келип тутты. Алты жылга согушты, алкы бойлорунда амыр жок, жети жылга күрөштү, жонкалыкка түрөнгү болды. Ак малдын одору кара жер болуп такталды, албаты-жонунун айлы-журты көрөри жок болуп чачылды.

Арт учунда Ай-Мерген Кара-Кула аказын көк-айаска көдүрүп, ак-айаска алып чыкты.

— Ак-жарыктын үстине амыр жадар күүнүн жок болзо, жер алдынын жети кадына, тобрак алдынын тогус кадына сени катап турбас эдип кагып жадым — деп, Ай-Мерген айдала, Кара-Куланы бар жок күчиле сантөмөн мергедеп ийди. Кара-Куланын төгөттү кара санаазы онын сөөк-тайагыла кожо жердин жети, тобрактын тогус кадына чөңө берди.

Күннүн көзүн бөктөгөн кара тоозун кара жерге түжүп аясты, жердин үстүн бүркөгөн кара түдүн булут кейге чыгып таркады. Алтын жылдын туркунуна ай-күннүн көзүн көрбөгөн албаты айдары жок сүүндү, жетен жылдын туркунуна жуу-чак көргөн калык калганчыда ал-санаазы жарып, жайым тынды.

Канду жуудан арткан Кара-Куланын албатызы ачык күүниле Ай-Мерген баатырдын албатызыла биригип, амыр журтай бердилер. Арка-туулу Алтайдан болзо анчаабын таап, куш болзо уязына келип, жүрүмүн жүрүп баштадылар.

Анча-мынча болбоду, ак жалаң ашла жайканды. Жер кыртыжы жаныдан бүттү, кумакту жер жажарып, жүзүн-жүүр чечекле чечектеди. Алтайдын арка жаны кара жыш агашла бүркөлдү, күнерик келтейи арчынбыла жажарды.

Ай-Мергеннин санаазыла ак жалаңда аш өзөт, албатызы амыр журтайт. Көп талайларыла керептер жүзөт, көп каандарла нажылык жадат.

— Ай-күннүн алдында амыр жат — деп, Ай-Мергенди албатызы алкайт.

— Кара-Куланы баскан учун алкыш — деп, Ай-Мергенге каандар быйанын айдат.

— Жер-алтайыска жандырган — деп, ан-куштар алкагылайт.

— Ак-жарыктын үсти амыр-энчү жатсын — деп, Ай-Мерген алкайт.

АК-КӨБӨН БААТЫР

(Чөрчөк)

Жерди бүркей көк өзөрдө,
Агашты бүркей бүр жайыларда,
Камчыбыла жер кезерде,
Кайыкбыла суу бөлбөрдө,
Ак талайдын жанында,

Ак тайганың эдегинде
Ас та болзо јон јуртайт,
Анча-мынча мал турлулайт.
Калык-јонды баштаган
Ак-Көбөң деп баатыр болтыр.
Табынду малды баштаган
Таакызы түгенбес тулбар јабага.
Ак-Көбөң баатырдың јерине
Јыда-кылыш тудунып,
Јуулап бийлер кирбеген.
Ак малын тоскырар деп,
Казыр андар јууктабаган.
Амыр јуртын чаксырадарга
Ачаптар өчтө баспаган.
Калык-јонын башкарып,
Камык малын кабырып,
Онойто амырап јуртап турганча,
База бир күн көрүп турза,
Ак талай јарадынан ажа кайнап туру,
Ак тайга өрө көдүрилип силкинип туру.
Эр эжигин сакып турган
Эки көзи мызылдаган сары тайгыл
Урбес бойы үрер болды,
Улыбас бойы улыр болды,
Аланчыкта отырган ала шоңкор
Унин үспей калактай берди.
Мыны уккан Ак-Көбөң баатыр
Алтын-Оймок эжинен сурады.
Алтын-Оймок эжи
Каруузын айдып турды:
— Сен сеспеген немени
Мен кайдан сезейин?
Баатыр көрбөгөн керекти
Алтын-Оймок кайдан көрзин.
Ак-Көбөң баатыр сурап айтты:
— Ак алкыны ача тартып,
Улу кат-бичикти алып бер,
Лайлап-баштап көрөтөм — деди.
Алтын-Оймок тура конды,
Алкы көжөгөзин ача тартты,
Улу кат-бичикти колына берди.
Ак-Көбөң баатыр колго алды,
Јазап көрүп шүүнип турды.
Айлап баштап көрүп турза,

Уўрлў малды айдап алган,
Калык-јоннын канын ичет,
Камык малды ѳлтўрип јигилейт.
Јер алдынан јеек шулбысла,
Јер ўстинен кара албысла јѳптў
Јети башту јеек Јелбеген
Ала сарлыкка минип алган,
Ала кѳзинен от чагылат,
Ал тумчугынан ыш јайылат.
Таакызы тўгенбес тулбар јабаганын
Ўкпѳ-буурын чийге јнйтем,
Ак-Кѳбѳн баатырдын
Кара бажын кезетем,
Канын чийге ичетем — деп,
Ай малтазын јанып турды,
Ала сарлыгын тапчылап,
Капшай тўрген келип јатты
Ак-Кѳбѳн баатырдын јуртына
Јети башту јеек Јелбеген
Једип келип кире конды.
Ак-Кѳбѳн баатырдын
Кубулбас чырайы кубула берди,
Онбос бўдўжи онго тўшти.
Талай чылап ажып чыкты,
Јууга-чакка кийетен
Кат куйагын кийе сокты
Ай мызлаган ўлдўзин
Јанбажына тагынып алды.
Ўргѳѳзинен чыга конды.
Баатыр сыгырузын сыгырып,
Баатыр кыйгызын кыйгырып ийерде,
Ак тайганын эдегинен,
Ак талайдын јаказынан
Таакызы тўгенбес тулбар јабага
Ат чакызына тура тўшти.
Алтын ээрдн арказына салды,
Атанар деп јазанып алды.
Алтын-Оймек эш-нѳкѳри
Ак-Кѳбѳн эжинен сурап турды:
— Кайдаары барарга турун,
Кандый јерге ууландын? — деп.
Ак-Кѳбѳн баатыр айдып турды:
— Јети башту јеек Јелбеген
Кан-Алтайыма кирип келтир.

Кара бажым кезетем деп
Калык-јоным, ак малым айдайтам деп,
Онойдо мактанып келедири.
Кара бажымды кестирбезим,
Канымды Јелбегенге ичирбезим.
Удура барып јуулажатам — деп,
Ак-Көбөң баатыр јарлап турды.
— Узак јүрзем, одыс јылга
Түрген јүрзем, он беш јылдан
Јанарым — деп эмеенине айдып турды:
— Эш-нөкөрим эзен болзын! — дейле,
Эки колдон тудужып эзендешти.
Ээгинен сыймап өпүштилер¹,
Эзендежип алала айрылыштылар.
Ак-Көбөң баатыр үзенгиге будын басты,
Таакызы түгенбес тулбарга мннди,
Тискин тудуп јортып ийди.
Ак тайганы ажыра калыдып,
Ак јаланды ајыктап турза,
Ала сарлыктын айры мүүзи
Ак булутка түртүлип калган,
Эки аягыла тапчылай берген,
Јети бажы калан түшкен
Јеек Јелбеген манла келет.
Ак-Көбөң баатыр көрөлө, сурады:
— Көс једерден адыжалы ба,
Кол једерден согужалы ба? — деп.
Јети бажы калагдаган
Јелбеген каруу берди:
— Адыжар менде мылтык јок,
Кезижер менде үлдү јок.
Энемнин берген эки кол,
Канча күлүктерди баскан кол.
Таакызы түгенбес тулбарыгнан түш — деди.
Ак-Көбөң баатыр
Таакызы түгенбес тулбар јабагадан
Түжүре калыйла,
Јети башту јеек Јелбегенди
Ала сарлыктан
Ангара тартты,
Јака баштан аймашты,
Јаак бастыра тажыды.

¹ Опүштилер — окшоштылар (байат сөз).

Јети башту јеек Јелбеген
Ак-Көбөнгө јай бербей
Эки колло ычкынды.
Онойто тудужып, тартыжып жүреле,
Тайга бажында басканда,
Јемире базып жүредилер.
Талайдын үстине тудужарда,
Соолто базып турадылар.
Тууга барып согулганда,
Таштар оодылып төгүлет.
Агашка јөлөй табарганда,
Тазылынан кодорылып антарылат.
Онойто тудужып, тартыжып жүргенче,
Канча айлар айланыжып өдөт,
Канча жылдар жылыжып барат.
Ак-Көбөнгө баатырдын тулбар ады
Јети башту јеек Јелбегеннин
Карды јаан ала сарлыкка тудужат.
Таакызы түгенбес тулбар јабага
Ала сарлыкка уружып тура,
Ала сарлыктын јаан кардын
Јара тебеле, өлгөн сегин
Јерге бадыра тепсеп салды.
Ак-Көбөнгө баатырла
Јети башту јеек Јелбеген
Канча жыл тудушты болбогой,
Айагыла ас базадылар,
Колдорыла көп тайанадылар.
Олор экү ары агашка согулып,
Бери ташка согулып жүргенче,
Ак-Көбөнгө баатырга
Јок јерден күч кожулды.
Јети башту јеек Јелбегенди
Ак-айаска чыгара чачты.
Ойто јерге түжүрбей тудала,
Јети сүүри кара ташка согордо,
Қалбакка толор кан артпады,
Ийт чайнаар бир болчок эт артпады.
Јети башту јеек Јелбегенди
Јердин үстінде јок эделе,
Ак-Көбөнгө баатыр
Тулбар адына минеле,
Байадына јанып келзе,
Эл-албаты эзен эмтир,

Малы-кужы амыр туру.
Таакызы түгенбес тулбар жабаганы
Жажыл торко јаланга барып,
Өлөңнин татузын јип јүр,
Суудын сүсүгин ичип јүр деп,
Алкап туруп јерге агытты.
Алтын-Оймок абакайы
Ак-Көбөң баатырды
Јенү алган эжим дейле,
Кучактай тудуп өпүшти.
Ээк-јаак алыжып,
Эрмек-куучын тыгыды,
Эзен-кабарын сурашты.
Калык-јонын јуунадып алып,
Ай алты, јыл јети јыргадылар.
Ак-Көбөң баатыр ла
Алтын-Оймок абакай
Албаты-јонды башкарып,
Амыр-энчү јуртай бердилер.

Бү чөрчөкти А. А. Тыдыков баштап ла
1922 јылда бойынын баят јеринде (эм-
диги Кемеров областьта) јуртаган ак
теленит укту Тыдыков Акына деп то-
дош кижиден уккаи.

ОЧЕРКТЕР

В. Тоенов

ЭКИ БАШКА САЛЫМ

19-чы чактын кулы

Бүрүнкүй күн. Койлор жаан эмес акта жайымынан отоп жүрүлөр. Он эки жашту кызычак кырланды жаткан жаан таш төөн басты. Онын базыдын ыраактан көргөн кижин кайкаар. Кызычак жаан аксак немендей. Же ол аксак эмес. Кыстын ээлери онын будына бек кайышка агаш топпок буулап койгондор. Качпазын деп.

Кызычак ташка жедип, жаргак тонын уштып ийди. Тоннын алдында өскө кийим жок. Көөркийдин арыгы коркыш. Торт ло — төрт сөөк. Кече түжиле сүрекей арыган да болзо, онду уйуктап болбогон. Уйку аразында бастыра бойун жара тырманган.

Анай тонын жердерин антарып, түрбектей тудуп, жалбак ташка согот ло согот, учу-учында жайа тудуп кактайт. Онон катап ла ташка согот, жыжат. Чолушман сууны өрө соок салкын согот, же кызычак онын соогун сеспей туру. Онон Анай тонын кийип алаала, койу өлөннин ортозына амыраарга отыра берди. Кызычактан ыраак жокто, же бир жирме-одус ла алтам кирелү жерде, жараш чечектер салкынга араайынан жайканыжып турулар. Же кызычактын көстөрине ол чечектер илинбейт. Токпокты сүүредип алып, чечектеер күүнүн де келбес. Бу он эки жашту кызычак торт ло карган кижидий.

Алтын-Көлдүн бир кырынан кара жаан булуттар көрүнүп, тыбырап жаап келди. «Жааш келгелекте тонымды, карын, кактап алдым» деп, кызычак бойында сананды. Анай агаш топпокты эки колыла көдүрүп, база катап айкады. Оны буулаган чий кайышты онон чечерден болгөй, түзеде тудар да чыдалы жок. Ол оны жаңыс катап көрүп турган эмес. Кызычак кайыштын алдындөөн сабарларын сугуп, будын сыймады. Кайыш буулган жерде терези торт ло малдын терезиндей катуу болуп калган. Ол туш чичке сабарлардын тийгенин де сеспейт. Бу топпокты буулаганынан бери алты айга жеде берди. Токпокты буулаганынын баштапкы күндеринде ооругун кижин айдар арга жок болгон. Бут озо баштап сыйрылган, суулантыган, баалаган, онон кан аккан. Онон катап баалаган, катап суулантыган. Же учу-учында буттын терези бержийе катуланып калган. Озо баштап Анай ээлери арбадып, топпок то «жип» жүрзе, Алтын-Көлдүн аруу суугун, айландыра турган аркатууларын көрүп, сүүнүп божобойтон. Же бу ла агаш топпок онын немендей кайкаар, неменге сүүнөр күүнүн жоголткон.

Кызычак буттарына буулаган жоон кайышты сыймап, кунукчылду кожон кожондойт. Жыду жааштын тамчылары онын бажына тужуп, карачачын улустендирип турды. Жааштын суузыла кожо онын жаактарыла костинг жылу жажы агат.

Комыргайлу олгонди
Не сындырдым болбогой,
Комыдалду журумди
Не журедим болбогой?

Ол бу кожоннон оскон кожон билбес. Он жашту кижининг журуминде ырысту кундер база болгон ине. Ас, же болгон...

Анайдын ада-энези — сойондор. Олор Алтайга Тувадан кочуп келгендер. Тувада сурекей куйгектер болуп, холера оору, ачана башталган. Ол тушта онон коп улус Туулу Алтайга ла оскон до жерлерге ырбап баргандар. Кызычактын санаазына ада-энези жакшы кирбейт. Олор жада каларда, ол кичинек болгон. Ол жаан аказынын колында арткан. Анай кичинекте тын шыра корбогон. Ойноп-соотоп, аказына айыл ичинде кучи жеткенче болужып журген. Же ол он бир жашту болордо, аказы оны Чолушман ичинде жаткан Кату деп уурчы байга жалчы эдип берип ийген. Жааназа, ол байдын уйи болор учурлу дешкен. Бай кыс учун аказына бир ат берген. Аказы анчы кизи, ого ат керекту. Байагы Кату колтыкчыларыла кожо мындагы улустаг аттар уурдап, чолгон апарып садып туратандар.

Он бир жашту кизи нени ондоор. Ол Катунунг уйлерининг жалы жок жалчызы боло берген. Тужиле койлор кабырар, суу, одын тажыыр, чеген быжар, чай азар, тере илеер. Онон туниле уйку жоктон жаш бала жайкаар. Уурчы байдын уйлери кичинек ле жастырганы учун оны соккылайт. Учы-учында кызычак мындый журумге чыдажып болбой, качкан. Аказынын айлын таап, жедип келген. Онын келгенине аказы сунбеген. Ол сыйнына: «Таш таштаган жерине жадар, кыс барган жеринде журтаар учурлу» — деп айткан.

Катунунг колтыкчылары эртенгизинде ле келип, оны калактадыксыктадып апаргандар. Онон онын будына топпок буулап койгондор. Кызычак эмди согушка, кыйынга бир де ылабайт, комыдабайт. Оштүлери онын косторининг жаш корбойдилер. Онын косторининг жажы ол ар-буткенде жангыскан ла болордо агат.

Карагуйдан жарыкка

Кичинек кизи нени сананар? Же ол сананат. Айса болзо, бир эки-уч жыл мынанг озо чечектер узуп, кон олгоннинг ортозыла ойноп жургенин сананат... Жааш туку качан топпок калган. Айландыра тымык-тымык. Жангыс ла жузун-башка кушкартардын чыйкылдашканы угулат. Калганчы кара булуттын учынан корунген куннинг чоги кызычактын улуст

јаактарын јалай сокты. Кыс бажын кўннинг чогына удур кōдўрип, онын алдында јаткан кōлди баштапкы катап кōрўп тургандый ајык-тай берди. Тенгерининг бир учы дōн јылып бараткан булуттар, олардын јанынан чыгып келген јаркынду кўн. Оларды одоштой тогус ўйелў солонгы. Ол солонгынынг бир учын кызычак торт ло колыла тудуп нйгедий. Кўннинг чокторы кōлдинг суузына тийип, ононг ойто сан-башка: чанкыр, оошкы, сары чокторло чарчалып турды. Кōлдинг тўбиниен, чындап та, алтын јалтырап тургандый. Кандый јараш! Анай јаркындалган кōлдонг, јараттагы чибилерден, кайындардан, кōк јылым таштарга сўзўлген солонгынанг кōстōрин айрыбайт. Ол керек дезе будындагы тоқпоқты да ундып койгон. Кōлдинг ортозындагы ак туманнын учынан та не де кўнге сўрекей јалтырай берди. Онон кōлдинг ўстине јаан эмес неме кōрўнип келди. Анай кемелў улусты мында алдында да кōрўп туратан. Је оны кайкатканы ол улустыг бōрўктериндеги кўнге јалтырашкан чолмон ошкош немелер. Кызычак сонуркап кōрўп турганча, кемедеги улус јаратка чыгып келди. Анай мындый кийимдў улусты алдында качан да кōрбōгон. Бу не улус? Туш улустаг ол јакшы неме кōргōлōк. Олор дезе ого торт ло јууктап келедилер. Јўгўрер керек. Је бутта мындый кошту кайда качарын. Байагы сан-башка кийимдў орус улустыг бирўзи оны тудуп алды.

— Менин адым Арсанофий, балам. Бис сеге бир де јаман неме этпезис. Бис кудайдын болужыла сени аргадаарга келдибис — деп, бажында јалтырашкан кресттў, байбак сагалду кижин су-алтайлап айтты: — Сенин комыдалыг биске јеткен, оскўс. Бис бу тоқпоқты эмди ле чечерис, сеге ак-јарыкты кōрōргō болужарыс.

Анай токунай берди. Бу кижин оны балам деп айдат. Бўгўнги кўнге јетире оны кем де балам деп айтпаган.

Анайып, миссионер Арсанофий оны Артыбаштын јанындагы приютка экелген. Мында онын будынанг тоқпогын суурып, тонын уштып, албанбыла баштапкы катап мылчага јунгандар. Качан да кийбеген бос кийим кийдиргендер. Онон крестке тўжўрип, Мария деп орус ат бергендер. Обōкōзин миссионердинг адыла бичигендер. Эмди ол Мария Арсанофьевна боло берди.

Кату-байдын айлындагы јўрўмге кōрō, приюттагы јўрўм Марияга торт чōрчōк кеберлў билдирди. Абыстар мында јуулган балдарды јадын-јўрўмге керектў ончо иштерге ўреткендер. Тан эртен турадан ала бозом энгир киргенче иш ле ўредў. Је бу иш кул јўрўмненг башка болгон. Энг ле учурлузы — оларды бичикке ўреткендер. Мария мында торт класс божоткон. Кийинде Марияга јаргак тонды база катап кийерге келишкен. Онын будына ол ло карарган јаан тоқпоқты катап буулагандар. Је бу калганчы катап. Оны мынайда кийиндиреле, фото-јурукка соккондор. Онон абыстар кыстыг эски кийимин онын кōзинче ортōп койгондор.

Мария Арсанофьевна јирме јаштуда Барагашта јерлү Аргоков Андрей деп бичик билбес, јокту темир сулаачыга барган. Олор он эки балалу болгондор. Эң кичинек, кактанчы кызына энези амадап бойынын адын берген. Балдардын адазы Андрей озогызына тартырып койгон, чала кату кижн болгон. Ол бойынын јаан кыстарын албанла аргалу-чакту јаткан јажы јаан улуска берген. Јирме јашту Евдокияны алтан беш јашту Алагызовко, Татьяна деп кызын Қарман Чекураков деп којойымга үй эткен.

Өбөгөни јада калган кийнинде, Мария Арсанофьевнага Чуйдын јолын өрө көчүп, көп јурттарда јадарга келишкен. Ол көктөнип те, аш-курсакты да јакшы азып билер, ус кижн болгон. Ол тушта Чуйдын јолы јакшы јазалгалак. Мария Арсанофьевна эки кичинек кызын ээчидип алып, Ийин јаар көчкөн. Чике-Таманның боочызын шыралап туруп ашкандар. Ажуда олор Јаш-Турадан Кош-Агаш јаар кош апарып јаткан улуска туштагандар. Аргоковтордын билези јангыс уйын абразынын кийнине буулап алган, байагы кош тарткан абралардын учында үрбедеп барган. Кошту абралардын калганчызында он эки јаш кирелү уулчак та нени де кунукчылду кожондойт.

Удабай олор Салјардын боочызына једип келгендер. Маша дезе уйды айдап бараткан болгон. Кенетийин олордын алдында сан-башка табыш чыгып, баланың чынгырганы угулган. Байагы уулчак отурган ат кенетийин кайра бололо, отыра түжердин кажы јанында боомноң абразы суула Кадын дөөн ажа берген. Бала база кожо. Абралу аттар токтой бергилеген. Бу ла өйдө семтек бажын кабыра тудунып алган, јаан сагалду өгөөн аайы-бажы јок ыйлаганча жүгүрип келген. Өрөкөн суу дөөн көрүп, јарат төөн көрүп, ыйлап турган. Оноң кызыл торко чамчалу, элбек кара шалмарлу, колында ат камчылу эр кижн онын јанына түрген базып келген. Јеткен-јетпеген ле, байагы кижн ыйлап турган өгөөннин јардына камчыла туда берген: «Сениң айлында эмди де јетү. Незин алгырып барадын? Атты, коштогон јөөжөни неле төлөорин, ийт?». Ол калаптанып турган кижн апараткан коштын ээзи којойым болгон эмтир. Кичинек Маша кижинин шыразын, калјузын көрүп, баштапкы катап сүрскей тың ыйлаган. Энези кызычагын токынадып: «Ол кижн эмес — эрлик» — деп айткан.

Аргокова Мария Арсанофьевна эки балазын ээчидип алып, Ийинге једип келген. Баштапкы өйдө јир курсак та, кийер кийим де јок. Сок јангыс уйынын сүднле ле аргаданып јаткандар. Ол ло күскиде ого Мендешев Јинјибей деп бай көчүп келген. Онын камык малы јакшы деген одорлордо жүретен. Ол којойым арба, сула, буудай өскүрип туратан. Је ончо иштерди јалга жүрген улус эдип туратан. Канайдар база, Мария Арсанофьевнага којойымга ишке јалданарга келишкен. Јинјибей оны улус конор турага иштеткен.

Каан жаңы антарылган. Жаңы Совет жаң төзөлгөн деп табыш ыраак Чибитке база жеткен. Ол тушта кичү Мария эјезинде жүрген.

Жаңы жаң келип, күчин алынып баштаарда, байлар жалтанып, жүрүмин башкаландырып ийгендер. Кезиги Чуйдын трагында бир канча жерлерде жорык жүрген улус конор туралар тудуп, почто ло улус тартып туратандар. Локту-гойулардын канын сооргондордын бирүзи Карман Чекураков болгон. Онын үйи Татьяна Машанын кожо чыккан эјези. Чекураковко туш улусты ачык-жарыгынан көп кулданарга жарабас. Онын учун ол жажытту көп батрактарлу болгон. Уйинин сыйнын жалчыланып туру деп кем де табыш көдүрбес. Онын учун он үч жашту кызыкты иштендиргилеп туратандар. Маша, база энези чылап, улус конор турада иштеген. Түжиле Кадыннан одус-төртөн карамыс суу тажыыр, аркадан одын жүктенер, келген улуска изү чай азар, кой кабырар. Шыраны ла базынышты база тыг ла көргөн. Айла, туш батрактар иш учун ас-мас та болзо, нени-нени алып ийген турар. Маша дезе жалы жок жалчы. Төрөн балага төлөбөзө дө кем жок. Эјези Татьяна өбөгөннин кылык-жагына чек кирип калган кижин. Ол керек дезе өбөгөннин артыктап ийер.

Бир катап эјези карамданып, карамданып турала, Машага бир платье ле резин өдүк садып берген. Садып бербегенче, база болбос. Чай эш тудунган бала конгон улустын алдына канайып чыгатын. Онон Карман эзирик келеле, үйин түниле айткылаган: «Сен сыйныгды жакшы иштетпей жадын. Сурак жоктон кийим садып берген. Онын жген курсагы эткен ижинен көп». Бу куучынды Маша үезин уккан. Таң жарып ла келерде, олардын садып берген резин өдүгүн ле платьезин уштып салала, бойынын кийимин кийип, өдүк жок Ийин дөн энезине жанган. Чибиттен Ийинге жетире жол сүрекей ыраак, же ырыс болуп, жолой абралу улус туштаган.

Бир абрада байбак сагалду орус кижин отурган. Ол адын токтодып, кызыкка мынайда айткан:

— Сен ол улустан абразына отыргызып алзын деп не суранбадын? Айса, жойу түрген бе?

Маша жолдын кырында унчукпай турды.

— Же, келип отыр. Куучындажып, жол кыскартып барадарыс.

Кызык жак түрген ле абранын учына чыкты.

— Калак, тил жок болуп калдын. Адын кем? — деп абранын ээзи сурады.

— Маша — кызыктын көстөри сүйүнчилү суркуражып турды. — Мен слерге жолой көп солун немелер куучындаарым.

— Бот, жакшы... Куучындажып алдыс. Менин адым Илья Черепанов. Буттарыгды мыныла жаап ал — деп, ол Машага жаман чекпен таштап берди.

Ийинге једеле, кызычак платъезининг алдынан бōскō ороп койгон оок акча чыгарды.

— Ого, акчалу кижн болтырын ине? Канча кирелү, көп пō? — деп, Черепанов күлүмзиренип сурады.

— Сегизен үч акча. Олорды меге Карманнын айлына конгон улус берген.

Маша бōскō ороп койгон акчазын абранын ээзи јаар сунды.

— Јок, јок, Маша, сенин акчан меге керек јок. Јажына байыбагам. Эмди сенин сегизен акчанга ла байыйтан турум. Јок, көөркий, јакшы болзын, ырысту бол.

Эски платъелү, эки будында өдүк јок кызын көрөлө, энези ыйлаган.

«Машанын кылык-јагы база менийи ошкош. База јайым сүүр болтыр. Айла, мен база он эки јаштуда байлардан качкан эдим. Је ол качыштын кийнинде будыма тоқпок буулаткам. А эмди кызыма кем де тоқпок буулабас. Эмди Совет јан!». Шак мынайда кудайзак үй кижн Совет јан керегинде јылу ла быйанду сананган.

Је ол ло јыл Ийинде школ-интернат ачылган. Күскиде Маша совет школдын бозогозын алтап кирген. Кызычак школо сүрексей јакшы үренген. Комсомолдын ишчилери школго баштапкы ла күннен ала келип турар боло бергендер. Бир катап школго райкомнон бир кижн келип, комсомол керегинде сүрексей јилбүлү куучындаган. Ол кижини кийнинде көрүп жүрер болзо, Чичинов, Яков болтыр. Үредүчи Ф. И. Галдаков ло Я. Чичинов школго јоктулардын балдарын јуугандар. Байлар јалга жүрген јокту балдарды школго бербей, бойларынын балдарын берип тургандар. Јалчылар неме ондобос, үренип болбос дежетендер. Јаан-Јаламанда бир бай Чичинов Учур деп өскүс баланы школго бербей турарда, комсомолдор уулчакты блаап алгандар.

Јаштан ала ишке, јаантайын арбадып, сөктиртип жүрген балдардын јобожы, коркынчагы коркышту болгон. Баштап тарыйын балдар тен каткырышпайтан да. Экинчи јылда балдар бой-бойыла таныжып, нак ла сүүнчилү боло бергендер.

Аргокова Маша школды божодор тушта олорго комсомолдын Ондойдогы райкомынын качызы И. С. Толток келип жүрген. Ол комсомолдын учуры, онын сурактары керегинде куучындаган. Толтоктын айткан сөстөри Мариянын жүрегине ундылбас болуп арткан.

Комсомолдо

Комсомол керегинде Маша үренип турарда, көп уккан. Је олордон школдо ол тушта комсомолдор јок болгон. Бир кезек өйгө олорло кожо Ондойдон көчүп келген Иван деп уул үренген. Ол тушта Маша класстын старостазы ла эн артык үренчиги болгон. Кыс байагы Иван деп уулдан јайнап јадып, комсомол билетти баштапкы катап көргөн.

Кижининг жүрүми јүс айры дегени јолду. Маша төрт классты бо-

жодоло, оной ары үренип барар аргазы жок болгон. Же эн ле кайкамчылузы бу ла жууктарда качып барган Карман журтына ойто барарга келишкен. Машанын энези, Барагаштагы кызы жаан оорый берерде, онын балдарын аларга, ол доон кочкон. Барагаштагы жестези, бойынын балдары коп кижн, Машаны кожо алар аргазы жок болгон. Онын учун ол ойто ло корор куйни жок Карманга жалчы болуп барган.

Карман журтында керектер ол ло бойы болтыр. Ого жалга журген ииттер ончозы ла туней — одук те, кийим де жок улус. Машала кожо Карман бойынын кожо ло чыккан карындажынын эки балазын, Судур деп уулды ла Тана деп сегис жашту кызычакты жалчыланып турган. Маша уй саап туратан. Тананы дезе таг бозорып ла келзе, уйуктатпай тургузып, уйлардын бозуларын тутуратан. Сегис жашту баланын карара суркурап турган, уйкузыраган косторин корзо, кижинин ичи ачыыр. Аказы, Судур дезе, тунн-тужи жорыкта. Ол улус ла кош тартатан. Ол тушта Јодрого ло Курайга жетире жорыктап туратандар. Карман сурекей калжу кижн. Кичинек ле неме учун жалга жургендерди камчыла сабайтан.

Бир катап Судур жорыкка барала, абразынын бир колосози оодык келген. Ол учун Карман Судурды алмарга кийдиреле, камчыла сурекей тын соккон. Јалда журген улус оны алмарда киймык жок јатканын тапкандар. Јалга жургендердин ортодо Альчин Сергей деп уул болгон. Ол Судурдын адаанын алып, Карманла керншкен, оны арай ла сокпогон. Онын ла кийинде Карман Альчиннен коркып турар боло берген. Маша Сергейдин јалтанбазын ла јоктуга кнленкейин кайкап, ого туней болорго куйнзеп туратан. Бир катап Маша ого айткан:

— Сен кандый јалтанбас. Андый ийдени сего не берип јат?

— Комсомол. Бис комсомолдор андый немелерден коркыбас учурлу. Комсомолго кир, он катап ийделу болорын.

Марияны ол тушта комсомолго кирер деген санаа торт токунатпай турган. Же андый да болзо, ол Карманнан ла эјезинен тын коркып туратан.

Алангышту ой. Ары эмес, бери эмес. Же бу алангыштын учына мындый керек чыкты. Бир кун Марияга Карман оны Коркорунин жарлу байына экинчи уйн эдип берерге турганы угулды. Эмди сакыр неме жок. Ол ойдо Чибитте комсомолдордын ячейказы тозолип турган. Аргокова Мария артык санаа јоктон, 1927 јылда 15 августта комсомолго јажытту кирген. Ол бу ячейкада эн баштапкы комсомол кыс болгон. Оной уч айда Чибитте комсомолдын ячейказы тозолгонине учурлай жуун откон. Ол жуунда партиянын Кош-Агаштагы райкомынын качызы Парк турушкан. Бу жуунда комсомолдор ячейканын эн баштапкы качызына Аргокова Марияны тудуп алгандар. Мария дезе керек андый болор деп сананбаган да. Ол окпоборигенине ле манзаарыганына колыбудын сугар јер таппай отырган. Парк куучынынын учында мынайда айткан:

— Аргокова ячейканын качызына јараар деп бодоп турум. Бичикчи, јалтанбас ла јана баспас. Јииттерди ойынга, јыргалга тартып билер. Кичинектен ала јалчы болгон, шыраны көргөн. Јаңыс эмди комсомол болуп алала, Қарманга јалчы болорго эби јок ошкош. Слер шүүп көрүгөр, ого иш, јадар јер таап берер керек.

Кийинде комсомолдордын шүүлтези аайынча Марияга школдо техниканын ижин бергендер. Је ол — кийинде. Эмди тургуза дезе Марияга Қарманга ла иштеерге келижип турган.

Тартыжу

1928 јыл. Чибиттин эн баштапкы комсомолдорынын бирүзи Сергей Альчин совпартшколго үренип барган. Эмди комсомолдын бастыра ижин Марияга баштап өткүрерге келижер. Ол ячейканын качызы. Айла, ченемел деп неме куру. Је ол тушта ченемел де кемде келзин.

Мария, энези кудайзак та кижии болзо, оны сүүп, ого карузып жүрөтөн. Ол энезинин кулдый жүрүм жүргөн јаш тужын јакшы билетен. Онын энези ичбойында бийик культуралу, айлаткыш санаалу, тоқыналу кижии болгон. Онын учун Мария комсомолго киргени керегинде сүүнчизин энезине јетирип, ого письмо бичиген. Је эн ле кайкамчылузы совет почто Қарманнын колы ажыра өдүп турган. Онын учун кыс, энезиненг письмо келзе, Қарман үйиле кожо көргөлөктө алар деп күнүн сайын энчикпей сакаган.

Энезиненг письмо келген. Ол кызына мынайда бичиген: «Сенин комсомолго киргенине мен арбанбай турум. Јаңы жүрүм, јаңы солынталар. Је менин сураарга турганым: јаңыс ла үрен, балам, үредү көп неменин јартына чыгарар». Энезинин мындай сөстөри ого јаан ийде кошкон. Ол эмди эје-јестезиненг де тын коркыбай турган.

Марияны ячейканын качызына тутканынан бери јаан удабаган. Бир күн почтоло онын адына райкомнон пакет келген. Ол пакетте байларла, кулактарла тартыжары, олардын јаман кылыктары керегинде өрө турган органдарга јетирери керегинде јакарулар болгон. Қарман ол пакетти тудунганча үйине јеткен. Ол үйин согуп, пакетле онын жүзи-оозына түртүргөн:

— Јыланды јылыдып алган. Мен айдып турбай. Слердин угы-төзигерле танышкан күндерди каргап турум. Сыйныгла куучындаш. комсомолды таштазын. Онон өскө экиленди чыгара сүрүп ийерим.

Қарман Марияны бойы да талганча согуп ийер эди. Је јаң өскө Онын учун ол үйин тектерген.

Эгирде эјезиле куучын сүрекей кыска болгон. Ол Мариядан комсомолды таштаарын ба деп сураган.

— Јок. Качан да таштабазым! — деп, кыс тоқыналу каруу берген. Қојойымнын этке-јууга јара семирив бараткан үйи күчтү. Устинен ары ол өбөгөнине токтоктоткон ачузын сыйнына түжүргөн. Мариянын

чачы ол тушта, торт ло тизезине јетире ине. Бот, эјези оны узун чачынан сүүртеп туруп, тураның ичине токтогон. Стенеге кысты бажыла канча ла катап түртүргөн. Марияның тумчугынан кан торт ло јайрап турган. Је ол кайдан алдындагы јобош кызычак болзын. Ол эјезине бир де јай бербей согушкан. Јаңыс ла чыдалы ас. Эди-каны арык. Андый да болзо, ол эјезининг оозын јара тарткан, јүзин јолдой тырмаган. Онын кулагына Альчиннинг: «Комсомолго кирзег, он катап ийделу болорын» — деп сөстөри торт ло катап, катап угулып турган. Татьяна онын бажын кайра толгоп алган, комсомолды ташта деп некейт.

— Јок. Качан да!.. — Мария эјезини антара нйде салала, тышкары чыгара јүгүрди. Анайып, Мария Карман јуртынан чек ырап барган. Комсомолдор ого школдо техникканың ижин берип, јадар јер таап бергендер.

Мария алдында комсомолго кирерде, чачын кыскарта кайчыладарынан эмеш јалтанып туратан. Эмди эјезине чачынан сүүртеткен кийинде, оны кыскарта кестиртер деп шүүген. «Колду ла неме атпактап, сүүртеп турар не ондый». Бир күн ол Кош-Агаштан кыскарта кезин койгон чачту, бажында кызыл косынкалу јанган. Эмди оны көргөн кижии ол комсомол деп сурак јоктон билер.

Ол тушта јиттерде нйде-күч кайдан келип туратанын айдарга күч. Түжиле сүрекей күч иш. А энирде дезе катап ла школдо. Уреду, комсомолдың нжи. Је озор келер јарык ойго бүткендер. Олорды јаркынду амаду ичкери кычырган.

...Бир јаны дөөн јантыйып бараткан эки кып тура. Ол Чибиттин школы. Төриндеги кыпта узун кара, эски столдың јанында алты комсомол отыры. Столдогы лампаның өчөмик јарыгы тураның чирип калган карануй толықтарына јетпейт. Онын јарыгы јит комсомолдордың ару јүстерин ле озордың алдындагы ак чаазындарды јарыдат. Төрдө отурган кап-кара јаан көстөрлү, койу кабактарлу, узун кирбиктерлү, чөйбөк јүстү, кеберкек кыстың бажындагы кызыл косынка лампаның өчөмик јаркынына үзеери чок кожуп тургандый. Јаңыс кыс, арткандары уулдар. Мария он јети јашту. Ол кайдан алдындагы көдүртке борчо болзын. Јажы јеткени сайын өгжип, чечектеп чыккан. Онын адазы кайлык кижии, энези дезе тува. Кыс дезе бойы ада-энелерининг эн сүрлү кеберин төзөгөн. Эмеш бийик, түс тумчукту, өгжүк чырайлу кыстың эмди базыды да чек өскөлөнгөн. Чибитте ол өйдө кандый бир ойын-јыргалда Мариядый бийелеер, кожондоор кижии чыкпайтан.

Комсомолдор мынан ары ишти канайда төзөөрин шүүжип отырдылар. Аргокова бооро аймакта болордо, партияның райкомының качызы Парк ла комсомолдың айкомының качызы Шарафудинов ого мынайда айдышкандар: «Бойоорго јашөскүримди тартып, комсомолдордың тоозын көптөдигер. Кичинек те, јаан да балдарды үредүге тартыгар. Ол чирик турага бадышпай барзаар, серклени айрып, школ эдер аргагар

бар. Је серкпени айрып алардан озо комсомолдордын ийде-күчтү организациязын төзөп алар керек. Бойоорды ийде-күчтү деп билип ийзегер, серкпе аайынча биске сурак бичик ийигер. Бис болужарыс. Је озо баштап јинттерди комсомолго тартып алары аайынча јазап иштегер...».

Орой тун комсомолдор отырганча ла бойлоры. Учы-учында качыкыс мынайда айтты:

— Серкпе керегинде эмди тургуза бир де кижинени де билбес учурлу. Эртенги күннең ала школго улай ла энгирлер өткүрерис. Јинттер кожонго, ойынга јуулар. Олорды тургуза ла комсомолго кир деп айтпагар. Олор озо биске темиксин. Кышкы узак энгирлерде айылдарында јадатаны јакшы ба, айла, кыстардын, уулдардын ортодо јырганы артык па.

Онын ла кийинде школдо энгирлер сайын балалайканын өткүнүни, кыстардын частушкалары ла бийенин табыжы узак серибей туратан. Јурттын уулдары ла кыстары энгир ле кирзе, школго јуулыжар боло бергендер. Ячейкада комсомолдордын тоозы јирмеге јеткен. Кезик уулдар бойлорыла кожо комсомолго сүүген кыстарын экелгендер. Эдокова Настя, Ядынова Настя ла Сырынова Надя Чибиттинг эн баштапкы комсомолдоры болгондор. Көп јинттер комсомол эмес те болзо, је олорды бастыра јанынан јөмөп тургандар.

Чибиттинг комсомолдоры партиянын айкомына баштадып, улусты бичикке үредери јанынан көп иштер эткен. Јашөскүримди бойына тартып аларга јүзүн-јүүр эп-сүме бедреп туратандар. Кезик комсомолдор ойындар да өткүрип јадар, кезиги орустап, алтайлап спектакль да көргүзип турар. Чагат-Строевтинг ле Чевалковтын пьесаларын ла басняларын ойноп, улуска көргүзип тургулайтан. Комсомол кыстар јаан удабай јурттагы сок жаңыс чураначы уулды ячейкага тартып алгандар. Эмди ол кулактардын ла којойымдардын айылдарында ойнобос боло берген. Энгирлер сайын јашөскүрим эки кып эски турага бадышпай барган. Аймакисполкомноң серкпени школ эдип алар јөп келген.

Ол күн, айла, кандый да салкынду соок күн болгон. Јирме комсомол Мария Аргоковага баштадып, серкпенин шаңын ла крезин түжүрерге келгендер. Комсомолдор серкпенин шаңын ла крезин кодорорго туру деген табыш јуртта јайыла берген болгон. Је онын чын андый болорына көп улус бүтпей турган. Онын учун кудайзак улус јуулгалакта озо ло баштап крестти түжүрер керек.

Ячейканын эн турумкай комсомолдоры Григорий Ядыновко, Иван Сергеевке, Герман Коровинге баштаткан уулдар малта, армакчы алып, серкпеге чыккандар. Арткан комсомол уулдар ла кыстар каруулда тургандар. Школдын үредүчизи комсомол Иван Павлович Анаев база олорло кожо болгон. Јаан удабай ла көп улустын шыразын, ыйын ла өлүмин көргөн јаан крестти уулдар армакчыла јер јаар түжүрип ийгендер. Серкпенин эн үстинде турган Гриша Ядынов деремненин

улузы кыймыража бергенин ончозынан озо көргөн. Ол Марияга мынайда кыйгырган:

— Мария, озор келгилеп јат. Божотпогор, болуш керек болзо, бис тужерис.

Јаан удабай ла серкпенин јанында кандый тал-табыш көдүрилбеди деп айдар. Көп улус айруушту, малталу жүгүрижи келген. Мария озордын јолын нөкөрлөриле кожо туй туруп алган. Серкпе озордын ок балдарын бичикке үредерге керектү болгонын јартап турды. Кандый бир јастыра сөстөн, јаман кылыктан улам канду согуш башталардан айабас. Айла, Кармандый кара сагышту немелер улусты тектерип тургандар.

— Көрсөн, ол бийттү комсомолдор серкпени быјартыткылап јат!

— Озорды онон бажын сандоон эди тужүрер керек.

— А бу бир Карманнын јалчызы болгон Марияны көрсөөр!

— Канчаны ол баштап турбай, ичин эн озо јаратан неме шак ол.

Кыйгырыжып турган улустын көп сабазы кудайзак, јажы јаан улус. Комсомол эмес јииттер ле кезик улус тегине ле көрөргө келгендер. Бу өйдө, айла, јурт Советтин председатели база једип келген, улусты токтодып, јартап турды.

Бир јажы јаан кижн айруужын јеенине берет:

— Сен эр кижн бе, кандый? Бу айруушла озорды барып тойтоктогын берзен. Баштап ий. Јөмөөр улус табылар.

Ол кижинин јеени бийик сынду, јалбак јарындарлу көп сөс айтпас уул. Ол ло унчукпазынын бажында комсомолго суранып болбой базып жүрген. Бөкө уул. Јурттын уулдары онон коркыгылап тургулайтан. Таайы ол уулды тектерип турганын Мария угуп турган. Је ол уул озорго удур барбазын Мария јакшы билген. Уул таайынын сөстөрине колыла јанып ийеле, Марияга јууктай базып келген. Оны ээчий база бир канча уулдар. Озордын колдорында не де јок. Мария озордын јолын туй туруп ийди.

Уулдар: «Бис слерге болужарга турубыс, Мария» — дештилер. Анайып, төрөөндөринин көзинче, чек кызаланду өйдө озорго он кирелү јиит кожулган. Јаан удабай комсомолдор серкпенин шагы тужүрип ийерде, јуулган улус чөкөгөндү крестенгилеп, тарап-таркай берди. Комсомолдор ло озорды јөмөгөн јииттер серкпенин алтын-мөңүнүн, иконаларын ончозын јурт Советке табыштырып бердилер. Ол ло күн энирде байа ла серкпе болгон турада ячейканын јууны болды. Ол күн сок јаныс сурак турган. Чибиттин комсомолдоры бойларынын организациясына јаныс уунда он јиитти алгандар. Серкпени школ эдерге блаап алганы комсомолдордын эн јаан јенүлеринин бирүзи болгон. Јаан удабай мында политграммотанын кружогы төзөлгөн.

Је озогызыла тартыжары јаныс ла серкпени блаап алганыла токтобогон. Јажытту өштүлер эмди де көп болгон. Јартагадый, түзеткедий керектер баштан ажыра.

Комсомолдор Карман Чекураковко жалданып иштеп тургандар ортодо жартамалду иштер өткүрүп баштагандар. Ненин учун ол эмдиге жетире жемшиктер тудуп, улус конор тура, магазин ээлеп жат. НЭП өдүп калган ине! Карманнын айлына кандый да серемжилү улус келип турар боло берген. Ол бойы база кайда да, узакка жоголып турган. Онын бу ксеректери керегинде комсомолдор керектү жерге жетиргендер. Жаан удабай Карманды ла ого түнөй немелерди Совет жан улуска каршузын жетирбес жерге ийген.

Бир күн эниргери Ядынова Настя Марияга сыр-жүгүрикле жеткен. Бир комсомол кыстын айлына ада-энези Чодыр-камды камдадарга турганы жарталган. Ол сүрекей-жараш кыс болгон. Же жангыс ла тын оорып, көстүн көскө шүүлип бараткан. Эмди нени эдер? Ол кысты канайып жакшы эдер. Айла, ол тушта онду больница да, врачтар да жок ой ине. Камдар ла жарлыкчылар шак оны тузаланып тургандар. Нени эдер? Оору балага кам камдатпа деп айдар арган база жок.

Мария бастыра комсомолдорды жууп алала, Чодырдын камдаганын көрөргө баргандар. Тартыжып турган «өштүнүн» кылык-жанын база билер керек. Ол тушта жүрүминде камдашты ол баштапкы катап көргөн. Онон айлына жанала, узак-узак сананып жаткан. Ол көзүн жумуп ла ийзе, жаан отты ажыра калып турган камнын кебери элбес эдер. Кулагында түнгүрдин табыжы. Байа Чодыр айылдын ичине камдап турала, тышкары чыккан. Онон кенейте чалкойто барып түшкен. Онон көстөрүн жүгүп алган, кыймык жоктон узак жаткан. Жангыс ла түнгүрүн билдирбестен түнкүлдеди турган. Ол тушта онын эрликке, жер-тамыга түжүп бараткан тужы болтыр. Түнгүрдин табыжы да чек ле жердин алдынан угулып турган немедий. Ол табыш Марнянын арка-сөөгин, өкпө-жүрегин сыстаткан. Эмди де эске алынганда, эди-канынын соогы тартыла берет. Нени айдарын? Чодыр бойынын керегинин узы. Жакшы артист. Андый өштүлө комсомолдорго тартыжарга күчке келижер. Камдаштын жажыдын улуска жартаарга билгир ле үредү ас. Эм тургуза жокко жуук.

Онон Мария былтыр жайгыда Чодырдын ла Карманнын ортодо болгон куучынды эске алынды. Ол күн Карман Чодырла кожо кайдан да эзирик келгендер. Карман Марняны чай астырган. Онон ары аракыдагандар. Эзириктери жаанай бергендер. Балыр куучын, кокыр-каты, кижиге угар эмес. Онын ортозында Карман сураган:

— Же, Чодыр өрөкөн, слер бу камдап турараарда эрликке, көрмөскө туштадаар ба?

— Же...ее... неме атазын мени көргөн деп. Бойымды, беш баламды ла азыраарга мекеленип жүрбей... тсс — кам артык айтканын сезип, оозун алаканыла жаба тутты.

— Ха, ха, ха, хи, хи... — Карман торт ло көгөргөнчө каткырган.

Серкпени школ эдип блаап алган кийинде, тын удаган жок, бүдүмчилү жинттердин бирүзи жангы жаннын өштүлери «быжартыган» серк-

пени өртөөргө шүүжип алганы керегинде жетирген. Комсомолдор эмди жуунуун, үредүниң ол эмезе энгирлердин кийнинде эки кижиден артып, школды туйказынан каруулдаар деп шүүшкендер.

Бир катап, кандый да энгирдин кийнинде, школдо Мария Настя Ядыновала экүден экү арткандар. Орой тун. Эки кыс кече өткөн жуунуун протоколын катаптан жаап бичип отурган. Бу бйдө эжик кайра ачылып, турага Чодыр камнын жаан уулы Петр Штанаков кирген. Ол та неге де сүрекей өкпөөрип турган. Торт ло жаан сууны эжинип кечкен немедий. Кыстар база алаатыйла, айдар немезин таппай отыргандар. «Айса болзо, ол жаман сагышту келген? Ол чыдалду уул. Эки кысты мынан божотпос, нөкөрлөри дезе школды өртөп ийер». Мариянын санаазына мындый сөстөр эбелерде, ол столдын кырында жаткан жаан сомокты бойына тарткан. Ол бастыра бойы жаңыс балтырдый жуурылып, Петрга калып барарга белен болгон.

— Мария, мен комсомолго кирерге турум...

Бу сөстөрдin кийнинде, Мария бастыра бойы божой берген. Онын ыйлаар күүни келген. Жок, Петр комсомолго кирерге суранганына сүүнип эмес, а коркыш калас болгонына сүүнген. Олор нени ле сакыгандар, же камнын уулы комсомолго суранар болор деп тууженбегендер де. Комсомолдын ийдези шак мында эмес пе? Мария Петрга мынайда айткан:

— Адаң камдаарын токтотсын. Түнгүрин журт Советке экелип табыштырзын. Бот, сего мениң баштапкы жакылтам. Ол жакылта бүтсе, шүүжип көрөрис.

— Ол мениң колдо кизи ише, көөркийлер — деп, Петр сүүнгенине туранын ичине бир-эки айланып ийеле, чыга конгон.

Бир айдан Чодыр түнгүрин журт Советке экелип табыштырган. Петрды дезе комсомолго алгандар. Ол кийнинде пьесалар тургусканда, камнын ролин коркышту жакшы ойноп туратан.

Билгирге экелген жол

1928 жылда Чибиттеги комсомол ячейканын качызы Мария Аргокованы совпартшколго үренерге ийгендер. Мында ол сүрекей жакшы үренген. Ол энезинин «жок деп айдардан озо немени жартап билер керек» деген сөстөрин быйанду эске алынып туратан. Мария Аргокова үредүзи эн артык эрчимдү комсомолдордын бирүзи болгон. Ол совпартшколдо үренип тура, алтай бичинчилерле Павел Васильевич Кучиякла, Чалчик Анчинович Чунжсковло, Чагат-Строевле, өскөлөриле де жууктай таанышкан. Уренип турарда, ол комсомолдын горкомынын, обкомынын бюросынын члени болгон. Калганчы курста, 1931 жылда, Мария Андреевна Аргокованы КПСС-тин членине алгандар. Совпартшколдын кийнинде Мария Андреевна бир кезек өйгө партиянын обкомынын инструктор бөлүгинде иштеген. Оноң бойынын күүниле Кош-

Агаш аймакка иштеерге барган. Оны партиянын айкомынын үй улусла иштеери аайынча бөлүгинин заведующийи эдип ийгендер. Партиянын айкомынын ол туштагы баштапкы качызы Павлов кысты көрөлө, кайкаганын жажырбай айткан:

— Не? Мындый жаан ишке кызычакты тургузатан ба?

Бу тушта колхозтор төзөлип турган ой болгон. Үй улусла иштеер бөлүктин алдында жаан задачалар турган. Айкомнын ишчилери, партиянын ла комсомолдын активисттери алтай, казах үй улусты самынды тузаланарына, кийим жунарга, мылчага кирерге, жүзүн-башка курсак белетеерге, айыл ичин жагыдан тударга уредип тургандар. Чактарга улалган жанжыгуларды ла сондошты жегетени жеңил эмес. Анчадала үй кижини эр кижиле тең праволу сананар эдип уредетени күч керек. Ол жылдарда, анчадала Кош-Агашта, эр кижини бир канча үйлерлү болуп турган тужы ине.

Аймакта журттар жокко жуук. Кобы-жиктер сайын чачыны жатка малчыларды жагыс жерге жууп, жартамалду иш өткүрер керек. Же канайда этсе, жакшы? Жаан удаган жок Аргокова Такачакова деп көпти көргөн, бичикчи үй кижиле танышкан. Ол үй кижини аймакта эн баштапкы ясляларды төзөбөрүн баштаар болуп жөпсинген. Улус жуугадык жерди турлулары көп жерге талдап алгандар. Эмди ол жерде «Кызыл Мааны» колхозтын төс журты туруп жат. Ол жерге бир канча апагаш кийис айылдар тудуп, балдар ойноор жүзүн-жүүр ойынчыктар экелгендер. Аргокова ла Такачакова жаратка печке тургузып ийеле, балдарга амтанду печеньелер ле пирожоктор быжыра бергендер. Малчылар жуулыжып, балдардын ырысту ойынын, амтанду аш-курсак жигилеп турганын көрүп, сүүнгилеп тургулайтан. Кезиктеринин тотко алдырткан күрен жаактарыла көстин жажы агып туратан. Бу айылдар ла ойынчыктар Совет жагнын баштапкы сыйы болгон.

Партиянын Төс Комитединин ле Күнбадыш-Сибирьдеги крайкомынын комиссиязы Кош-Агашта болуп, үй улусла, балдарла өткүрүп турган иштер учун оморды мактагандар.

1933 жылда Мария Андреевнаны Москвага Күнчыгыштын ишкүчиле жаткандарынын Коммунисттик университетине үренерге аткаргандар.

Кызын Москвага үредүге ийип турган дең угала, энези коркышту сүүнген:

— О, балам, кандый кудай биске болушты болбогой! Москвада жүк ле жаан байлардын эн талдамалары болгылаган эмей. Бистин жерден Москвада жүк ле Аргымай бай болгон деп угуп жүретем. Бар ла, үрен ле, балам.

Москвада үренген эки жыл Аргокованын жүрүминде эн ырысту, эн артык күндер болуп арткан. Ол озо баштап Москванын оромдорыла, Кызыл площадьла базып жүргенине бачым бүтпей туратан, чек түш жеринде немедий.

Же эки жылдан кенейте тын оорып, университетти артырарга келиш-

кен. Кийинде ойто үренип барарга келишпеген. Кадрлар једишпей турган. Мария Андреевнаны облисполкомнын төзөмөл иштер өткүрер бөлүгүнүн заведующийине туткандар.

Јуу өйинде ле онын кийиндеги жылдарда коммунист М. А. Аргокова областын школдорында үредүчи, директор, колхозтын председатели ле парткомнын качызы болуп чылазыны јоктон иштеген.

Мария Андреевна 1947 жылда областын база эн баштапкы өктөм жүректү комсомолдорын бирүзи, чындык коммунист Мырык Тодошевич Киндиовло айылду болуп, нак биле төзөгөндөр. Олордын балдары эмди тангана бойлоры билелү, эл-јон ортодо тоомјылу улус.

ХХ съезде партия коммунисттерди јурт хозяйството иштеерине барзын деп кычырган. Мырык Тодошевич ле Мария Андреевна партиянын кычырузын изү јөмөп, алтанынчы жылдарда Кырлыкта билезиле койлор алып, ондо пенсияга чыкканча једимдү иштегендер.

Мария Андреевна советский де ишчи, үредүчи де, койчы да болордо, агитатордын ла пропагандисттин ижин качан да туура таштабаган. Ол анайда ок областной газеттердин эн артык јурт корреспонденттеринин бирүзи деп јолду мактаткан. Ол анчада ла пенсияга чыккан кийинде көп бичиген. Айла, М. А. Аргокова бойын өйинде Новосибирскте журналисттердин курстарында үренген. Је газетте иштеерге ого келишпеген.

1977 жылда 66 јашту М. А. Аргокова Социалистический Иштин Геройы Кыдат Тебекованын энези Эзенбайга јолугуп, ол керегинде јакшынак очерк бичиген. Онон озо ол Кырлыктын эн баштапкы үредүчизи, кызыл партизан Чилекей Апоятов керегинде бичиген. Бу корреспонденциялар «Звезда Алтая» газеттин конкурстарында баштапкы јерлерге чыккан.

Мария Андреевна ла Эзенбай Тебекова озодон бери таныш. Ол тушта геройдын энези јаш тужы керегинде мынайда куучындаган: «Јайгыда да, кышкыда да менин кийетеним јангыс тон болгон. Тан эртен турадан ала бозом энирге јетире байлардын койлорын кабыратам. Кезикте соокко чыдашпай, койлорго коштой јадып, јылынып туратам. Ол тушта койлор меге килеп туру деп билдиретен эди. Мал кижини ондоордо, улус канайып ондобос деп сананып, көп ыйлап туратам. Байдын койлорын кабырып жүреле, колы-будымды, жүзимди канча ла үжүткөм. Је мындый шыра, мындый иш учун бай меге нени де бербейтен. Эмди менин кызымнын салымын алзаар. Ол база мен чылап ок койлор кабырган. Је онын ижи кандый тоомјылу, кандый ырысту болгон. Ого, тегин ле койчыга, геройдын бийик ады адалган. «Эки башка јан, эки башка салым дегени шак бу туру».

Эзенбай Тебекованын сөстөрүн угуп, Мария Андреевна Аргокова академик В. Радловтын «Алтайдын арка-туулары кайкалду јараш. Бу јердин байлыгын тузаланып билбес алтайларга ол јараш кереги јок» деп шүүлтезин эске алынган.

кызаланду айалганы ажындыра сезип ле билип, журт јаткандарды ончозын — чыдал-күчи јеткедий балдардан ала карган-тижегдерге јетире азырал белетеерине көдүрерге ууландыра бир кезек иш өткүргендер. Өлөңди агаш-таштын ортозынан ойып-тейип этпегенче болбос, мындый айалгада техниканы иште элбеде тузаланарга күч. Ойдин аңылузын ајаруга алып, оок-теек кажы ла коллективке азырал белетеери аайынча план берилген. Андый звенолор журтисполкомнын, совхозтын конторазынын ишчилеринен, үредүчилерден, малчылардан ла пенсионерлерден тззөлгөң. Беш-алты кижиден тззөлгөн звенолор айандардагы ла актардагы бүткен өлөңди түрген белетеп ийер аргалу. Бүгүңги күнде совхозто төртөңгө јуук звено иштейт.

Агаштын јажыл бүринен белетелген азыралдын тогы өлөңнөң дө уян эмес. Онын учун бүрди јажыл тужында теермендеп кургадып аларына мында јаан ајару эдилет. Јирме үренчиктен јажыл бүр белетеер звено тззөлгөн, онын ижин үредүчи Надежда Чагыевна Тумпукова билгир башкарат. Уренчиктерге кош тартар автомашина берилген. Узак јылдардын туркунына иштеп келген шофер Виктор Матыков бүдүмјилеген ишти ак-чек бүдүрөт. Ол үренчиктердин белетеген бүрин совхозтын тзс јериндеги идиргенге јетирет. Бүрди теермендеген сонында, таскактын алдына кургадып турулар. Теермендеген бүрди кургадарында Антоина Котлаева, Анна Чичилова, Ольга Манзырова ла Валентина Кабарчина эрчимдү туружадылар.

Текши малга азырал белетееринде турушкан звенолордын ижинин итогы күнүн сайын көрүлет, јенү алгандар моральный ла материальный јанынан јилбиркедилет, иштеги озочыл эп-сүме элбеде таркадылат. Өлөңчилердин ортозында өдүп турган социалистический мөрөйдө јенү алгандарга учурлалып, совхозтын тзс јеринде кызыл маанычак көдүрилет, «Јалкындар» чыгарылат.

Бистер иштин озочылына учурлалып көдүрилген кызыл маанычак кандый звеного учурлалганыла сонуркаарыста, парткомнын качызы Валентина Дешеванын деп чокумдаган. Онын башкарган звенозы өлөң дө чабарында, оны јууп бугулдаарында да калганчы беш онкүндүктин туркунына једимдү иштеп, план-јакылтазын ажыра бүдүрген. Озочыл иштү өлөңчилердин ижиндеги једимдери «Јалкындар» ажыра таркадылган ла өскөлөрине кызаланду айалгада канайда иштееринин јозогын көргүскен.

— Быјыл социалистический мөрөйдө јенү алгандарга иштеги једимдерин керелеген кере бичик берилип јат — деп, Јымжай Арбакович куучындайт. — Аңылу бланкалар дезе ажындыра типографияда јазалган. Озочылдар керегинде радио ажыра куучындайдыс, агитаторлор ло политинформаторлор олардын иштеги једимдерине элбек јар берет. Азырал белетееринде тузаланып турган јакшынак эп-сүме элбеде таркадылат. Звенолордогы тззөлгөн партийный ла комсомольский группалар иштин арбынына ла чыңдыйына нургулай јаан ајару эдип турулар.

Тулайтыны өрө барадыс. Парткомнын качызынын куучынын угуп, өткөн өйлөрдү эске алынадым. Бистер жетинчи класста үренип турарыста кубарлаш уулчактар ла кызычактар бу ок жерге иштеп келген эдибис. Ол тушта Михаил Морлужоков, Петр Юдаков, Тамара Юдакова, Юлия Букачакова ла оной до өскө одороктор Тулайтынын зеленказын канайда жуунаткан эдис. Ол өйдө аш-курсактан тутакту да болгон болзо, же бистер чыдалыс жеткенче журт жаткандарга болушканыс. Иштеер өй түгенген согында, улай-телей тургулаган тенкейишкен өбөөлорго аярып, күр-көксибисте сүүнчилү областной национальный школ жаар атанган эдибис. Бу жердингу улугу балдардын болужуна алкыш-бийанду арткан.

Ол өйдө кожо болгондордын бирүзи Тозуул Кадинге бис Тулайтынын бажында туштадыс. Ол школы божоткон күннен ала төрөл хозяйствозында иштеп жат. Кижиге тузалу иш бүдүргенинен, бала-барка азырап чыдатканынан өскө жүрүмде не керек. Чын, жылдар бистинг жаштарысты алып, чырайларыска бойынын темдегин артыргызат. Жүрүм анай жайаган: чачыс буурайар, көзис артаар, же Ада-Төрөлиске, албатыга тузалу болор деген күүн-санаабысты бис эмди бүдүргөн керектерисле көргүзедис.

Тозуул нөкөрим бүгүн звеновод. Онын башкарган звенозынын члендери быжылгы айдын-күннинг кату айалгазын жарт билип, колдорына чалгы, айрууш, тырмууш алгандар. Олор өлөңдү жылдарда чабылбайтан жерлерди чаап, арга-чыдал жеткенче азырал белетееринде туружадылар. Агаш аразында техниканы тузаланарга күч, онын учун колдын күчиле иштеерге келижет. Колдын күчиле иштейтени Тулайтынын бажында иштегендерге алдынан ала таныш.

Мында ок айыл ээзи үй улустаң төзөлгөн звено иштеп жат. Олордын кабай жайкаган, калаш быжырган, иш бүдүргөн колдорына аярып, жыламаш Келюеванын жолдыктарын эске алынадым:

Алтай келиндер!
Албаданып, үүрслер,
Жажыгарга жедигер!
Ойгордын санаазы — слердең,
Оттын жалбыжы — слердең,
Эмчектинг сүди — слердең,
Эрдинг магы — база слердең!

Бу чындык сөстөр акту жүректен айдылган. Мынайда, чындап алар болзо, жүрүмди жүргөн, уурды ла күчти көргөн, эненин агару ла улу учурын билген кижин айдар аргалу. Жыламаш Кырлык жерининг чыдамкай ла чындык келиндерининг бирүзи болгон.

Күреелей отырган өлөңчилер — бүгүнгү күнде жалаңдардагы өдүп турган тартыжунын бажында турган улус. Жаңы бешжылдыктагы алтамдарыс олордын эрчиминен ле иштегенейинен камаанду дегенин жастыра болбос. Азыралды канча ла кирези арбынду ла чындык беле-

теп алзабыс, азыраган малыс корон соок кыштан да, качаланду жастан да коромжы жогынан чыгар. А эттин, сүттин, түктин ле ноокынын кеми малдын өзүминен көндүрө камаанду. Отурган улус Сергей Сергеевич Каташтын телекейлик айалга, Э. М. Палкиннин СССРдин бичинчилеринин VII съездинде турушканы керегинде куучындарын, поэттердин үлгерлер кычырганын ажарулу уккандар.

Онон бистер катап ла совхозто текши малга азырал белетеери канайда өдүп турганыла жылбиркедис. Азырал белетесеринде бар техниканы билгир ле толо тузаланынын учуры сүрекей жаан. Өлөн болчоктоор пресстердин тузазын совхозтын ишмекчилери билип алганы анчадала жарамыкту.

Бор-сар азыралды жылыту жогынан жуунадып алар амадула өлөн пресстеринде эки звено иштейт. Мында ончо иш механизаторлорго бүдүмжилелген. Рулонный прессле өлөн болчоктоор звеноны ченемелдү механизатор Байдыш Убайчин башкарат. Пресстерди МТЗ-80 танмалу тракторлорло Вячеслав Быйсв ле Александр Бодин иштеди турулар. Өлөн курлаарында ла пресстеген өлөндү тартарында жинт механизаторлор Анатолий Епитов, Владимир Шатин, Марат Клешев ле Борис Епитов мергендү иштейдилер.

Пресстеп койгон өлөн кажы ла толгончынын бескези 50—80 килограммнан көндүрө мал кыштайтан турлуларга тартылат. Механизмдерди азырал белетееринде элбеде тузаланына совхозтын башкараачылары ла специалисттери нургулай жаан ажару эдил турулар.

Туштажу энгир бу ок күнде Кырлык журтта өткөн. Клубта жык толтыра улус болгон. Ле мен ол канайда өткөн керегинде эмес, а журттын өзүм керегинде тоолу сөс айдайын деп. Канча жылдар мынан кайра жайыла түшкөн акта өскүзирегендн чачыны айылдар туратан. Эмди дезе жагы оромды эки жандай жараш ла көрүмжилү туралар тургулайт. Улус жадар тураларла коштой культуранын объекттери тудулат: культуранын өргөзү күскиде табыштырылар, келер өйдө школ тудулар.

Жон журтаган согында журт жаанап жаранып өзөр учурлу да, жанду да. Строительдер жаан иштер бүдүрөт, ле ологго болушту Кан-Оозындагы ПМК улай сайын жетирген болзо, иш жылгыр өдөр эди. Строительдер керектү материалдарла өйлү-өйинде жеткилделзе иштеги эрчим там тыныыр...

Кырлык журттын иштенкей ле турумкай улузы, слерге он биринчи бешжылдыктын баштапкы жылында жедимдү иш ле жаркынду ырыс күүнзейдис. Келер тушташка жетире жакшы болзын!

• • •

Жажыл жайдын токтончы айынын аяс күндеринин бирүзи. Өткөн жанмырлардан улам меестердин ле кобы-жиктердин күнөт жанындагы

саргарып калган өлөң жажарып келгени, кыралардагы кенжеленген аш кенерте өзүм алынган жазымы жогунан сезилет.

Биске, тууразынан келген улуска, Мөндүр-Сокконун атанар жанынан суксурыла түшкөн өзөктөр дө, супсай жаткан жаландар да, журт бойы да, онын улузы да — ончозы солун ла күүн-санаабыска каруу немедий. Бу ыраак ла кату жер-алтайды иштеңкей ле турумкай улус ээлеген.

Өткөн айлардагы жаан каандардан улам «Ленинский наказ» колхозтын общественный малга азырал белетейтен жерлери база да тын чучураган. Колхозтын правлениези, парткомы, профсоюзный ла комсомольский организациялар кату айалганы ажындыра ажаруга алып, азыралды алдындагы жылдарда чабылбай турган жерлерден — тайгаташтын аразынан белетеер түп-шүүлтеге келгендер.

— Өлөңчилерге туштаарга турган болзогор, слердин машинагар једип албас — деп, парткомнын качызы Анна Шурулаевна Мюсова «Волга» јаар ажарып куучындайт. Онын шүүлтезинен бистинг кемибисте туура болбоды. Чындап та, мындагы јолдын узунун ла кысказын, түземин ле кајузын жербойынын улузынан артык база кем билетен эди.

УАЗ автомашинала бистер Түрген-Сууны өрө ууланадыс. Куучын ортозында јолдын онкок-чинкеги де тын сезилбейт. Јолды эки јандай турган чибилер ле јойгондор седең баштарыла тенкес эдип, ыраак јерден келген айылчыларла јакшылажып тургулагандый. Анча-мынча барган јерде, ийне бүрлү агаштар там ла суйуп, чөбрөзи кызарган тыттарла солунат.

Анна Шурулаевнанын јартаганыла болзо, быјыл азырал белетеери јүк ле јарымдай механизировать эдилген. Агаш-таштын ортозында өлөңди чабарын да, јуурын да колдын күчиле бүдүрерге келижет. Бугуларды дезе механизмдердин ийдезиле пресстеп јат, пресстелген түргектер өйлү-өйинде мал кыштайтан жерлерге тартылат.

Тургуза өйдө текши малга азырал белетееринде 129 кижии колдын күчиле иштеп туру. Петр Чуйчиннин ле Николай Такысовтын башкарган звенолары өлөңди чабарында да, јуурында да күндүк јакылталарын сүре ле ажыра бүдүрип, өскөлөрине эрчимдү иштин јозогын көргүзип турулар.

Комсомол уулар ла кыстар малга ток-тойу азырал белетеп аларын бойларынын мергендү кереги деп бодойдылар. Јинт үйе хозяйствонун ижинин ончо бөлүктеринде туружып, ада-энелеринин иштеги магын бойынын јединдерила там јаркындалат. Өлөң ижинде бүгүнгү күнде уулардан ла кыстардан төртөн бир кижии иштеп, төрөл хозяйствозынын өзүмине бойларынын јөмөлтөзин јетиредилер.

Ууларга ла кыстарга бистер Кызыл-Тытта да, Төңөзөктүде де туштаганыс. Олор жер-телекейдеги айалгала, ороон ло область ичиндеги солундарла, алтай литературанын ла искусствонун јединдерила сонуркагандар. Бүгүнгү јинттер мендештү өйистин темине алды-

рып, онын једимдерин ле јеткерин, ачылталарын ла амадузын јартын-
ча билерге кўўнзегени јолду.

Туй ла 36 јыл мынаг кайра атомный бомба Хиросимага тўшкен.
Атомный кубалга алдыргандардын арткан-калгандары эмдиге ооры-
ганча. Санаама јопон кыстыг каргыжы эбелет:

Кыйыныс учун
Кем бурулу?
Шырабыс учун
Кем каруулу?
Ак кубал,
Ак јаш,
Корон,
Атом...

Эртезинде бис ХХІ партсъездтинг адыла адалган колхозтын. Бал-
тырган деп өзөктө иштеген өлөңчилериле тушташтыбыс. Орто јаштанг
ажып калган эр кижиге телекейлик айалганы уккан кийинде, чамчазы-
нын јениле мандайындагы терди арчый согуп, мынайда эрмектенген:
«Је бу эмди не јетпей турган деп ачыркаар, иштенер ле керек не. Ак-
јарыкта амыр-энчү јуртаганынан артык база не бар...».

БИБЛИОГРАФИЯ, СОЛУНДАР

НАУКА АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ

1980 жылда Москвада «Наука» издательстводо А. Д. Грачтын «Древние кочевники в центре Азии» деп монографиясы чыкты. «К характеристике хозяйства древних кочевников» ло «Социальный строй древних кочевников в Центральной Азии и синхронных им племен азиатских степей» деп бажалыктарында автор Алтайда јаткан јебрен албатынын јадын-јүрүми керегинде бичийт.

1979 жылда «Наука» издательствонинг Сибирьдеги бөлүги «Петроглифы долины Елангаш» деп бичикти ак-јарыкка чыгарды. Бу бичиктин авторлоры А. П. Окладников, Е. А. Окладникова, В. Д. Запорожская, Э. А. Скорынина. Јебрен Алтайдын албатызынын культуразы ла кееркемели керегинде бичикте элбеде айдылат.

Мында ок база бу ла авторлордын 1980 жылда «Петроглифы Горного Алтая» деп бичиги чыкты: бу иш баштапкы бичиктеги көдүрилген сурактарды оной ары теренжиде шингдесерине учурлалган.

Бу бичиктер археологторго, этнографтарга, кееркемел шинжүчилерге, историктерге ле јебрен Алтайдын јүрүми ле культуразыла сонуркаган оңчо улуска тузазын јетирер деп иженер керек.

1980 жылда чыккан «Петроглифы Средней и Центральной Азии» деп бичигинде Я. Шерр Күүнинг, Куладынын, Јалагаштын, Бичиктү-Боомнын, Караголдын ла Турачактын бичиктү кайаларындагы јуралгандарды шиндейт.

«Науканын» Сибирьдеги бөлүги историк Р. И. Пелих ле алтай шинжүчи Е. М. Тощакванын «Этнография Северной Азии» деп ижин кепке базып чыгарды. Бу бичиктин экинчи бөлүгинде Е. М. Тощакванын «К вопросу о традиционной свадебной обрядности у телесов и теленгитов» деп статьясы јарлалган. Мында Улаган аймактагы элјоннын той-чүми ылгалат.

Москвада 1980 жылда «Наука» издательство «Джангар и проблемы эпического творчества тюркско-монгольских народов» деп јуунты чыккан. Бу јуунтыга алтай ученылардын статьялары кирген: В. И. Эдоковтын «Основные проблемы иллюстрирования героического эпоса», Т. Шинжининг «Современный алтайский кай» ла В. И. Чичиновтын «О некоторых особенностях эстетических представлений алтайцев и калмыков на материале «Джангара» и алтайского героического эпоса».

КЕЕРКЕМЕЛ, КИНО, ТЕАТР

Алтайдын Барнаулдагы издательствозында 1980 жылда экинчи катап «Художники Алтая» деп бичик кепке базылды. Бого бистинг Туулу Алтайдын журукчыларынын И. Ортонулов ло В. Запрудаевтинг журуктары ла жүрүмү, чүмдемел ижи керегинде статьялар киргени аярулу.

Бу бичик Туулу Алтайдын кееркемел аайынча ишчилерине жаан болужын жетирер аргалу.

«Художник» (1980, № 12) деп журналда В. И. Эдоковтыг «Связь времен и поколений» деген статьязы жарлалган. Туулу Алтайдын журукчыларынын ижин башкарган кееркемел шинжүчи, журукчылардын Алтайдагы биригүзининг члени нок. Эдоков бойынын статьясында алтай албатынын кийис базар, ширдек эдер озогы кееркемели керегинде бичийт.

Автор баштапкы катап Сибирь зона-тергеезининг бежинчи көрүзинде турушкан Кош-Агаштын сырмак-ширдекчилерининг ижин темдектейт. Андый кебистер ле ширдектер базары бисте жебрен чактан бери улалып, эмдиги ойгө жетире келген. Ол керегинде эмдиги Улаган аймакта Пазырык корумдарынын табынтылары жарт керелейт.

Алтай кебистердинг аңылу темдеги — алтай чоло-орнамент. Жүзүн-башка өңдөр тузаланары — алтай албатынын аңылу темдеги. Статья бисте кебис базар керекти элбеде өткүрерине албатыга болушту болор.

Барнаулда ок өткөн жылда чыккан М. П. Антропованыг «Кино и Алтай» деп бичигинде Туулу Алтайда кино кереги канайда өзүп келгени шигделет.

Туулу Алтайга эн баштап кино согорго 1924 жылда А. Разумный келип, «Долина слез» деп кинофильм чыгарган. Кино эмдиги Кан-Оозында согулган, анда алтай улус туружып ойногон.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын кийинде 1946 жылда Д. Лондоннын «Белый клык» деп повезине аташ кино тургузылган. Оног до өскө кинолор Алтайда канайда тургузылганы керегинде билерге бу бичик солун.

Бичиктинг аңылу бажалыгы Алтайда чыккан-өскөн атту-чуулу киноматографисттер В. М. Шукшин ле И. А. Пырьевтинг жүрүмү ле чүмдемел ижине учурлалып, озор керегинде көп быйанду сөстөр айдылат.

1981 жылда «Огонек» журналдын 4-чи номеринде Т. Калугинаныг «Алтай далекий и близкий» деп статьязы жарлалды. Автор бойынын статьясында XIX чакта Туулу Алтайга келип жүргилеген поэт Егор Петрович Ковалевский ле ады-чуузы жарлу журукчы Н. К. Рерихтинг көргөн-уккандары ла чанкыр Алтайдын кеендиктери керегинде жылбүлү айдып, орооннын өскө до ишчилерин Туулу Алтайды сүүрине кычырат.

Н. К. Рерих бойынын шүүлтезин мынайда айтканы бар: «Кем Алтайда болбогон, кем Гималайга чыкпаган, кем Азияны көрбөгөн — озор бу кеен жерлер керегинде нени де айдар, көргүзер аргазы жок».

Н. К. Рерих Алтайга 1926 жылда келип, бойынын жорык-жолы керегинде көп журуктар арттырган, бичиктеринде де Алтайдын улу учуры керегинде анылап темдектеген.

Т. Калугина Туулу Алтайга үчинчи катап жорыктаганын, Алтайда көргөн-укканын чокумдап бичиген. Бу автор тос прессада Алтай керегинде бичири уламжый берди.

1980 жылда «Сибирские огни» журналдын 7-чи номеринде Марина Назаренко «Нет театра периферийного...» деген статьясында Туулу Алтайдын национальный драмтеатры тюзөлип ачылганы, онын башкапкы алтамдары керегинде бичийт.

Өткөн жылда Туулу Алтайдын ла Туванын драмтеатрлары бой-бойына удур-тедир нажылык ойындар көргүзип жорыктаган. Туулу Алтайдын артисттеринин иштери керегинде Туванын газеттеринде көп статьялар жарлалган, ол тоодо:

М. Хадаханэ «Каждый день, не уставая» — «Тувинская правда», 1980, 26 июньда;

В. Локонов «Жизнь и смерть Кэлина Абабия» — «Тувинская правда», 1980, 18 июньда;

С. Тарбанаква «Впервые на Тувинской земле» — «Молодежь Тувы», 1980, 1 июньде;

М. Назарова «Ждем заинтересованного зрителя» — «Тувинская правда», 1980, 25 майда.

Москвада «Колос» издательстводо 1980 жылда чыккан «В мире исчезающих растений» деп биология наукалардын докторы Ю. П. Лаптевтин бичигинде ороондо өзүп турган көп өзүмдер керегинде айдылып, Туулу Алтайда өзөр чейне астап турганы темдектелет. Алтай жоннын медицинасында чейненин тазылын 200 жылдын туркунына тузаланып келгенин автор керелейт. Ол тазыл кижинин 14-төн ажыра оору-жоболуна болушту болоруна жомолтолү, кижинин жидиркек ле омок жүрерине салтарлу. Агылу научный медицинада оны 1955 жылдан бери тузаланып жат.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН УЛУЗЫ — ТОС ПРЕССАДА

И. Тюкавин «Все время в пути, постоянно в деле» деп очеркти Көксуу-Оозы аймактагы журтхозпродукталар садып алары аайынча эл-инспектор Н. А. Чайкинге учурлаган. Очерк «Закупки сельскохозяйственных продуктов» (1980 жылда) деп журналдын 1-кы номеринде жарлалган.

В. Ярошенко «Кедр рубят — щепки летят» («Сельская молодежь», 1980, № 5) деп статьясында мөш агашты чеберлеери керегинде бичип,

Алтын-Кӧлдин жаказында гидрометеослужбаны башкаратан кӧлдик станция тӧзӧчи, Алтын-Кӧлгӧ учурлалган бичиктердин авторы В. Се-легейдин турумкай ижи аайынча жылу сӧстӧр айдат.

Кӧп жылдарга «Алтайдын Чолмоны» газетте иштеп келген И. Чел-чушевке учурлалган статья «Журналист» (1981, № 1) деп журналда чыкты. Авторы — Виктор Милушенко.

Караголдын комусчыларынын ансамблин тӧзӧп, оны башкарып турган Кыдраш Шумаров керегинде Т. Калугина «Алтайская лира» деп статьясында жылбӧлӧ бичийт. Бу статья «Клуб и художественная са-модеятельность» (1980, № 2) деп журналда жарлалды.

Поэт Б. Бедюров «Известия» (1981, 25 январьда) газетте жарлалган «Земля, близкая к солнцу» деп статьясында Алтай ла онын эл-жоны, кеп куучындары керегинде бичиген айас, Улаганда «Советский Алтай» совхозты башкарган А. В. Санаанын мактулу ижи керегинде айдат.

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕР ЧУМДЕМЕЛИ

1980 жылда Алтайдын бичик издательствозында Г. Кондаковтын «Иней» деп ӱлгерлик жуунтызы кепке базылды. Бичиктин кире сӧзин «Постоянство» деп адап, Б. Укачин бичиген.

Быжыл Новосибирскте Г. Кондаковтын 20—30 жылдарда Алтайды сӧӱп, чӧмдеген жакшынак поэт керегинде «Иван Ерошин» деп шинжӧ-лӧ солун ижи чыккан.

Бу ок поэттин «Сибирские огни» (1980(№ 11) журналда ӱлгерлери жарлалган.

1980 жылда Москвада «Художественная литература» издательство-до В. И. Лениннин чыкканынын 110 жылдыгына учурлай «В. И. Ленин в поэзии народов СССР» деп ӱлгерлик жуунты жазалып, кепке базылды. Мында Туулу Алтайдан И. Фояков кӧчӧрген Б. Укачиннин «Рожден-ные весной» деп ӱлгери кирген.

Б. Укачиннин И. Фояков кӧчӧрген ӱлгерлери «Знамя» (1980, № 5) журналда, Барнаулда чыгып турган «Алтай» (1981, № 1) деп аль-манахта ла «Литературная Россия» (1982, 2 январьда) газетте жар-лалды.

Бу ок бичичинин М. Назаренко кӧчӧрген «Боцман» деп куучыны «Сибирские огни» (1980, № 11) журналда чыкты.

«Советский писатель» издательствонин Ленинградтагы бӧлӧгинде Я. Смеляковтын «Стихотворения и поэмы» деп жаан бичиги чыкты. Бу бичикке Б. Бедюровтын ӱлгерлери кирген.

Б. Бедюровтын «Мы в подножье Алтая» деп Я. Козловский кӧчӧр-ген ӱлгери «Литературная Россия» (1980, 11 январьда) газетте чыкты.

Бу ок поэттин ан-куш керегинде ӱлгерлери «Лесная промышлен-ность» (1979, 15 декабрьда) деп газетте жарлалды.

Бу ок поэттин П. Кошель көчүргөн үлгерлери «Литературная Россия» (1981, 23 январьда) газетте «Три песни» деп адалып чыкты.

Ј. Каинчиннинг «Дети мои, дети...» деп А. Китайник орус тилге көчүргөн куучыны «Сибирские огни» (1980, № 10) журналда чыкты.

Бу ок журналда А. Плитченко көчүргөн Ј. Белековтын үлгерлери жарлалды.

Ј. Белековтын В. Коллегорский көчүргөн үлгерлери «Неделя» (1980, № 52) деп газетте чыкты.

З. Пирогованын балдарга учурлалган беш куучыны «Костер» (1981, № 1) деп журналда жарлалды.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ

(статьялар, рецензиялар)

Туулу Алтайдын бичиичилери В. И. Лениннинг чыкканынан ала 110 жылдыгына учурлап иштеген ижи керегинде КПСС-тин обкомынын качызы нөк. Б. К. Алушкин «По ленинскому пути» деп «Литературная Россия» (1980, 11 апрельде) газетте жарлалган статьясында бичийт.

С. С. Каташтын «Алтайская песнь о Ленине» деп статьязы «Сибирские огни» (1980, № 4) журналда жарлалды.

Туулу Алтайдын издательствозында 1979 жылда чыккан «Маадай-Кара» деп бичик керегинде В. Кирсановтын «Сибирские огни» (1980, № 12) журналда жарамыкту рецензиязы жарлалган.

1978 жылда Москвада чыккан «Танзаган — отец алтайцев» деп бичик керегинде Б. Коганнын рецензиязы «Литературное обозрение» (1980, № 7) журналда жарлалды.

«Правда» (1980, 19 февр.) газетте «Только факты» деген жетирүде Туулу Алтайдын бичик издательствозы «Павел Кучняк. Воспоминания. Дневники. Письма» деп бичик чыгарганын темдектейт.

«Байкал» (1980, № 4) журналда Сибирдин национальный проза-зы керегинде «История и современность» деген статьясында А. Турков Ј. Каинчиннинг, К. Төлөсовтин куучындарын, Э. Палкиннинг «Алан» деп романын ла Б. Укачиннинг «Горные духи» деп повезин јакшынак чүмдемелдер деп темдектейт.

* * *

Онынчы бешжылдыкта бичиичилер ортодо эн тын ајаруда Б. Укачиннинг чүмдемели болды деп темдектеер керек. Беш жылдын туркунына Укачиннинг чүмдемел ижи керегинде 50 ажыра статьялар тос газеттерде ле журналдарда жарлалган.

1980 жылда чыккан статьялар

Татаринцева М. Горные духи. — Детская литература 1980, № 5.
Михановский В. Высокие звезды. — Литературная Россия, 1980, 14 мартта.

Джусойты Н. Зеленые песни Алтая. Письмо другу. — Литературная газета, 1980, 26 мартта.

Ульяшов П. Сквозь эпос и сказания. — Литературная газета, 1980, 8 октябрьда.

Из автономных областей и округов сообщают. — Литературная Россия, 1980, 28 ноябрьда.

Максимов В. Большая радость — жизнь. — Алтайская правда, 1980, 26 февральда.

Фатин И. Строку диктует чувство. — Молодежь Алтая, 1981, 8 январьда.

Тува поэт Александр Даржай Б. Укачинге «Ласка Алтая» деп үлгер учурлаган. Бу үлгерди орус тилге П. Железнова көчүрүп, «Звезда Алтая» (1980, 16 авг.) газетте жарлаган.

* * *

Б. Бедюровтун Москвада 1979 жылда чыккан «Небесная коновязь» деп жуунтызы керегинде П. Ульяшовтун «Литературная газетте» (1980, 27 августта), И. Шевелеванын «Литературное обозрение» (1980, № 11) журналда, В. Дементьевтин «Литературная Россия» (1980, 12 апрельде) ле И. Фатиннин «Алтайская правда» (1980, 21 январьда) ле «Звезда Алтая» (1980, 6 ноябрьда) газеттерде жарамыкту рецензиялары жарлалган.

* * *

Баштапкы катап орус тилге чыккан Б. Суркашевтин «Песни высоких вершин» деп үлгерлик жуунтызы керегинде А. Романовтун «Сибирские огни» (1980, № 3) журналда статьясы жарлалган.

Онынчы бешжылдыкта Туулу Алтайдын бичинчилеринин Москвада ла орооннын өскө издательстволорында чыккан бичиктери

Туулу Алтайдын бичинчилери онынчы бешжылдыкта, тогузынчы бешжылдыкка көрө, жаан ууламжылу иштеген деп темдектеер керек.

Онынчы бешјылдыкта Москваның башка-башка издательстволорында 14 бичик чыккан, (ого көрө тогузынчы бешјылдыкта — 8 бичик), өскөдө издательстволордо көп тоолу бичиктер кепке базылган.

АДАРОВ А. Высокая земля. Стихи. Пер. с алт. А. Смольников. М., «Сов. писатель», 1977.

АДАРОВ А. Живая вода. Стихи. М., «Сов. Россия», 1977.

АДАРОВ А. Цветы у вечных снегов. Стихи и поэмы. Барнаул, 1979.

ШИНЖИН И. Высокая весна. Стихи. М., «Современник», 1978.

ШИНЖИН И. Красные ботинки. Рассказы. Барнаул, 1976.

Туулу Алтайдың издательствозында чыккан бичиктер

АДАРОВ А. Алтын јерим — Алтайым. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1976.

АДАРОВ А. Јаан телекейге јол. Повесть. Горно-Алтайск, 1979.

АДАРОВ А. Уча берген турналар. Куучындар ла повестьтер. Горно-Алтайск, 1980.

ДЕМЧЕНКО А. Кайкал болгон јер. Очерктер. У. Садыков көчүрген. Горно-Алтайск, 1980.

ЕРЕДЕЕВ А. Зарница. Стихи и поэма. Пер. с алт. И. Фоняков. Горно-Алтайск, 1976.

ЕРЕДЕЕВ А. Маленький парашютист. Пер. Н. Чекрасов. Горно-Алтайск, 1978.

ЕРЕДЕЕВ А. Бошпонок. Куучындар. Горно-Алтайск, 1979.

ЕРЕДЕЕВ А. Сургулјын. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1980.

КАИНЧИН Ј. Койчылар. Повесть ле куучындар. Горно-Алтайск, 1976.

КОКЫШЕВ Л. Дети гор. Повесть. Горно-Алтайск, 1976.

КОКЫШЕВ Л. Алтайдың кыстары. Романдар. Горно-Алтайск, 1980.

КОКЫШЕВ Л. Маарка. Поэма ла үлгерлер. Горно-Алтайск, 1981.

КОНДАКОВ Г. Связь времен. Русско-алтайские литературные связи дооктябрьского периода. Горно-Алтайск, 1979.

КОЧЕЕВ И. Серебряный носок косуленка. Горно-Алтайск, 1977.

КУЧИЯК П. Зажглась золотая заря. Поэма и стихи. Горно-Алтайск, 1977.

МУНДУС-ЭДОКОВ М. Јарыткыш. Улгерлер, куучындар ла пьесалар. Горно-Алтайск, 1979.

ПАЛКИН Э. Јердинг тыныжы. Улгерлер ле поэмалар. Горно-Алтайск, 1977.

ПАЛКИН Э. Алан. Роман. Горно-Алтайск, 1978.

САМЫК П. Огненный марал. Стихи и поэма. Горно-Алтайск, 1978.

БЕДЮРОВ Б. Небесная коновязь. Стихи. М., «Современник», 1979.

ДЕМЧЕНКО А. В краю легенд. Рассказы и очерки. М., «Современник», 1977.

ДЕМЧЕНКО А. За незримой чертой. Роман. Барнаул, 1979.

КАИНЧИН Ј. Его земля. Повести и рассказы. М., «Современник», 1977.

КАИНЧИН Ј. Повести и рассказы. Таллин. 1978 (эстон тилде).

КОЗЛОВ К. На перекрестке дней и лет. Стихи. Барнаул, 1976.

КОЗЛОВ К. Край песен моих. Стихи. Барнаул, 1978.

КОКЫШЕВ Л. Стихи. М., «Современник», 1977.

КОКЫШЕВ Л. Женщины. Романы. Пер. с алт. А. Китайник. Барнаул, 1977.

КОНДАКОВ Г. Олений камень. Стихи. М., «Сов. писатель», 1980.

КОНДАКОВ Г. Иней. Стихи. Барнаул, 1980.

КОНДАКОВ Г. Иван Ерошин. Новосибирск, Зап-Сиб. кн. изд-во, 1981. (лит. портреты).

КОНДАКОВ Г. Магнитное поле поэта. Сборник статей о русской и алтайской поэзии. Барнаул, 1976.

Танзаган — отец алтайцев. Алтайские сказки. Записали и пересказали П. Кучияк и А. Гарф. М., «Худ. литература», 1978.

ТЕЛЕСОВ К. Девушка из голубой долины. Повести и рассказы. М., «Современник», 1977.

ПАЛКИН Э. Родной край. Стихи и поэма. М., «Сов. Россия», 1976.

УКАЧИН Б. Голос снега. Стихи., «Сов. писатель», 1978.

УКАЧИН Б. Эхо вечного Алтая. Стихи и поэма. М., «Современник», 1979.

УКАЧИН Б. Горные духи. Повесть. Перевод М. Назаренко. М., «Детская литература», 1979.

УКАЧИН Б. Горные духи. Повести. (Тува тилине Р. Ш. Монгуш көчүргөн). Кызыл, 1979.

УКАЧИН Б. Горные духи. Повести, рассказы. Барнаул, 1976.

САМЫК П. Эртең турагы куштар. Улгерлер. Горно-Алтайск.

СУРАЗАКОВ С. Јүрегиме кару улус. Куучындар. Горно-Алтайск, 1981.

ТЕЛЕСОВ К. Косули идут к водопою. Рассказы. Горно-Алтайск, 1978.

ТОЮШЕВ Э. Кечүлер. Повесть. Горно-Алтайск, 1978.

УКАЧИН Б. Јылдардын белеги. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1979.

УКАЧИН Б. Өлөргө јетире эм де узак. Горно-Алтайск, 1978.

УКАЧИН Б. Мөңкүлик Алтайдын жаңылгазы. Улгерлер ле тууҗы Горно-Алтайск, 1977.

ЧЕВАЛКОВ М. В. Чөбөлкөптүн жүрүмү. Горно-Алтайск, 1980.

ШИНЖИН Т. Турлуума келигер. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1979.

ШИНЖИН Т. Чаңкыр өзөктүн балдары. Повесть. Горно-Алтайск, 1977.

ШИНЖИН Т. Ак кулун. Куучындар. Горно-Алтайск, 1981.

ШОДОЕВ И. Өлүмди жеңип. Повесть. Горно-Алтайск, 1981.

* * *

БЕЛЕКОВ Ж. Эркин эзин. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1977.

БУРМАЛОВ Б. Айдын ару чалузы. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1979.

КОШЕВ К. Кыштай сакыган жай. Улгерлер ле куучындар. Горно-Алтайск, 1978.

КОШЕВ К. Туулар сайын туралар. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1976.

КЫДЫЕВ Ж. Жүрүмнүн чаңкыр чечектери. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1980.

МАНИТОВ С. Ачык жүректин жаңары. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1979.

САДЫКОВ У. Башка салымдуу улус. Очерктер, куучындар, чөрчөктөр. Горно-Алтайск, 1978.

САМЫКОВ Б. Жайым жердин чечектери. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1978.

СУРКАШЕВ Б. Туулар. — менин кабайым. Поэма ла улгерлер. Горно-Алтайск, 1980.

СУРКАШЕВ Б. Песни высоких вершин. Стихи. Горно-Алтайск, 1979.

СУРКАШЕВ Б. Жакшы болзын, турналар. Улгерлер ле поэмалар. Горно-Алтайск, 1976 г.

ТЕПУКОВ К. Чагылышкан жылдыстар. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1980.

Л. Баштыкова.

БИЧИИЧИЛЕРДИН ЖОЛ-ЖОРЫКТАРЫ

1980 жыл.

Февраль-март айларда Б. У. Укачин Переделкинодо бичиичилер Туразында жадып, «Өлтүргөн болзом тороны» деп жаңы повезин орус тилге көчүрүп иштенген.

6 февральдан 2 мартка жетире С. С. Каташ Москвада жадып,

МГПИ-де филология факультетининг узбек бўлғинде стажировкада болды.

5—10 февралдыда литература шинжүчи С. М. Каташев ўлгерликтин теориязы аайынча ИМЛИ-де өткүрген семинарда болуп, эмдиги алтай ўлгерлик аайынча солун учурлу доклад эткен.

Март айда А. О. Адаров Переделкинодо бичинчилер Туразында жадып иштеди.

Апрельде Т. Б. Шинжин Переделкинодо бичинчилер Туразында жадып иштеген.

5—6 апрельде Японияла, Совет орооныла, Европала жорыктаган аяс жанып бараткан американ күнчыгыш-шинжүчил Билл Картерге Б. Я. Бедюров Москвада жолугуп, Переделкинодо бичинчилер Туразына эмдиги алтай литература ла бистинг фольклор аайынча туштажу өткүрди. Таныспай Шинжин айылчыны алтай кайдын жүзүндери ле таныштырып, кайлаган. Бу туштажуда хакас бичинчи ле кайчы М. Е. Кильчичаков, жарлу совет көчүреччи Я. А. Козловский ле өскө дө бичинчилер турушкан.

13 майдан П. Т. Самык Чебоксарыда РСФСР-дин бичинчилер Бирлиги көчүрим сурактар аайынча өткүрген семинарда турушкан.

15—22 июльде Б. У. Укачин, Т. Б. Шинжин ле композитор А. В. То-зыяков Кош-Агаш аймактын «Чуй» деген ансамбли ле кожо Монголия-нын бис ле жакалаш Баян-Улгей аймагына жорыктап, карындаштык республиканын эл-жоныла эмдиги алтай литература ла ксеркемел керегинде туштажулар өткүрген. Бу жорыктын кийинде Б. Укачин «Алтай-дын Чолмоны» газетте солун репортажтар жарлаган.

11—14 сентябрьда «Сибирские огни» журналдын редколлегиязы-нын члени А. О. Адаров Новосибирскке иш-жорукла жүрген.

11—16 сентябрьда Ташкентте тюркология аайынча өткүрилген Бастырасоюзтык конференцияда С. С. Каташ туружып, эмдиги алтай литературада фольклордын учуры керегинде доклад эткен.

23—25 сентябрьда Улан-Удэде өткүрилген литература шиндеери аайынча Бастырасоюзтык конференцияда З. С. Казагачева ла Р. А. Палкина болдылар. Конференциянын темазы «Проблемы взаимодействия и взаимосвязей литератур народов Сибири, Крайнего Севера и Дальнего Востока» деп адалган. З. С. Казагачева мында «К вопросу изучения культурного наследия» деп жетирүзинде баштапкы алтай бичинчи М. В. Чевалковтын учурын темдектеген. Р. А. Палкинанын жетирүзи Түштүк Сибирь калыктарынын литературазында прозанын жүзүни тө-зөлип өскөнине учурлалды.

11—18 октябрьда С. С. Каташ ла Т. Шинжин Барнаулдын бичинчилик организациязы өткүрип турган жанжыгулу «Алтайдын күзи» деген литература байрамында Камень-на-Оби деген городто, Панкрушиха ла Камен райондорында ишкүчилер алдында өткүрген туштажуларында туруштылар.

17—25 октябрьда Б. Бедюров Ярослав облазында озогы орус город Ростов-Великийде ВЛКСМ-нинг Төс Комитеди ле СССР-дин Наукалар Академиязы јаба өткүрген јит күнчыгыш-шинжүчилердин I Бастыра-союзный школында туружып, литература ла история секцияларында алтай эпос ло история аайынча «Алтай и его место в центральноазиатском эпосе», «Как рассеялось племя телеутов (или родословная Чевалкова как исторический источник)» деген докладтар кычырган.

Октябрь-ноябрь айларда Б. Бедюров Переделкинодо бичинчилер Туразында јадып иштенген.

2—16 ноябрьда мында Б. У. Укачин база чүмдемел ижи аайынча јаткан.

Декабрьда Москвада РСФСР-дин бичинчилеринин V съездинде Э. М. Палкин ле К. Ч. Төлөсов делегаттар болуп, Г. В. Кондаков, Б. Я. Бедюров ло партиянын обкомынын инструкторы, јит поэт Ј. И. Белеков айылчылар тоозында турушкан.

10—30 декабрьда П. Т. Самык РСФСР-дин бичинчилер Бирлигинин чүмдемел командировказыла Кемеров облазында Новокузнецк городто болуп, заводтордын ишмекчилерине ле студент јашөскүримге алтай литература керегинде куучындар өткүрген.

1981 жыл

24 январьда Э. М. Палкин Совет бичинчилердин Эфиопияга эн башкы оылу делегациязыла атанды. Делегациянын башкараачызы В. И. Амлинский, тилмежи В. Перехватов болгон. Эфиопияда ол социализм төзөп баштаган жүзүн укту революцион эфиоп эл-јонго эмдиги алтай литература ла алтай улус јангы јадын-јүрүмге көчкөн ченемели керегинде элбек куучындар өткүрди. Э. М. Палкин Африкага барып келген экинчи алтай бичинчи болор. Эн баштап А. О. Адаров 1963 жылда Египетте турист болуп јорыктаган.

9 февральда А. О. Адаров издательствонун керектери аайынча Москвага Госкомиздатка 1982 жылдын планын јөптөдип атанды.

Февральда С. С. Каташ ла С. М. Каташев Москвада ИМЛИ үлгерликтин теориязы аайынча өткүрип турган јанжыгулу семинарда туружып, «Ритмические особенности стиха алтайских благопожеланий — алкыш» ла «Ритмические особенности стиха алтайского эпоса» деген јетирүүлөр эттилер.

19—21 февральда Г. В. Кондаков Барнаулда шинжүлик ижи аайынча жүрген.

20—25 февральда А. М. Демченко крайдын Смоленский районында жүрген.

3—6 мартта А. О. Адаров Новосибирскте «Сибирские огни» журналдын керектери аайынча жүрген.

19—25 апрельде Э. М. Палкин Москвада СССР-дин бичинчилер

Бирлигинин баштапкы качызы, жарлу совет бичинчи Г. М. Марковтын 70 жажы толгоныла колбой байрамда туружып, Туулу Алтайдын обкомы ла бичинчилери адынан күндүлү юбилярга уткуулду ла тоско эткен үлгерлик адрес жетирген.

6—10 майда А. О. Адаров Горно-Алтайск городыбыстын делегациязыла кожо карындаштык Хакасиянын тос городы Абаканнын 50 жылдыгын байрамдаарында турушкан.

15—23 майда А. О. Адаров ло Т. Б. Шинжин Туулу Алтайдын национальный драма театрынын эн баштап Кыргызстанга эки айлык гастрольду јол-јорыгында туруштылар.

Бистинг бичинчилер республикан телевидение ажыра Туулу Алтай керегинде берилтеде туружып, А. Адаров уткуулду сос айткан, Т. Шинжин кайлаган, «Советтик Кыргызстан» газеттинг редакциясында болуп, интервью бергендер. Коп тоолу туштажулар кыргыс бичинчилерле, шинжучилерле отти.

БИСТИНГ АЙЫЛЧЫЛАР

1980 жылдын август айынын экинчи жарымында Туулу Алтайга поляк бичинчи Ян Гочол айылдап јурди. Ол Польшанын патриот бичинчилер биригузининг Ополе воеводстводогы болугнинг каруулу качызы, литературанын «Ополе» деген кееркемел журналынын редакторы.

Ян Гочол Туулу Алтайга ат-нерелу алтай эпос «Маадай-Караны» поляк тилине кочурер амадула келген. Онын учун ол Новосибирскте жадып, «Маадай-Караны» орус тилге кочурген А. Плитченколо кожо јорыктап, Јабаганга јетире жарлу кайчы Алексей Калкинге јолыгарга келген. Бу јорыкта оны Гостелерадионын ишчизи, тилмеш С. Давыдюк ла А. Адаров, А. Плитченко уйдежип јурди.

Горно-Алтайскта Ян Гочол алтай бичинчилер Б. Я. Бедюров, С. С. Каташ, П. Т. Самыкла оско до нокорлорло туштажып, Польшанын патриот бичинчилерининг нжи ле јуруми керегинде куучындаган.

• • •

1981 жылдын февралининг баштапкы јетикундугинде Алма-Атадан Казахстаннын наукалар Академиязынын философия ла право аайынча шинжучил институтынын ишчизи, алтай бичинчилердинг нокори, јипт критик Рустем Жангужин Горно-Алтайскта айылдап јурди. Ол мында алтай бичинчилер Бронтой Бедюровло, Паслей Самыкла, Борис

Укачинле, кайчы Таныспай Шинжинле, режиссер Ногон Шумаровло, археолог Александр Суразаковло, кееркемел шинжүчи Владимир Эдиковло туштажып, эмдиги алтай литература ла кееркемел жүрүмнүн өзөр аайыла сонуркап танышты.

Философия наукалары кандидадынын ады-чуузына жазаган «Проблема преемственности в художественном освоении действительности» деп диссертациясында Жангужин Казахстаннын, Кыргызстаннын, Туулу Алтайдын литературалары ла кееркемелнүн өзүмүн айладып, 20-30 жылдардын жайалталу алтай журукчызы Н. И. Чевалков ло эмдиги поэт Б. Укачинин чүмдемелин ылгап шинжүлөйт.

* * *

8—11 апрельде Горно-Алтайскта кыргыз шинжүчи, история наукалар кандидады И. Б. Молдобаев болды. Ол Туулу Алтайга, Бурятияда, Хакасияда ла Тувада бололо келди. Кыргыз айылчы бир канча күн науканын шинжүчил ижин өткүрер бистин институтта иштенип, «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакциясынын ишчилериле жолыгып, ологорго алтай ла кыргыз калыктардын жебрендиктен бери жуугаш тазыл-тамыры керегинде «Манас» деген эпосто айдылганы аайынча лекция этти.

Онын кийинде ол Туулу Алтайдын бичинчилер организациясында болуп, «Уч-Сүмер» альманахка бу сурактар аайынча агылу статья белстеерге жөптөшти.

Имел Молдобаев Кыргызстаннын наукалар Академиясынын история институтунан келген баштапкы ишчи болор. Мынан озо бистин Алтайда кыргыз тил ле фольклор шинжүчилер канча катап болгондор.

* * *

29 май — 9 июньда Туулу Алтайда АПН-нын ишчилери — Түндүк Америка редакциясынын консультант-редакторы А. И. Кудря ла фоторепортер В. Ф. Бобков ижи аайынча жорыктап жүрдилер. Олор бистин автономиялу облазыбыстын 60 жылдыгына уткуй Совет жаннын жылдарында алтай калыктын жадын-жүрүмн ле культуразы жаранып өскөн керегинде Бириккен Штаттардын ла Канаданын кычыраачыларына куучындап, көргүзүп берер чүмдемел амадулу келгендер. Мыныла колбой корреспонденттер алтай аймактардын бирүзи — Кан-Оозы аймагында болуп, «Путь к коммунизму», «Ленинский наказ» колхозтордо, Талицанын, Жабаганнын совхозторында ишкүчиле жаткандардын ижитожынын башка-башка жүзүндериле танышкан.

Кан-Оозы аймакла ологорды Бронтой Бедюров баштап жүрген. Онон 4 июньда бурулып, Алтын-Көлгө вертолетло учуп, Алтайдагы заповедниктин ижине ажару эткендер.

Онойдо ок корреспонденттер эмдиги алтай интеллигенциянын жүрүмиле сонуркап, бичинчилерле, үредүчилерле, журналисттерле, шин-

жүчилерле танышкандар. АПН көп сабада бистинг орооннын тыштында иштеп тургын агентство болор. Онын бу корреспонденттерининг келижи Алтай ла алтай албатыга таныжулу јилбиркеш телекейде тыгып турганын, онызы дезе ороон ичинде Алтайдын учуры бийиктеп келгенин керелейт.

• • •

10—12 июньда Горно-Алтайскта јарлу орус поэт Р. Ф. Казакова үлгерлик туштажулар өткүрүп јүрди. Ол Алтайга бичик сүүчилердин Бастырасоюзтык обществозынын кычыртузыла келген. Барнаулда туштажулар өткүрген. 10 июньде Горно-Алтайсктын Культура туразында Римма Казакованын үлгерлик эгири эки тарый өткүрилди. Залга јык толо үлгер сүүчилер јуулышты, туштажу сүрекей солун ла јылу өтти. Экинчи туштажуда айылчынын сурагыла, ого јөмөжип, алтай поэттер Б. Бедюров, П. Самык үлгерлерин кычырды, Т. Шинжин кайлады. Эртеңгизинде Р. Казакова алтай бичинчилерле кожо Шебалинге јетире јорыктап, Акјул јуртта болды.

Б. Тодош

ЛОЗОКТУ БАШТАНКАЙ

Колхоз бичинчилерге эн артык чүмдемелдери учун јылдын ла аңылу сыйлар беретен өй келер деп алтай совет литературанын төзөөчилери, ол ло П. Чагат-Строев эмезе П. Кучияк, сананды эмеш пе? Андый амаду беженинчи, керек дезе алтанынчы ла јылдардын бичинчилеринде болбогон.

Је андый өй келген. Кан-Оозы аймакта КПСС-тинг XXII съездининг адыла адалган колхоз (Экинур јурт) бойыннын бичиктеринде јурт јадын-јүрүмди јакшы көргүскен бичинчилерге сыйлар берер эди јөптөгөн. Кажы ла јыл Туулу Алтайдын бичинчилерине үч сый табыштырылат (1 баштапкы, 1 экинчи ле 1 үчинчи).

Бу сыйлардын баштапкы лауреаттары — Лазарь Кокышев, Јыбаш Каинчин ле Борис Укачин. Л. Кокышев — «Амаду» деп үлгерлик јуунтызы, Ј. Каинчин — «Койчылар», Б. Укачин «Өлөргө јетире эм де узак» деп прозалык јуунтылары учун кайралдаткандар.

1980 јылда бу сыйлар Аржан Адаровко («Јаан телекейге јол» ло «Уча берген турналар»), Эркемен Палкинге («Алан»), Күүгей Төлөсовко («Таныбаган») берилди. Сыйлар шак бу авторлорго ло шак бу чүмдемелдер учун берилгенин чын керек деп бодойдым. Ненин учун дезе колхоз литература сыйларын берип баштаганынан бери кепке базылган бичиктер ортодо шак бу бичиктер алтай литературанын јаан мөри болгон.

Бичинчилерге сыйлар берер јанжыгуны Экинур баштаганы јолду: ол эн јаан алтай јурт, ого узсери мында СССР-дин бичинчилер

Бирлигининг члени, жарлу прозаик ле эмдиги журт жадын-жүрүмнинг жангарчызы Жыбаш Каинчин журтап ле иштеп туру. Экинур Туулу Алтайдын тургуза өйдөги литературалык картазында там көрүмжилү жерде туруп баратканын темдектебеске болбос. Ж. Каинчинле коштой мында литературанын бозогозын жаңы-жаңы да алтаза, же бичип турган жаш-өскүрим ортодо үндери там иле сезилип ле аңыланып турган бир канча жиниттер бар. Олор: Айдыш Яймин, Шалбаа Түйменов, Нина Белчекова, А. Кыпчакова...

Экинурдын жаңжыгузын өскө хозяйстволор жөмөгөни кандый жакшы болбос эди! Журукчы Игнат Ортоңуловтын төрөл атту-чуулу «Советский Алтай» совхоз (Балыктуул журт) андый ок сыйларды журукчыларга, албатынын композиторы Сорпон Этеновтын төрөли — Кулады дезе композиторлорго берер эдип жөптөйлө, бу сыйды Сорпоннын адыла не адабас?

Б. Кортин

БАЖАЛЫКТАР

А. Адаров. Россия	3
Б. Суркашев. Мөңкүликке нажылык	5
Б. Бедюров. Ойрот тужынын озогы куучындары	6
Шуну	18
Амыр-Санаа ла Чаган-Наратан тартышканы (Л. Ямаева көчүргөн)	19
Эки корым таш	20
Чөбөлөктүн куучыны	21
А. Анатов. Калданнын уулдары	—
Ш. Кокпоев. Таайлу-жеендү	22
Э. Яимов. Абыжым тыды	23
А. Күндүчин. Эзенин уулы Эр-Чадак	25
Т. Танжанов. Сөөктү Тайга	27
Аргымак	30
К. Майчиков. А. Анатов. Солтоннын уулдары	32
К. Очурдяпов. Бөкө Самудай	40
С. Киндикова. Алтай жерим аттары	44
С. Чичканова. Алтайдын салымы	—
К. Козлов. Кыс-Мойун керегинде баллада (Б. Кортни көчүргөн), Түндөгү кожон (Б. Суркашев көчүргөн)	45
И. Шодоев. Бирлик биледе 225 жыл	48
С. Каташ. Чебалковтын колбулары	51

ЖАҢЫ УЛГЕРЛЕР

К. Төлөсөв. Кызыл толкулар. Таадамнын жакылтазы. Элестелген санаалар. Күс. Бурузы жок көстөргө. Комыдал	54
Г. Елемова. Күски улгерлер	59
С. Сартакова. Кижининг жаражы, Элим менин жамаан деп, Кеендиктин кожоны	60

ПРОЗА

Л. Маскина. Жажытту жорык	62
---------------------------	----

ЖАҢЫ КОЧУРИМДЕР

А. Пушкин. Бойыма колло этлеген кереес тургускам..., Россияны жабарлаачыларга. Поэтке. Жаңарлаба меге, жаражай..., Ундыбайдым куулгазын элестин... (А. Адаров көчүргөн)	71
Н. Ядринцев. Калмык бала. (Т. Торбоков көчүргөн)	75
Н. Хикмет. Шүүлтелер (Т. Торбоков көчүргөн)	80

БАЛДАРГА

А. Ередеев. Тимурчылар кожоны	85
Кезер ле Ай-Ару	85
Ай-Мерген баатыр	90
Ак-Көбөң баатыр	93

ОЧЕРКТЕР

В. Тоенов. Эки башка салым	99
Э. Тоюшев. Тушташтар	114

БИБЛИОГРАФИЯ СОЛУНДАР

Л. Баштыкова. Наука Алтай керегинде. Кееркемел, кино, театр. Туулу Алтайдын улузы — тӧс прессада. Алтай бичинчилер чӱмдемели. Алтай литература ла Туулу Алтайдын бичинчилери керегинде	120
Б. Тодош. Бичинчилердин јол-јорыктары Бистин айылчылар	128
Б. Кортин. Јозокту баштанкай	133

ЗВЕЗДА

Литературно-художественный сборник

(На алтайском языке)

Редактор Б. Бедюров. Отв. за выпуск Н. Боделукова.
Художник В. Запрудаев. Художественный редактор
В. Ортонулова. Технический редактор М. Шелепова
Корректор Г. Елемова.

Сдано в набор 29/X-1981 г. Подписано к печати 4/XII-1981 г.
Формат 70×84¹/₁₆. Усл. п. л. 9,24. Уч-изд., л. 8,6 Тираж 1000 экз. Заказ 3703. АН00269 Цена 60 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36, Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

